This is a digital copy of a book that was preserved for generations on library shelves before it was carefully scanned by Google as part of a project to make the world's books discoverable online.

It has survived long enough for the copyright to expire and the book to enter the public domain. A public domain book is one that was never subject to copyright or whose legal copyright term has expired. Whether a book is in the public domain may vary country to country. Public domain books are our gateways to the past, representing a wealth of history, culture and knowledge that's often difficult to discover.

Marks, notations and other marginalia present in the original volume will appear in this file - a reminder of this book's long journey from the publisher to a library and finally to you.

Usage guidelines

Google is proud to partner with libraries to digitize public domain materials and make them widely accessible. Public domain books belong to the public and we are merely their custodians. Nevertheless, this work is expensive, so in order to keep providing this resource, we have taken steps to prevent abuse by commercial parties, including placing technical restrictions on automated querying.

We also ask that you:

+ *Make non-commercial use of the files* We designed Google Book Search for use by individuals, and we request that you use these files for personal, non-commercial purposes.
+ *Refrain from automated querying* Do not send automated queries of any sort to Google's system: If you are conducting research on machine translation, optical character recognition or other areas where access to a large amount of text is helpful, please contact us. We encourage the use of public domain materials for these purposes and may be able to help.
+ *Maintain attribution* The Google "watermark" you see on each file is essential for informing people about this project and helping them find additional materials through Google Book Search. Please do not remove it.
+ *Keep it legal* Whatever your use, remember that you are responsible for ensuring that what you are doing is legal. Do not assume that just because we believe a book is in the public domain for users in the United States, that the work is also in the public domain for users in other countries. Whether a book is still in copyright varies from country to country, and we can't offer guidance on whether any specific use of any specific book is allowed. Please do not assume that a book's appearance in Google Book Search means it can be used in any manner anywhere in the world. Copyright infringement liability can be quite severe.

About Google Book Search

Google's mission is to organize the world's information and to make it universally accessible and useful. Google Book Search helps readers discover the world's books while helping authors and publishers reach new audiences. You can search through the full text of this book on the web at `http://books.google.com/`

THE UNIVERSITY OF MICHIGAN
LIBRARIES

34/I d

180

A 3/120

180 A 3/120

БЪЛГАРСКОТО НАСЕЛЕНИЕ

ВЪ СРѢДНИТѢ ВѢКОВЕ.

Zanetov, Gavril

Историко-юридически скици.

Г. Занетовъ.

РУСЕ,
Скоро-печатницата на Спиро Гулабчев,
1902.

HB
3627
.Z28

БЪЛГАРСКОТО НАСЕЛЕНИЕ

ВЪ СРѢДНИТѢ ВѢКОВЕ.

Историко-Юридически скици.

Г. Занетовъ.

РУСЕ,
Скоро-печатницата на Спиро Гулабчевъ,
1902.

c984973-235

I

Населението.

I

ИСТОРИЧЕСКИ ПРѢГЛЕДЪ.

Отъ незапаметни врѣмена Балканский полуостровъ е билъ населенъ отъ многочислени малки плѣмена, които образували три главни групи: *тракийска, илирийска* и *македоно-епиротска.* Най-голѣмата група е била тракийската. Тя е населявала по-голѣмата часть отъ полуострова, а именно: областьта между Дунава, Черно-море, Мраморно и Егейско морета. На западъ тракийцитѣ граничели съ илирийцитѣ на р. Дрина и на Българска Морава. На югъ съ планината Карадагъ и горното течение на р. Струма. По на югъ тракийскитѣ племена обхващали южна Македония и достигали до Тесалия. Освенъ това тракийцитѣ заемали една часть отъ прѣдна Мала-Азия до р. Галисъ (Кизълъ-Ирмакъ). По думитѣ на Херодота, слѣдъ индийцитѣ най-многочисленно плѣме сж били тракийцитѣ. „Ако би този народъ— забѣлѣзва той—се управляваше отъ единъ човѣкъ, отъ една воля, а не бѣше тъй раздѣленъ, както е, той би билъ непобѣдимъ и по мое мнѣние най-могжественъ народъ“*). Но у тракийцитѣ нѣмало единство; тѣ били раздѣлени на множество малки и по между си враждебно настроени плѣмена, отъ които по-главнитѣ сж били:

Гетитѣ, най-могжественни и най-справедливи отъ тракийцитѣ. Въ врѣмето на Херодота и Тукидида, тѣ сж живѣяли между Стара-планина, Черно-море, Дунава и р. Янтра. На сѣверъ отъ Дунава живѣяли *скититѣ.* Въ IV в. прѣди Христа, часть отъ гетитѣ се прѣселили на сѣверъ отъ Дунава и основали тамъ обширна държава между Карпатитѣ и р. Днестъръ. На западъ отъ гетитѣ, между Стара-планина и Дунава, по течението на рѣкитѣ Видъ и Осъмъ живѣяли *кробизитѣ. Мизитѣ* населявали областьта, която е била по течението на р. Цибъръ. *Трибали* се наричали всички жители между рѣкитѣ Искъръ и Дрина. При това населението по рѣка Тимокъ се нари-

---

*) Заселение Балканскаго Полуострова словянами. М. Дриновъ 1873 г. стр. 2, 3.

чало още *тимахи*. *Сапаи* или *синти* се наричали жителитѣ на истокъ отъ Карадагъ, по горного течение на Струма, т. е. въ Кумановско, Радомирско, а може би, и въ Софийско и Нишско. Още отъ древни врѣмена часть отъ това плѣме се прѣселва по на югъ, до устието на рѣка Места. *Сатри* или *бесси* или *дили* се наричали жителитѣ на западнитѣ Родопи. Въ источнитѣ Родопи живѣяли *каралитѣ*. *Неропитѣ* заемали горното течение на р. Вардаръ, около Кратово, Скопие и Щипъ. *Одрситѣ*, които сѫ били най-значителното тракийско плѣме, сѫ живѣяли на югъ отъ Балканитѣ по течението на рѣка Марица и около Одринъ. *Кокони*тѣ живѣяли въ долното течение на р. Марица, а *долонкитѣ* въ долна Тракия, на югъ отъ Одринъ. На западъ отъ Струма въ долна Македония живѣяли тракийскитѣ плѣмена *базалти*, *ботеи* и *пиери*, отъ които послѣднитѣ били до планината Олимпъ[1].

На западъ отъ тракийцитѣ, между Българска Морава, Дринъ и Адриатическото море, между Шаръ-планина, рѣка Шкумба въ срѣдна Албания и рѣка Савва, били расположени илирийскитѣ плѣмена. Отъ тѣхъ *дарданитѣ* били расположени по западнитѣ притоци на Българска Морава. *Пеонитѣ* въ горното течение на Вардаръ и Струма; *ауториатитѣ* на сѣверъ отъ Шаръ-планина, въ Призренско и Косово-поле. Другитѣ илирийски плѣмена били расположени по на западъ въ Босна, Далмация, Хърватско и достигали до Триестъ[2].

Въ Епиръ и сѣверо-западна Македония живѣяли македоноепиротитѣ, отъ които ще споменемъ само плѣмето *дулепи*.

Мнозина отъ старитѣ писатели бъркатъ илирийскитѣ плѣмена съ тракийскитѣ; тъй напр. Дионъ Касий дарданитѣ отнася къмъ мизийцитѣ, слѣдователно къмъ тракийцитѣ. Стефанъ Византийский нарича Нишъ и Скопие, градове на дарданитѣ. Сѫщия трибалитѣ нарича илирийци. Отъ другитѣ писатели едни считатъ пеонитѣ за илирийци, други за тракийци. Това бъркание трѣба да се обясни не толкова съ незнанието на истинското положение на нѣщата, колкото съ близкото сродство на тия плѣмена[3].

---

1) Заселение Балкан. Полуостр. стр. 3—5.

2) Заселение Балкан. Полуостр. стр. 6.

3) Заселение Балкан. Полуостр. стр. 15.

Въ началото на III в. прѣли Христа, въ врѣмето на Александра Македонски, въ Балканския полуостровъ навлѣзли *келтитѣ*. Въ Тракия тѣ основали своя държава съ столица *Тиле* (Стара-загора), която е сѫществувала едно столѣтие. Друга группа отъ келти основала друга държава на сѣверъ отъ Шаръ-планина. Споредъ Страбона, тия послѣднитѣ тъй опустошили заетата отъ тѣхъ страна, щото тамъ не останали хора и полетата се покрили съ гѫста непроходима гора, на разстояние отъ нѣколко дена пѫть. Тогава една часть отъ ауториатитѣ напуснали жилищата си и се прѣселили въ гетската пустиня (Дакия). Слѣдъ заминаването на келтитѣ, тракийскитѣ земи нападатъ по рѣдъ *бастарнитѣ*, *скититѣ*, *сарматитѣ* и *дакитѣ*. Петдесеть години прѣди Христа дакитѣ, като опустошили Тракия, втурнали се въ Македония, която тогава била вече римска провинция.

Завладяването на Балканский-полуостровъ отъ римлянитѣ захванало двѣстѣ години прѣди Христа и се свършило въ 50-тѣ години на нашата ера. Римлянитѣ въдворили въ страната своитѣ ветерани, робитѣ пустнати на свобода и прѣстѫпницитѣ, които заедно съ легионитѣ въ дунавската область и многобройнитѣ чиновници на империята измѣнили до нѣкадѣ етнографическия съставъ на страната[1]. Въ 105 година римлянитѣ успѣли да завладѣятъ и Дакия между Тиса и Днестъръ. Обаче не се изминало повече отъ едно столѣтие и половина, когато отъ сѣверъ почнали да нападатъ нови варвари, които достигали дори до Гърция. Тѣзи сѫ били *маркоманитѣ* и родственнитѣ съ тѣхъ *клавди* и *вандали*, всички отъ нѣмско произхождение. Заедно съ тѣзи нападали и други, не германски плѣмена, като напр. *язиги*, *даки*, *костобоки*, *алани*, *роскулани* и др., които Дриновъ мисли, че сѫ първитѣ славяни на Балканский полуостровъ, но отъ които навѣрно повечето сѫ били туранци[2].

Отъ началото на III столѣтие захващатъ нападенията на *готитѣ* (германцитѣ), които продължаватъ почти цѣло столѣтие. Заедно съ тѣхъ нападатъ римската империя и други не германски плѣмена, като *кариитѣ*, *боронитѣ* и *утургуритѣ*, които по храбрость не отстѫпватъ на готитѣ. Въ 282 г. римлянитѣ нападнали на сарматитѣ на сѣверъ отъ Дунава и прѣселили отъ

1) Заселение Балкан. Полуостр. стр. 18—25.

2) Заселение Балкан. Полуостр. стр. 49, 50, 51, 83.

тѣхъ 200,000 души на югъ, като имъ дали земя за обработване и земледѣлчески орждия. Слѣдъ 292 г. римлянитѣ нѣколко пжти нападатъ сарматитѣ на сѣверъ отъ Дунава и всѣки пжть плѣняватъ и прѣселватъ на югъ цѣли тълпи отъ тѣхъ, съ които населяватъ опустошенитѣ прѣдѣли на империята. Цѣлото плѣме на карпитѣ било прѣселено на югъ отъ Дунава. Въ началото на IV в. Константинъ Великий прѣселилъ още 300,000 сармати и язиги, на които далъ мѣста въ Мала Скития (Добруджа), Тракия, Македония и Италия. Всички тия плѣмена излизали отъ Дакия, която прѣди нѣколко врѣме е била римска провинция и сетнѣ била напусната отъ римлянитѣ. „Сжществуването въ Дакия — казва Дриновъ — на една обширна държава, основана отъ дакитѣ въ началото на нашата ера, не исключава възможностьта, да сжществуватъ съ тѣхъ съвмѣстно и други плѣмена. Имаме всички основания да твърдимъ, че въ врѣме на дакийската държава въ Дакия е имало и славяни, въ качество на съюзници или подданници на дакитѣ; нѣщо повече, — и самитѣ даки, чиито тъждество съ гетитѣ новата историческа наука не признава, надали не сж били славяни“ [1].

Въ 376 г. *вестготитѣ* притиснати отъ *гунитѣ* намиратъ убѣжище у императора Валента, който имъ отстжпва за жилища Мизия. Но малко по-кжсно вестготитѣ сами нападатъ и опустошаватъ Тракия и Македония, слѣдъ което заминаватъ за Италия. Къмъ срѣдата на V в. империята разоряватъ гунитѣ; тѣ я напущатъ, само когато императоръ Теодосий имъ дава богатъ откупъ и се задължава да имъ плаща годишенъ данъкъ. Сжщото столѣтие, слѣдъ растуряниeто на Хунската държава — образувана до нѣгдѣ въ прѣдишна Дакия — съставляющитѣ я народи „*скири, сатри* и другитѣ *алани*“ заематъ мала Скития (Добруджа) и долна Мизия. *Остготитѣ* отъ Панония слизатъ въ Дардания, Мизия и Македония. На остготитѣ империята се задължила да дава парична поддържка, а пъкъ тѣ се задължили да пазятъ империята отъ външкашни и вътрѣшни неприятели. Обаче скоро и остготитѣ заминали за Италия [2].

---

1) Заселен. Балкан. Полуостр. стр. 71

2) Заселен. Балкан. Полуостр. стр. 87.

Въ началото на VI столѣтие на Балканский полуостровъ се явяватъ *славянитѣ* и *българитѣ* подъ собственнитѣ си имена. Въ 512 г. императоръ Анастасий издигналъ знаменитата стена отъ Черно до Мряморно море, между Дерконъ и Силиврия за да сѐ защищава отъ тѣхнитѣ нападения. Юстинианъ издигналъ около 80 крѣпости на Дунава и други 600 въ вътрѣшностьта на страната. По думитѣ на Прокопия „тия укрѣпления били издигнати противъ варваритѣ, които въ голѣмо количество заемали околноститѣ на сѫщитѣ градове". „Въ Мизия, около крѣпостьта Адена се укривали „варвари славяни", които не пущали никого да мине. Придунавскитѣ области били открити за външнитѣ варвари „гуни (българи), славяни и анти". „Въ това врѣме—добавя сѫщий писатель—никоя мѣстность, никоя планина, никоя пещера, ни единъ кѫтъ отъ римската империя не останали неповрѣдени. Много мѣстности били опустошени по нѣколко пѫти"[1].

Прокопий, който първъ дава ясни извѣстия за славянитѣ, казва, че тѣ заемали по-голѣмата часть на страната, на сѣверъ отъ Дунава; при това споредъ него славянитѣ се дѣлѣли на „собственно славяни" — на западъ, и на *анти* — на истокъ. За граница между тѣхъ е служела рѣката Днестъръ. Само при долното течение на тази рѣка, антитѣ прѣминавали и на дѣсния брѣгъ, на западъ до рѣкитѣ Прутъ и Серетъ. До кадѣ се простирали на западъ „собственнитѣ славяни" Прокопий не казва, но у него се намиратъ косвенни данни по тоя въпросъ. Именно отъ западната часть на стара Дакия славянитѣ прѣдприемали нападения въ Илирия. По такъвъ начинъ „собственно славянитѣ" насѣляватъ цѣла Дакия отъ Днестъръ до Тисса и срѣдния Дунавъ и отъ тамъ нападали Римската империя[2].

Юстинианъ назначилъ храбрий Хвилибуда за управитель на Тракия и му повѣрилъ да пази границата отъ славянитѣ, които нападали изъ отвъдъ Дунава. Въ 533 г. Хвилибудъ прѣминалъ Дунава да гони славянитѣ въ собствената имъ земя, но тамъ билъ убитъ. Въ 535 г. славянитѣ пакъ опустошаватъ Тракия. Слѣдъ тази дата, славянитѣ, антитѣ и гунитѣ (българитѣ) —по думитѣ на Прокопия — достигали до Термопилитѣ и Дарданелитѣ. Въ 546 г. една римска войска състояща се отъ герули била испратена отъ Тракия за Италия. По пѫтя тя срѣщ-

---

3) Засел. Бал. Пол. стр. 95—97.

4) Засел. Бал. Пол. стр. 93.

нала една тълпа славяни, която била прѣминала Дунава и била взѣла много плѣнници римляни. Въ 548 г. тълпи славяни безпрѣпятственно проникватъ въ Илирия и достигатъ до Драчъ. Въ 551 г. нова дружина славяни около 3000 души минаватъ Дунава и обръщатъ въ бѣгство римскитѣ войски въ Илирия и Тракия. Слѣдующата година огромни славянски пълчища, невиждани до тогава, прѣминали Дунава по-горѣ отъ Нишъ и се опитили за Солунъ. Въ 558 г. — послѣдната отъ царуването на Юстиниана — голѣми варварски сили нападнали империята прѣзъ Дунава. Споредъ едни, тѣзи нападатели били българи, споредъ други— гуни и славяни[1].

По свидѣтелството на Менандра въ 578 г. „славянскій народъ отъ 100,000 души опустошилъ Тракия и много други области, а сѫщо и Елада". Иванъ Ефеский расказва, че „на третата година слѣдъ смъртьта на императора Юстина, въ царуването на Тиберия излѣзалъ проклѣтия народъ славянски и нападналъ цѣла Елада, околноститѣ на Солунъ, а тъй сѫщо и цѣла Тракия. Тѣ завоювали много градове и укрѣпени мѣста, опустошавали, грабили и горѣли страната и я завладѣли. Тѣ се разположили въ нея безъ страхъ, като въ своя собственна земя. Това се е продължавало четири години. Грабежитѣ имъ се простирали до самата Анастасиева стена. Всичкитѣ императорски стада станали тѣхна плячка. „И до сега тѣ стоятъ въ римскитѣ провинции безгрижно, като разбогатѣха, владѣятъ съ много злато и сребро, съ стада, коне и оружие; тѣ се научиха да воюватъ по-добрѣ и отъ самитѣ римляни"[2].

Въ 583 г. — по извѣстията на Симоката — славянитѣ достигатъ до Анастасиевата стена. Тѣ били разбити веднажъ при р. Егрине, а другъ пѫть не далечъ отъ Одринъ, при крѣпостьта Енсинъ. Въ 587 г. нахлуватъ въ империята гети и славяни. Въ 589 г. нападатъ *авари* заедно съ славяни и завладяватъ Елада, гдѣто, по извѣстията на патриархъ Николай, стояли 215 години. Въ 592 г. полководецътъ Прискъ прѣминалъ Дунава и, като хваналъ нѣколко дакийски славяни, заедно съ зетитѣ плячки испратилъ ги на императора съ 300 души войници конвой, подъ командата на Татомира. На шестий день Татомиръ билъ нападнатъ отъ славянитѣ и едва можалъ самъ да се отърве; това

1) Заселен. Балкан. Полуостр. стр. 97—101.

2) Заселен. Балкан. Полуостр. стр. 107, 108

било нѣкадѣ въ Балканитѣ. Въ 597 г., когато братътъ на императоръ Маврикий, Петъръ, се готвѣлъ да прѣмине Дунава въ страната на славянитѣ, билъ прѣдизвѣстенъ отъ императора, че огромни славянски пълчища се приближаватъ къмъ столицата. Около това врѣме славянитѣ прѣдприели двѣ нападения противъ гр. Солунъ. За вторий пѫть „тѣ се явили около 5,000 души отбрани и опитни въ военното дѣло, избраний цвѣтъ на цѣлий славянский народъ“. Тѣ се явили съ обсадни машини и каменометателни орѫдия[1]).

И слѣдъ това прѣзъ цѣлата първа половина на VII в. славянитѣ продължаватъ да нападатъ империята. Императоритѣ не могатъ да намѣратъ достатъчна сила да ги усмиратъ окончателно. Това движение на славянитѣ отъ сѣверъ на югъ трѣба да се отдаде на натиска на *аваритѣ*, които въ това врѣме завладѣли цѣла Дакия. За първъ пѫть аваритѣ се споменуватъ у Приска въ V в., когато тѣ нападнали *севиритѣ* въ Добруджа. Въ VI в. аваритѣ воюватъ съ българитѣ около Азовското море, сетнѣ съ антитѣ на Днестъръ; слѣдъ това прѣзъ горното течение на Днестъръ тѣ минаватъ въ Карпатитѣ, въ областьта на р. Тисса, и завладяватъ цѣла Панония. Въ врѣме на дълголѣтното царувание на Бояна аваритѣ иматъ обширно и силно царство; на тѣхъ сѫ подчинени славянитѣ и българитѣ на сѣверъ отъ Дунава, въ Дакия. Тъй сѫщо тѣ не еднократно нападатъ отъ тамъ римската империя[2]).

Послѣднитѣ славянски прѣселенци на Балканский Полуостровъ дохождатъ къмъ срѣдата на VII вѣкъ. Споредъ Дринова, прѣселението на славянитѣ е захванало въ краятъ на вторий вѣкъ и се е продължило близо четири вѣка. Въ отдѣлни семейства или цѣли военни дружини и плѣмена, славянитѣ минавали Дунава и се заселявали въ разни мѣста на полуострова. Тѣхното число постепенно се увеличавало отъ дохождението на нови родствени плѣмена, до-като най-послѣ не останало мѣсто за други прѣселенци. При това въ прѣселението на славянитѣ може да се забелѣжатъ два периода: първия периодъ до послѣднята четвъртъ на V вѣкъ, — периодъ на мирното прѣселение съ съгласието на

1) Заселен. Балкан. Полуостр. стр. 112, 113.
2) Заселен. Балкан. Полуостр. стр. 107 и пр.

римскитѣ императори, и даже по тѣхно искание; и втория периодъ, отъ това врѣме на сетнѣ, до половината на VII вѣкъ, когато славянитѣ съ въоржжени дружини завладяватъ и населяватъ римскитѣ провинции и се располагатъ тамъ самовластно, независими[1]. Черти отъ двоякия начинъ на прѣселението, намъ ни се чини, може да се забѣлежатъ въ по-кжсното економическо положение на населението въ разнитѣ области на бившата римска империя. Воинственнитѣ плѣмена несъмнѣнно сж запазили своя характеръ, до извѣстна степень своята политическа и економическа независимость и по-кжсно. Такива сж били плѣмената, които сж населили Тракия до Родопитѣ, срѣдна и южна Македония и които още дълго врѣме слѣдъ VII вѣкъ се славятъ съ своитѣ военни доблѣсти. Напротивъ, населението отъ Видинско, Софийско, Нишско, Скопско, Косово-поле и Родопитѣ, прѣзъ послѣдующитѣ столѣтия се явява като подчинено на частни господари; най-голѣмитѣ землевладѣлци-болѣри се намиратъ въ тия български земи. Ако тази мисъль е вѣрна, тогава ще излѣзе, че населението отъ западното и южното българско нарѣчия е най-старо на полуострова, че то е било въ най-лоши економически условия още отъ римско врѣме и че именно то се е прѣселило и установило на тия мѣста по миренъ начинъ въ първия периодъ опрѣдѣленъ отъ Дринова.

По мнѣнието на сжщия нашъ историкъ, славянскитѣ плѣмена прѣселени на Балканский полуостровъ отчасть отъ сегашна Ромжния и южна Русия, отъ часть отъ областьта на сѣверъ отъ р. Савва и срѣдний Дунавъ—жилището на старитѣ панонци—сж били отъ разнитѣ сегашни славянски народности. „Язика на южнитѣ славяни, казва той, прѣдставя чудна пъстрота и разнообразие на звукови особенности. Въ българскитѣ нарѣчия това разнообразие така бие въ очи, щото и най-повърхностния наблюдатель може да открие въ тѣхъ отличителнитѣ черти на най-отдалеченитѣ една отъ друга славянски нарѣчия“[2]. Че това прѣдставление на Дринова е невѣрно, не може да има никакво съмнѣние. Българската народность не можеше да бжде смѣсь отъ разни славянски народности, защото българский язикъ отъ найстари врѣмена и до сега запазва своитѣ отличителни признаци, които го отличаватъ отъ другитѣ славянски язици. Ако на Бал-

1) Засел. Балкан. Полуостр. стр. 150.
2) Засел. Балкан. Полуостр. стр. 146, 148.

канский полуостровъ въ прѣдѣлитѣ на българската народность бѣха населени различни славянски народности, тѣ щѣха да оставятъ по-сѫществени доказателства за своето различие. Звуковнитѣ особенности на разнитѣ български нарѣчия твърдѣ лесно се обясняватъ съ историческото развитие на езика безъ да има нужда да се наруши единството на основата. Несравненно по-вѣроятни и по-приемливи сѫ мнѣнията на другитѣ слависти по тоя въпросъ. Така споредъ Шафарика, съ исключение на сърбохърватитѣ, които дошли отъ р. Висла, всичкото останало славянско население на Балканский Полуостровъ се е прѣселило отъ сегашна западна Русия, отъ мѣстноститѣ около езерото Илменъ и рѣкитѣ Двина, Днестъръ, Ока и др.[1]. Другояче гледа на първобитното положение на славянитѣ учений Копитаръ; споредъ него, всичкото обширно пространство отъ Аквина и источницитѣ на Драва и Мури, дори до Черно-море на истокъ и Солунъ на югъ, е било заето отъ едно славянско плѣме, което съ дохождането на сърбо-хърватитѣ въ VII в. било раздѣлено на двѣ части, отъ които сетнѣ се образували двѣ народности: словинска и българска[2]. Намъ ни се чини, че Копитаръ стои най-близо до истината. По-рано цитирахме извѣстието на Прокопия, че „славянитѣ“ (т. е. българскитѣ славяни) заемали страната на сѣверъ отъ Дунава между Днестъръ и Тисса, т. е. цѣла Дакия. На истокъ отъ Днестъръ населявали антитѣ или русскитѣ славяни. „Задъ Дунава—казва Юрнандъ—лежи Дакия обградена като съ вѣнецъ отъ високи планини. Като захванемъ отъ источницитѣ на Висла на неизмѣримо пространство живѣе многочисленний народъ *винди*. Макаръ имената на разнитѣ части на този народъ да се измѣняватъ сега по различието и родътъ на жилищата имъ, обаче въ по-голѣмата си часть тѣ се наричатъ *словини* и *анти*. Славянитѣ живѣятъ въ пространството отъ р. Невертунъ и Мусианското езеро до Днестъръ и Днепръ, рѣки отстоящи една отъ друга на нѣколко дена пѫть“[3]. Русский лѣтописецъ Несторъ казва, че славянитѣ първоначално живѣяли тамъ, гдѣто по-кѫсно

1) Засел. Балкан. Полуостр. стр. 146.

2) Засел. Балкан. Полуостр. стр. 146.

3) Макушевъ. Сказаніе инородцевъ о бытѣ и нравахъ славянъ. 1861 г. стр. 107, 108.

се населили маджаритѣ и българитѣ[1]. Споредъ единъ изслѣдователь на територията и сегашната номенклатура на стара Дакия, излиза, че тя е образувала центрътъ на славянскитѣ землища отъ прѣдисторическо врѣме, че рѣкитѣ Тисса и срѣдний Дунавъ сѫ били западнитѣ граници на това землище. Всичкитѣ названия на планинитѣ, рѣкитѣ и мѣстноститѣ въ това пространство сѫ славянски[2]. И така, ний стоимъ на мнѣнието, че Дакия, отъ Днестръ до Тисса и средний Дунавъ, е била първобитното отечество на собственно нареченитѣ „славяни", които въ цѣлия си съставъ образували българската народность. Както видѣхме по-горѣ и нашия историкъ Дриновъ твърди, че отъ незапаметни врѣмена въ Дакия сѫ живѣяли славяни и че имало основание да се мисли, че и самитѣ даки сѫ били славяни.

Има рѣдъ учени историци, които поддържатъ, че самитѣ тракийци или траки сѫ били славяни, а слѣдователно славяно-българи. Тѣ основаватъ своя възгледъ на факта, че много отъ старитѣ названия на мѣстности, градове и рѣки приличали да сѫ отъ славянски коренъ. Така напр. кробизитѣ били кривичи; трибалитѣ—древляни, рѣката Стримонъ (Струма) отъ славянский коренъ *стру*, *струя*. Билазора, градъ около сегашний Велесъ, отъ *бѣла зора* и др. Но всички тия словопроизводства не сѫ толкова ясни, допущатъ и други обяснения и най-сетнѣ не издържватъ критика. По-явни слѣди отъ славянско население на полуострова се срѣщатъ въ римско врѣме до V вѣкъ. Така въ едно пжтно описание се споменаватъ имената Zernae — сега Черна на Марица, Cosintus на рѣка Cosintes — Косаница сега въ Сърбия. Сетнѣ у Прокопия въ V вѣкъ срѣщаме рѣдъ славянски названия на полуострова: Лобуца, Мила рѣка, Клѣщевица, Дебре, Врачица, Стреденъ. Въ 469 г. началницитѣ на римскитѣ войски въ

---

1) Сборн. за народн. умотвор. наука и книж. кн. IX. Дакоромжнитѣ и пр. стр. 244.

„По мнозѣхъ же врѣменѣхъ сѣли суть словѣни по Дунаеви, гдѣ есть нынѣ оугорска земля и болгарска. Отъ тѣхъ словѣнъ разидошася по земли и прозвашася имени своѣми, гдѣ сѣдѣше на которомъ мѣстѣ" (т. I, кн. I, стр. 376). Подъ именемъ словянъ Булгарскихъ, въ обширномъ смыслѣ, мы разумѣемъ здѣсь всѣхъ славянъ жившихъ въ Молдавіи, Валахіи, Семиградіи и Южой Угріи, начиная отъ Прута по северной сторонѣ Дуная до самого устя Дравы, далѣе въ древней Мизіи и пр. . . . По языку они самыя ближайшыя другъ къ другу". Словянскія древности. Шафарикъ. Переводъ Бодянского. 1848 г., т. II, кн. I, стр. 241.

2) Журн. Мин. Народ. Просв., часть 299, 1895 год. Филовичъ. „Очеркъ карпатской територіи и населенія". Стр. 156, 186.

Тракия сѫ били Оногостъ и Оструй; отъ полководцитѣ на Юстинияна повечето носятъ славянски имена: Доброгость, Всѣгродъ, Сворунъ. За самитѣ императори Юстинъ I и Юстинианъ се казва, че сѫ били отъ славянско происхождение. Но тѣзи доказателства, споредъ Дринова и Иричека, говорятъ само за сѫществуванието на прѣселенци славяни въ първитѣ вѣкове слѣдъ Христа въ прѣдѣлитѣ на римската империя[1]. Въпроса за славизма на тракийцитѣ, намъ ни се чини, ще прѣдизвиква още много учени тракрати[2]. Въ всѣки случай заслужва внимание факта, че нѣкои отъ названията на тракийскитѣ плѣмена, като: дулеби, сапаи, неропи, тимахи, трибали, оставатъ и по-кѫсно като названия на славянскитѣ плѣмена почти на сѫщитѣ мѣста. Споредъ Дринова, запазванието на нѣкои отъ тия тракийски имена като укорителни прозвища (дулеби, шопи) показвало, че тракийскитѣ плѣмена били побѣдени отъ славянитѣ и погълнати отъ тѣхъ[3]. Но шопитѣ, а сѫщо и неропитѣ, сѫществуватъ като компактна маса въ историческо врѣме, и то като поробено плѣме, а не като завоеватели. Може би, историческата наука ще ни докаже нѣкога, че тия славяно-български плѣмена иматъ по-тѣсна свързка съ обитателитѣ на тѣхнитѣ земи отъ врѣмето прѣди Христа.

Императоръ Ираклий (600—641 г. г.) усвоилъ нова система за борба съ варваритѣ отъ сѣверъ и за защита на империята. Тъй като собственнитѣ му военни сили били слаби, слѣдствие опустошенията на страната и малочисленностьта на населението, той намислилъ да се въсползува отъ силитѣ на самитѣ варвари. Въ 620 г. той призовалъ сърбитѣ и хърватитѣ, двѣ славянски плѣмена, отъ Бѣла-Сърбия и Бѣла-Хърватия, на сѣверъ отъ Карпатитѣ, при источницитѣ на р. Висла, гдѣто господарували аваритѣ. Той ги настанилъ въ Илирика съ

1) К. Иречекъ. Исторія Болгар. стр. 97, 85—89.

2) Въ България сѫ поддържали славизма на тракийцитѣ Раковски и Йонковъ-Владикинъ. Послѣдния още не е завършилъ своитѣ изслѣдвания по тоя въпросъ.

3) Заселен. Балкан. Попуостр. стр. 40. Сегашното плѣме „Торбеши", казватъ, че има сродство съ тракийското плѣме „Ауторияти", които сѫ живѣяли на сѫщитѣ мѣста; защото и въ двѣтѣ имена има корена „тор".

задължение да пазятъ прѣдѣлитѣ на империята отъ тази страна. Сърбитѣ и хърватитѣ се устроили съвършенно самостоятелно, сами си избирали своитѣ жупани, които признавали само върховната власть на императора[1]. Въ сѫщото врѣме се достига замиряванието и на другото славянско население въ империята. Срѣдна и южна Македония, Тесалия и Епиръ се нарича-ли съ едно общо название *Славиния*. Цѣлата тази область е била населена отъ по-голѣми и по-малки славянски плѣмена, които се управлявали отъ свои свободно избирани жупани; тѣзи плѣмена често се бивали враждебно настроени едни срѣщу други. Тъй като и тия славянски плѣмена се усмиряватъ въ царуванието на императоръ Ираклия, трѣбва ла се мисли, че и съ тѣхъ този императоръ е влѣзалъ въ съглашение, приззалъ автономното имъ управление, а пъкъ тѣ, отъ своя страна, признали върховната власть на императора. Въ 679 г. внукътъ на Ираклия, Константинъ IV Погонатъ, слѣдъ една безуспѣшна война съ българитѣ на Аспаруха, призналъ тѣхната власть надъ областьта между Балканитѣ и Дунава, като сключилъ съ тѣхъ договоръ, подобно на ония свързани отъ Ираклия съ сърбохърватитѣ и славянитѣ. Само че българитѣ, като по-силно и по-воинствено плѣме, останали още по-свободни и даже получавали данъкъ отъ империята.

Усмирението на славянитѣ въ Славиния не траяло дълго врѣме. Въ втората половина на VII вѣкъ, виждаме, че тѣ пакъ безпокоятъ императорската власть. Това движение византийскитѣ писатели наричатъ *въстание* на византийскитѣ подданници. Ето какъ се расправя въ житието на св. Димитрия за обсадата на Солунъ въ 676 г. „Въ врѣмето на блаженний епископъ Иоанъ случи се, че славянский народъ въстана въ неизмѣримо число, като дреговичитѣ, сагудатитѣ, велигизититѣ, воюнититѣ, бързацитѣ и др., които за пръвъ пѫтъ приготвиха кораби отъ едно само дърво. Тѣ опустошиха цѣла Тесалия и лежащитѣ около нея и Гърция острови, цѣла Ахея, Епиръ, по-голѣмата часть на Илирика и Азия, като оставиха безъ жители много градове и области“. Славянитѣ окрѫжили Солунъ отъ море и по суша: тѣ били дошли съ семействата си и домашнитѣ си животни, съ намѣрение, като зематъ града, да се заселятъ въ

1) Х. Гротъ. Извѣстія Багрянороднаго о славянахъ. 1880 г. стр. 79—85, *151—152*.

него, но не могли да го прѣвзематъ. Слѣдъ двѣ години тѣ отново обсадили сѫщий градъ, този пѫть въ съюзъ съ аварский ханъ. По думитѣ на сѫщото житие, славянскитѣ испратенници заявявали, че тѣхното движение на Солунъ става; защото този градъ, като единственъ неврѣдимъ въ областьта, *приема бѣжанцитѣ отъ Дунава, Панония, Дакия, Дардания и други области и градове.* И дѣйствително, прѣди нападението, *въ този градъ (Солунъ) били се скрили бѣжанци отъ Нишъ и София.* Солунцитѣ получили помощь отъ императора и слѣдъ тридесеть-дневна обсада, славянитѣ чрѣзъ подараци били склонени да отстѫпятъ; при това тѣ откарали съ себе си много плѣнници[1]. Слѣдъ нѣколко години славянитѣ пакъ нападнали Солунъ; солунския префектъ билъ обвинилъ въ измѣна едного отъ славянскитѣ жупани, *Пребуда,* жупанъ на рихнинитѣ и го испратилъ въ Цариградъ, отъ гдѣто той като искалъ да избѣга, билъ застигнатъ и убитъ. Тогава (680 г.) рихнинитѣ, стримонцитѣ и сагудатитѣ опустошили околноститѣ на Солунъ, гдѣто жителитѣ почнали да търпятъ отъ гладъ. Отъ Цариградъ били испратени десеть кораби съ жито. Тия сѫщи кораби сетнѣ били испратени въ Тива и Димитриада (Тесалия) да задигнатъ купения хлѣбъ у славянското плѣме велегизититѣ, което въ това нападение не взимало участие и се намирало въ миръ съ солунцитѣ. Дреговичитѣ и сагудатитѣ окрѫжили града по суша, а рихнинитѣ по море, но не могли да го прѣвзематъ, макаръ и да сѫ употрѣбили разни искуственни срѣдства и обсадни машини. Слѣдъ това рихнинитѣ и стримонцитѣ се заловили за морско разбойничество, улавяли гръцки кораби по Егейското море, опустошили брѣговетѣ на Тракия и островитѣ, като заплашвали и самия Цариградъ[2]. Тия въстания на славянитѣ византийски подданници, трѣбва да се обяснятъ така, че условията, по които били подчинени на империята, не били спазени отъ послѣднята. Империята не е могла да се помири съ съвършенната независимость на тия свои подданници и за това е употрѣбявала разни некоректни срѣдства за усилването на своята власть. Византийскитѣ агенти сѫ дѣйствували не безуспѣшно; между самитѣ славяни се явявали отстѫпници и прѣдатели, които сетнѣ избѣгвали въ Солунъ и Цариградъ. Византийскитѣ власти често сѫ улавяли

1) М. Соколовъ. Изъ исторіи Болгаръ. Стр. 55, 56.

2) Изъ исторіи Болгаръ. Стр. 56.

по-влиятелнитѣ личности между славянитѣ и сж ги наказвали по най-жестокъ начинъ, безъ да иматъ на това право. За това славянитѣ се възмущавали и съ оржжие въ ржка искали да накажатъ своитѣ мжчители и специално солунцитѣ, които прибирали всичкитѣ прѣдатели. Въ единъ договоръ на янинската жупа съ византийский императоръ отъ XIV вѣкъ, янинцитѣ си запазватъ правото да наказватъ прѣдателитѣ отъ своята срѣда и да ги изгонватъ[1]. Обаче, както се вижда, въ половината на VII вѣкъ изгонването не помагало и славянитѣ сж искали да унищожатъ самитѣ скривалища на подобни прѣдатели.

Юстинианъ II Ринотметъ (685—711 г. г.) взелъ мѣрки да подчини окончателно славянскитѣ плѣмена и въ 688 г. тръгналъ съ войска въ Славиния. По сухо той стигналъ до Солунъ, но не можалъ да проникне въ вътрѣшностьта на страната, по на сѣверъ, тъй като струменцитѣ издигнали окопи въ всичкитѣ клисури и повикали на помощь жупанитѣ и князетѣ на другитѣ славянски плѣмена. Около Солунъ императора подчинилъ мѣстнитѣ славяни, отчасти съ оржжие, отчасти посрѣдствомъ мирни съглашения[2].

Въ 717 г. на византийский прѣстолъ встжпилъ Левъ IV Исавръ, който съ своитѣ реформи въ всичкитѣ клонове на държавното устройство, създалъ нова епоха за империята. Той се прославилъ съ иконоборството, като искалъ да въведе извѣстенъ рѣдъ въ устройството на черквата. Той раздѣлилъ империята на *теми*, подобрилъ администрацията и главно издалъ нови закони, въ които влѣзли нови *славянски* елементи, противоположни на римскитѣ. Особенно е интересенъ „земледѣлческий законъ“, който споредъ авторитетното мнѣние на професоръ Успенски, не е друго нищо освенъ узаконение на дѣйствующитѣ славянски юридически норми въ славянската община. По такъвъ начинъ, врѣмето на императоръ Левъ IV Исавръ се явява като една значителна крачка напрѣдъ въ привързването на славянското население къмъ византийската империя[3].

Една отъ важнитѣ задачи на византийската държавна политика е била да погърчи славянскитѣ елементи, които сж вли-

---

1) Успенски. Къ исторіи крестян. землевлад. Ж. М. Н. Пр. Кн. 225, стр. 247—251.

2) Изъ исторіи Болгаръ. Стр. 57.

3) Герцбергъ. Исторія Византіи. Стр. 91. — Василевски. Законодателство иконоборцевъ.

зали въ състава на империята, да ги направи истински „ромейски граждани“. За тази цѣль императоритѣ по нѣкога сѫ дѣйствували съ сила, другъ пѫть съ добро. Привличанието на славянскитѣ елементи въ управлението на страната, даването голѣми прѣимущества и подараци — сѫ били едни отъ главнитѣ срѣдства на византийската политика. Но най-силното срѣдство за тази цѣль е била вѣрата, християнската религия. Приемането на християнството отъ езическитѣ народи, встѫпването на византийска държавна служба на тѣхнитѣ водители, означавало, че тѣ сѫ станали вече ромеи и всичко друго оставало да се изглади и довърши отъ врѣмето. И дѣйствително такива славяни постепенно почвали да се чувствуватъ ромеи; езика, националностьта за тѣхъ нѣматъ такова сѫществено значение, като държавната националность. Тѣ подъ каквато държавна власть се намирали, отъ такава националность се смѣтали. Тѣ нѣмали още съзнанието на своето национално единство, а се чувствували само като струменци, бързаци, военити и пр. плѣмена. „Въ Балканскитѣ земи още нѣмало онази питомна благотворна връзска, която да свържи населенитѣ славяни по-силно съ новия свѣтъ на идеитѣ, въ които сѫ почнали да влизатъ съ настаняването си на Балканский полуостровъ. Още е нѣмало онова почитание и оная прѣданность на славянската народность, съ които да се издигне самолюбието на народа на равна степень съ старитѣ просвѣтени народи, които се ползували съ книгата (книжнината), като съ свое народно достояние[1]“. Такова едно положение е позволявало на византийцитѣ скоро да погърчатъ своитѣ подданници славяни и тѣ би успѣли, може би, да погърчатъ всичкитѣ славяни, ако да не бѣха срѣщнали едно важно прѣпятствие. „Съ тѣхъ е могло да се случи, каквото и съ пелопонескитѣ славяни, ако останѣха разединени и подданници на Византия и ако не бѣха се съединили въ едно. Началото на това обединение е турено отъ българската орда на Аспаруха, която е турила основа на българската държава на Балканский полуостровъ. Съ дохождането на българитѣ, славянитѣ приеха въ себе си новъ елементъ“[2]. Този новъ елементъ ги сплоти и имъ даде заедно съ името си съзнание на национално единство, което ги запази въ послѣдующитѣ вѣкове. „На сами-

1) Ст. Новаковичъ. Први основи славенске книжевности.

2) М. Соколовъ. Изъ исторіи Болгаръ. Стр. 73.

тѣ славяни — казва Гилфердингъ — разселени въ гърцкитѣ области, е било съвършенно невъзможно да се съсрѣдоточатъ и да съставятъ държава. За всичкитѣ въобще славяни прѣминаването отъ плѣменната разединеность къмъ народното и държавното единство е било най-трудния исторически подвигъ; каква е била прочее възможностьта да извършатъ това, безъ чужда помощь, безъ външна опора, малкитѣ общини подъ управлението на своитѣ жупани и князе отъ Родопскитѣ гори до Солунъ, отъ Солунъ до Коринтъ, отъ Коринтъ до Спарта? . . . Раздробени и безсилни тѣ не сѫ могли да запазятъ своята народность. Съ приемането на християнството тия славяни тозъ часъ се обръщали на византийски гърци[1]".

На сѣверъ отъ Дунава, въ Дакия, българитѣ-туранци се явяватъ, както видѣхме, въ началото на VI вѣкъ, ако не и порано. Въ първата половина на VII вѣкъ българский князь Кубратъ се освобождава отъ аварското иго и остава на наслѣдницитѣ си въ Дакия една силна държава. Петьтѣ синове на Кубрата се раздѣлили и отъ тѣхъ Аспарухъ, който ималъ владѣния въ сегашна Бессарабия, прѣминалъ Дунава и заелъ Добруджа до Балканитѣ. Единъ другъ синъ на Кубрата основалъ своя самостоятелна държава въ Панония. Между Дунава и Балканитѣ Аспарухъ намѣрилъ седемъ славянски плѣмена и ги подчинилъ; отъ тѣхъ плѣмето *севири* той прѣселилъ на югъ отъ Балкана (679 г.)[2]. Българский князь Тербелъ между 700—720 г. г. присъединилъ къмъ своето княжество и земитѣ на югъ отъ Балкана—Старо-Загорско, Ямболско и Бургазско. Князь Кормисошъ въ 755 г. дохождалъ до Цариградъ, а въ 757 г. окръжилъ гр. Солунъ. И въ двата случая той билъ придружаванъ отъ мѣстни славянски дружини. Князъ Церигъ достигалъ съ войскитѣ си до Вардаръ и Охридъ; въ негово врѣме часть отъ струменцитѣ плащали данъкъ на българитѣ[3]. Въ 809 г. Князъ Крумъ за-

---

1) Гилфердингъ. Сочиненія. Т. I, стр. 187. Приходъ болгаръ къ славянскимъ плѣменамъ былъ для нихъ началомъ можно сказать геропческой епохи: удаль боевой дружины соединилась съ обилными средствами, съ упорной силою многочисленнаго, крѣпкаго, трудолюбиваго народа земледѣлческаго. Стр. 31.

2) К. Иречекъ. Исторія Болгаръ. Стр. 159, 146.

3) К. Иречекъ. Исторія Болгаръ. Стр. 175.

владѣлъ София и се опиталъ на завладѣе цѣлата Струмска область, но не сполучилъ. Въ 796 г. Карлъ великий унищожилъ аварската държава и разширилъ франкската империя до Тисса и устието на Морава. Тогава, а може би и по-рано, Крумъ завладѣлъ областитѣ по Тисса и устието на Морава. Въ 811 г. нѣколко славянски плѣмена около устието на Морава, именно тимочанитѣ, бодричитѣ и кулевчанитѣ се отмѣтнали отъ Крума и търсили покровителството на франкитѣ, но Крумъ пакъ ги подчинилъ[1]. На сѣверъ отъ Дунава цѣла Дакия е била полъ владѣнието на българитѣ вѣроятно отъ врѣмето па Кубрата. При Князь Бориса, въ половината на деветото столѣтие, на истокъ България се простира до р. Днестъръ. Въ срѣдата на X вѣкъ, византийский императоръ К. Багрянородний пише: *„край рѣка Днестъръ, на страната, която е обърната къмъ България,* се намиратъ опустошени градове, като: Бѣлградъ (Акерманъ), Тунгати (Тигина или Бендеръ) и др.“[2]. А спорѣдъ единъ русски лѣтописъ, градътъ *Хотинъ* въ сѣверна Бессарабия е български градъ: „на Днестрѣ Хотенъ, а то Болгарский и Волоскый городокъ“[3]. Българскитѣ владѣния въ Трансилвания и Темишварский банатъ се споменаватъ въ X вѣкъ, когато маджаритѣ завладѣли тия земи[4]. При князь Бориса българскитѣ прѣдѣли на западъ достигатъ до р. Дрина (сегашната западна граница на кралство Сърбия) до гр. Расса (Нови-Пазаръ) и обхващатъ цѣла Македония и Албания, гдѣто Борисъ основалъ охридска-

1) М. Соколовъ. Изъ исторіи Болгаръ. Стр. 87.

2) О темахъ и народахъ. К. Багрянородный. Переводъ Ласкина. 1899 г., стр. 141. Край Дунава печенегитѣ се простирали по рекитѣ Прутъ, Серетъ и дори до Силистра.

3) Полное Собраніе Русскихъ Летописей. Т. VII, стр. 240.— „Когато българитѣ покориха цѣлата Илирийска страна и древня Македония до Солунъ, часть отъ древня Тракия съ Верея (Стара-Загора) и Пловдивъ и странитѣ на горѣ (разбира се отъ Дунава на горѣ, тѣ завладѣха страната като пълни господари. Тѣ прѣселиха жителитѣ отъ долнитѣ градове на сѣверъ и обратно. Впрочемъ тѣ се ползуваха съ всички просто като съ роби“. Теофилактъ българ. Архиепископъ. М. Соколовъ. Изъ Исторіи Болгаръ. Стр. 243. — България „на сѣверъ отъ Дунава“ и България „на югъ отъ Дунава“. Rambaud. L'empire grec au X-e siécle. Стр. 316. „България обхващаше цѣла источна Унгария, съ Банатъ, Войводина, Трансилвания и Ромъния“, сé тамъ.

4) Сборникъ за народни умотворения, книжнина и наука. Кн. IX. Дакоромъните и пр. — Сѫщо Рамбо, цит. съчин. Стр. 316. Владѣтелитѣ: Золтанъ по долня Тиса, Менморутъ по горна Тиса, Гелу въ Трансилвания, Гладъ въ Банатъ,

та и Дѣволската епископии[1]. Понеже въ това врѣме България граничи съ сърбскитѣ земи, то и цѣло Косово-поле и Метохия (Призренско и Печско) принадлежатъ на България. При царь Симеона и всичкитѣ сърбски земи влизатъ въ прѣдѣлитѣ на България дори до Хърватско. На югъ България обхваща Тесалия и цѣла Македония и Тракия, безъ градоветѣ Драчъ, Солунъ и Цариградъ. Тѣзи западни български граници се запазватъ и въ западното българско царство до 1018 г., когато цѣла България съвършенно е подчинена на Византия[2].

Какви сѫ били отношенията на българитѣ завоеватели къмъ подчиненитѣ мѣстни славянски плѣмена? Източницитѣ говорятъ по нѣкога за роби и господари[3]; въ VII и VIII вѣкъ една часть отъ славянитѣ се изселватъ отъ българскитѣ земи въ Мала Азия[4]. Въ врѣмето на князь Крума, както видѣхме по-горѣ, нѣколко славянски плѣмена отъ Западна България се опитватъ да се отмѣтнатъ отъ българитѣ и търсятъ покровителството на франкитѣ. Всичко това не говори за твърдѣ добри отношения между българитѣ и славянитѣ. Обаче отъ друга страна, като начененъ отъ половината на VIII вѣкъ, ний виждаме, че българитѣ всѣкогашъ задружно съ славянскитѣ плѣмена нападатъ Византия. Българитѣ твърдѣ лесно завладяватъ Тракия и Македония, населени съ славянски плѣмена, очевидно безъ съпротивление отъ страна на славянитѣ. Въ двореца на Крума, при тържественни угощения, нарѣдъ съ българскитѣ *били* (болѣри), сѣдатъ славянскитѣ жупани и кнезове[5], при всичко че въ това врѣме българитѣ сѫ били язичници, а славянитѣ, въ голѣмата си часть, сѫ били приели вече християнството. Слѣдъ покръстването на българитѣ въ 863 г., а може би и по-рано, всичкитѣ славяни отъ българската държава се наричатъ „българи“, още по-тѣсно се сплотяватъ съ българитѣ-туранци, работятъ за една велика България и противъ Византия. Всичко това показва, че между българитѣ и славянитѣ имало пълно съгласие, пълна общность на интереситѣ. Трѣба да се мисли, че българитѣ, гордъ и воинственъ народъ, като намѣрили подкрѣпа за

1) Южные славяне и Византія въ X вѣкѣ. М. Дриновъ. Стр. 16, 21, 24, 30, 32 и 34, а сѫщо това изложеніе. Стр. 126.

2) Южные славяне и Византія. Стр. 16, 21, 24, 30, 32, 48—50.

3) М. Соколовъ. Изъ исторіи Болгаръ. Стр. 243.

4) Герцбергъ. Исторія Византіи. Стр. 56, 105.

5) Rambaud. L'empire grec. Стр. 320.

своитѣ честолюбиви цѣли въ славянскитѣ плѣмена на полуострова, добрѣ оцѣнявали тѣхната помощь и за това имъ давали пълна свобода. При това за българитѣ е имало значение само властьта и когато славянската писменность почнала да се распространява, тѣ не се подвоумили да зематъ славяно-българский езикъ за свой литературенъ езикъ; защото съ това достатъчно се гарантирали отъ намѣсата на византийцитѣ. Славянитѣ, отъ своя страна, съ своитѣ жупани и кнезове, като виждали добрата сѫдба на своитѣ еднородци подъ българитѣ, отказвали се отъ името „ромеи“ и нареквали се „българи“. Когато по-кѫсно славянитѣ се почувствували като „българска народность“, тѣ вече сѫ останали такива за винаги, макаръ и да минавали подъ разни други господства. Идеята на националностьта била вече пустнала дълбоки корени и могла да се удържи безъ подкрѣпата на властьта. По такъвъ начинъ, два народа отъ нееднакво происхождение, като били свързани съ една територия и съ еднакви интереси, успѣли не само да живѣятъ задружно въ продължение на много столѣтия, но и съвършенно да се прѣтопятъ въ единъ славянски народъ. Въ езиковната борба на двата народа, — борба, може би, незамѣтна — побѣдила голѣмата славянска масса, болшинството. Но дали воинственнитѣ и смѣлитѣ българи, които донесли въ срѣдата на славянското население ново съзнание и нови стрѣмления за сила, власть и величие, дали тѣ не сѫ оставили на сегашнитѣ българи своитѣ духовни черти въ кръвьта, въ рассата?

Отъ Бориса до паданието на България подъ Византия, въ вътрѣшний животъ на българский народъ се забелѣзватъ слѣдующитѣ характерни черти. Славянскитѣ жупанства и кнежества съвършенно се обезличаватъ като отдѣлни политически и обществени единици и оставатъ само като административни окрѫзи и околии. Българското и славянското болѣрство се сливатъ въ едно и образуватъ една господствующа и имущественна класса, която отъ плѣмененъ получава държавенъ характеръ съ държавнически тенденции. Антагонизма на народноститѣ се замѣнява съ антагонизма на общественнитѣ классове, народа почва да се дѣли на бѣдни и богати, на „народъ“ и „благородни“, при все това всички еднакво се викатъ *българи* и само ония славяни, които оставатъ подъ Византия, се наричатъ *ромеи*. Християнството, черквата и славянската писменность силно способствуватъ за пълното асимилирание на българитѣ-туранци съ бъл-

гаритѣ-славяни. Постепенното забогатяване на благороднитѣ и забѣдняванието на народа поражда голѣмо недоволство въ срѣдата на народа. Това недоволство, въ свръзка съ неправилното усвояване на християнското учение, се изразява въ една религиозна секта — *богомилството*. Интереситѣ на духовенството сѫ били тѣсно свързани съ ония на болѣрството, за това свѣщенницитѣ първи сѫ поели борбата съ богомилството. Пресвитеръ Кузма напада богомилитѣ, че „учили народа да не се подчинява на властитѣ, проклинали богатитѣ, присмивали се на голѣмцитѣ, клѣветѣли болѣритѣ, които служили на царя и запрѣтявали на селенитѣ да работятъ на господаритѣ си[1]". Епископъ Константинъ (894 г.) поучава паството си: „сице оучими братье по всьѭ[2] недѣлѭ аще и не по всѭ дьни за настоящая работы властель оунѣише боудемъ, тъгда бо свѣтлѣише боудемъ і мьзда больши наложена боудетъ, егда и властельскоу работьѭ оутьѭжимъ[3]".

Въ тази епоха България се намира подъ силно византийско културно влияние. Българскитѣ провинции, излѣзли изъ подъ византийско владѣние, естественно били усвоили много работи отъ Византия. България, като млада държава, не е могла да изработи у себе си всичкитѣ нуждни институти и държавни урѣдби; за своето културно и социално усъвършенствуване тя е била длъжна всѣкогашъ да се обръща къмъ Византия — единственъ за нея просвѣтителенъ центръ. Но въ сѫщото врѣме, българский народъ е запазилъ много свои национални институти и черти, които до нѣкадѣ е прѣдалъ и на самата Византия.

Като завоювалъ България, Василий Българоубиеца оставилъ старий рѣдъ въ страната. Самото име „България" остава на цѣлата страна. Българската черква, като независимо учреждение, продължава да сѫществува подъ управлението на българский архиепископъ въ Охридъ. Административното раздѣление на страната остава сѫщото, подъ управлението въ повечето случаи на сѫщитѣ българи-болѣри, които признали властьта на

1) Иречекъ. Исторія Болгаръ. Стр. 229.

2) По нѣмание въ печатницата буквата на старобългарский малъкъ юсъ, употрѣбяваме буквата ѭ.

3) Иречекъ. Исторія Болгаръ. Стр. 166.

византийский императоръ[1]. Отстранени били, разумѣва се, ония болѣри, които не искали да признаятъ византийското господство и сѫ водили борбата за независимость до край. Императоръ Василий не искалъ да раздразнява твърдѣ много духоветѣ, за това не направилъ коренни прѣврати въ завоюваната страна. Той знаялъ, че тия български болѣри и българското население нѣкога сѫ били вѣрни византийски подданници, и той искалъ пакъ да ги направи такива. За това византийското влияние се въдворявало постепенно; и дѣйствително, съ течение на врѣмето, българскитѣ земи и българското болѣрство получаватъ смѣсенъ византийско-български характеръ.

Въ течение на XI и XII столѣтие българо-византийската аристокрация все повече и повече се ѹсилва. Отдѣлнитѣ фамилии получаватъ важно политическо значение, като увеличаватъ богатствата си, особенно земитѣ си. Византийскитѣ императори търсятъ поддържката на тия влиятелни болѣри и сами благоприятствуватъ за тѣхното възлигание. Тѣ раздаватъ земи на своитѣ поддържатели и роднини и укрѣпяватъ правата на старитѣ владѣтели. Тѣ даватъ отдѣлнитѣ области въ управлението на тия силни болѣри, като имъ прѣдоставятъ право на администрация, събирание данъцитѣ и военното управление. Така щото болѣритѣ се явяватъ като малки независими владѣтели, съ други думи, въдворява се единъ видъ *ленна* организация, подобна на западно-европейската[2]. Системата на *иронияртството* допълнува и усилва ленната организация; императоритѣ даватъ „пронии“, т. е. отдѣлни области въ *пълно* врѣменно ползуване и управление на нѣкои свои любимци, съ задължение да поддържатъ въ тѣхъ извѣстна войска за нуждитѣ на държавата. Тѣзи прониари, съ течение на врѣмето, се обръщатъ на пълни собственници[3].

Положението на населението отъ день на день се влошавало. Общинскитѣ права на селскитѣ общини постепенно се намалявали. Прониаритѣ, на които отначало сѫ били раздавани само празни държавни земи, по-кѫсно получаватъ и населени общини и околии. Тъй като управлението на странага минава въ рѫцетѣ на частни владѣтели, тия послѣднитѣ експлоатиратъ населението почти безконтролно. Данъцитѣ се увеличаватъ и всѣ-

1) Иречекъ. Исторія Болгаръ. Стр. 261—265.

2) Герцбергъ. Исторія Византіи. Стр. 199.

3) Успенски. Значеніе византійской и южн.-слав. проніи.

когашъ се събиратъ въ по-голѣмъ размѣръ. *Колона́та*, който съ дохождането на славянитѣ въ полуострова билъ се намалилъ значително и се замѣнилъ съ свободнитѣ славянски общини, пакъ се въдворява и се увеличава въ друга форма: явяватъ се зависими отъ болѣрството селени, тъй нарѣченитѣ *парици*. Парицитѣ все повече се умножаватъ за смѣтка на свободнитѣ български общини, които постепенно намаляватъ. Населението силно забѣднява, страда отъ тѣжки данъци и се намира въ зависимость отъ частни господари. Свободнитѣ български общини само като изключение се запазватъ до идването на турцитѣ[1].

Положението на населението се влошава и отъ чѣститѣ войни, които е била длъжна да води Византия отъ една страна съ османскитѣ турци въ Мала Азия, а отъ друга съ Маджаритѣ въ Европа. Освенъ това, Византийската империя нападатъ непрѣкъснато отъ сѣверъ *печенезитѣ*, а отъ западъ *норманцитѣ* и *кръстоносцитѣ*[2]. Всички тия нещастия расклащатъ империята отъ основа, и къмъ края на XII вѣкъ нейния държавенъ организмъ се распада. Норманцитѣ завладяватъ Драчъ и Солунъ; Асенъ и Петъръ освобождаватъ България, която скоро се въдворява приблизително въ старитѣ си прѣдѣли. На югъ тя обхваща Одринъ, Димотика, Галиполи, дохожда до стенитѣ на Солунъ и заключава въ себе си Тесалия и Епиръ. На западъ цѣла Албания съ Косово-поле и Бѣлградъ съ български. На сѣверъ отъ Дунава второто българско царство обнема само Мала-Валахия и часть отъ Темишварский Банатъ, и то за малко врѣме[3]. Въ стара Дакия на развалинитѣ на българското

1) Безобразовъ. Приложеніе къ исторіи Герцберга. Стр. 645, 613.

2) Иречекъ. Исторія Болгаръ. Стр. 271, 272, 276, 277.

3) Това особенно очевидно става отъ една печатна карта отъ XVI или XVII в., притежание на г. В. Кънчева; а също и отъ моето изложение: Първитѣ влашки господари. Пер. Спис.. Кн. 61, 62 прѣзъ 1900 г.—Въ единъ документъ отъ XIII в. се казва „**Blahia que est terra Assanni**“, и тя се простира отъ устието на Танаиса (Донъ) къмъ Дунава и Цариградъ; въ единъ другъ документъ Иванъ Калиманъ Асенъ (1241—1245 г. г.) се нарича владѣтель на земитѣ, които образуватъ по-късно Молдова и Влашко, а също и на Маджарско до Пеща. **J. Nadejde. Din dreptul vechiu roman.** Стр. 96. — Крайнитѣ български прѣдѣли се наричали **Крайни**, напр. „Крайна“ по Тимокъ, и на сѣверъ отъ Дунава „Крайна“ отъ Мехадия на горѣ. „Да шетаме земле по Крайна, да шетаме земле **Караулашка**“. Народ. Пѣсни. Миладинови. Стр. 203. **Краина** има въ Банатъ Карансебешски, въ Маромурешъ (на сѣверъ отъ Трансилвания), а въ Галиция има повече „Краини“, които и до сега съществуватъ като окръзи. **D-r Piç. Les lois Roumaines et leur conexité avec les drois Byzantin et slave.** Стр. 43.

царство се въздигатъ силното маджарско кралство и полунезависимитѣ влашки воеводства. Но и българското царство въ собственна България не се задържава дълго врѣме въ широкитѣ си граници. Въ половината на XIII вѣкъ тя губи Банатъ, Мала-Валахия и часть отъ Македония; къмъ края на сѫщий вѣкъ тя губи още Метохия, Косово-поле и Браничево въ полза на сърбитѣ. Въ XIV вѣкъ едва се запазва сѣверна България до Морава, а на югъ съ Тракия до Родопитѣ, която впрочемъ по нѣкогашъ минава къмъ кръстоносцитѣ и византийцитѣ[1]).

Казахме, че прѣзъ XI и XII вѣкъ въ българскитѣ земи на Византийската империя се усилва болѣрството, забѣднява и се поробва населението. Сѫщото явление се забелѣзва и въ XIII и XIV вѣкъ, прѣзъ всичкото траение на първото българско царство. Разбогатели и влиятелни полуфеодални владѣтели сѫ били Петъръ и Асенъ прѣди освобождението на България; когато византийский императоръ не се съгласилъ да имъ отстѫпи една земя въ тѣхно владѣние, тѣ повдигнали възстанието. Такива владѣтели на земи сѫ били и всичкитѣ български войводи и банове прѣзъ XIII и XIV вѣкъ. Добромиръ Стрѣзъ, роднина на Асеновцитѣ, ималъ владѣния въ Македония на рѣка Струмица и владѣялъ тамъ почти независимо, като минавалъ ту къмъ българитѣ, ту къмъ византийцитѣ. Славъ и Иванко владѣяли въ Родопитѣ и държели сѫщото поведѣние като Добромиръ-Стрѣза. Царь Иоанъ Александъръ ималъ обширни наслѣдственни владѣния въ Софийско. Неговитѣ синове Срацимиръ и Шишманъ раздѣлили царството като частни владѣния. Добротичъ владѣялъ полунезависимо въ Добруджа, а войводата Войсилъ по южний склонъ на Балканитѣ[2]). Такива полунезависими български войводи сѫ били отначало Бессарабитѣ въ Мала-Валахия[3]). Участьта на населението подъ тия силни болѣри, разбира се, е била сѫщо, както я очертахме по-горѣ въ епохата на византийското владичество.

Византийското влияние и прѣзъ това врѣме продължава да е господствующе въ България, даже и въ по-голѣма степень, отколкото въ първото българско царство.

---

1) Иречекъ. Исторія Болгаръ. Глава 17, 18, 19, 22.

2) Иречекъ. Исторія Болгаръ. Стр. 382.

3) Пер. Спис. Кн. 61 и 62. 1900 г. Първитѣ влашки господари.

Разширението на сърбската държава въ XIII и XIV вѣкъ на истокъ и на югъ заслужва особенното наше внимание, тъй като то нѣма онова значение, което искатъ да му прѣдадатъ сърбитѣ. „Отъ VII до XII вѣкъ — казва професоръ Флорински — сърбскитѣ плѣмена въ Илирика (т. е. Босна и Херцеговина и Черна-Гора) оставатъ разединени въ противоположность на българскитѣ, които, благодарение на туранскитѣ българи, успѣли въ това врѣме да образуватъ една велика държава. Само въ половината на XII вѣкъ Стефанъ Неманъ, жупанъ на Рашка, почва да съединява нѣкои отъ тия плѣмена и да печели други български. Той „съ прѣструвки и смирѣние“ получилъ отъ императоръ Алексий Комнинъ титлата „великъ жупанъ“ и присъединилъ къмъ своето жупанство Захлумия и Травуния, а сѫщо и българскитѣ земи Хвостно (Ипекъ), Подримье, Липлянъ и Косово-поле. Зета (Черна-Гора) и приадриатическитѣ сърбски земи признали неговата върховна власть. Слѣдъ сто години краль Милютинъ продължава завоевателната политика на първий Неманъ. Той, като „съединявалъ въ себе си не особенна висока нравственность съ дипломатически умъ и храбрость“, присъединилъ къмъ Сърбия българскитѣ земи Бѣлградъ, Браничево, двата Полога (Тетово и Скопие), Порѣчско (по рѣка Трѣска въ Македония), Овче-поле, Злетово, Пиянецъ (Кюстендилско), Дебъръ и Кичевско (по р. Черни Дримъ). „Така щото границитѣ на Сърбия се разширочили за смѣтка на българскитѣ и отчасти на албанскитѣ земи“. Стефанъ Душанъ (1331—1355 г. г.) е билъ главний и послѣдний сърбски завоеватель. Въсползуванъ отъ смущенията въ Византия, той прѣвзелъ градоветѣ: Охридъ, Прилепъ, Костуръ, Струмица, Воленъ, Леринъ и Черменъ. „Византийскитѣ гарнизони не сѫ били многочисленни, състояли се повече отъ славянско население и не сѫ указвали голѣмо съпротивление на сърбитѣ. Въ открито поле никой не излизалъ срѣщо Душана, а градоветѣ сами се прѣдавали. Това е било окупация на една беззащитна страна“. Въ 1336 г. Душанъ прѣвзелъ сѣверна Албания и Драчъ, „като влѣзалъ въ споразумѣние съ мѣстнитѣ болѣри, които съ ласки и подаръци привлѣкалъ на своя страна“. До 1346 год. Душанъ покорилъ цѣла Албания до Янина, сетнѣ Верея, Зихна и Сѣресъ. Малко съпротивление показалъ само албанский владѣтель Музаки. Градътъ Сѣресъ билъ прѣдаденъ отъ една „сърбска партия“, образувана вътрѣ въ града между *гърцитѣ*. Слѣдъ това южна Македония до Кавала, сѣ-

верна Тесалия и Епиръ паднали въ сърбски ржце. „Смѣсеното грѫцко-българско и албанско население на страната, уплашено отъ опустошенията на сърбскитѣ отряди, доброволно признавало новата власть, като смѣтало, че съ това ще се запази отъ пълно разорение и ще намѣри нѣкаква защита отъ опустошенията на турцитѣ, които дохаждали всѣка година“[1]. Въ 1349 г. Душанъ заелъ Елинската Влахия и Тесалия, но и тѣзи области сърбитѣ ги заели безъ особенни усилия[2].

Като завладѣлъ Македония, Душанъ не я присъединилъ съвършенно къмъ Сърбия, а я оставилъ съ прѣдишната ѝ организация. И при Душана въ Сѣресъ продължавалъ да управлява Doucs tou tematos Voleroú ké Mossinopóleos Serón kè Strimónos“[3], както и въ византийско врѣме. Въ Струмица владѣялъ мѣстния болѣринъ Хреля, който бивалъ ту съ сърбитѣ, ту съ византийцитѣ[4]. Въ Просекъ управлявалъ войводата Михаилъ, бивши византийски чиновникъ[5]. Въ Велесъ и Кратово владѣялъ въ наслѣдственнитѣ си земи Йоанъ Оливеръ, братътъ на българский царь Иоанъ Александъръ. Оливеръ сѫщо е ималъ голѣми симпатии къмъ византийцитѣ, билъ приятель на Кантакузена и искалъ да се сроди съ него[6]. Въ Куманово владѣялъ

1) Т. Флорински. Южные славяне и Византія. Часть II, стр. 3, 4, 5, 11, 15, 16, 67, 68, 73, 74, 97, 100.

2) Флорински. Южные славяне и Византія. Ч. II. Стр. 171.

3) По нѣмание на грѫцки букви въ печатницата, печатаме грѫцкия текстъ съ латински букви.

4) Флорински. Памяти. зак. дѣят. Душана. Стр. 33, 34, 129.

5) Флорински. Южные славяне и Византія. Стр. 77.

6) Флорински. Южные славяне и Византія. Стр. 81.— Оливеръ, като брата си царь Иоанъ Александъръ, носи титлата Иоанъ: „Азъ рабъ Христовъ Иоанъ Оливеръ по милости Божіей и господина ми краля Стефана бихъ у срьблемъ (ако самъ той да бѣше сърбинъ, нѣмаше да употрѣби това изражение) велики начелникъ и пр.“. Оливеръ „обдьржещоу всею областію Овче-польскою“ съзыжда манастири и ги обдарява съ всѣкакви богатства и недвижими имоти; значи, той е ималъ такива имоти като своя „бащина“, т. е. по наслѣдство. Душанъ като утвърдява направенитѣ подаръци отъ Оливера на Лѣсновский манастиръ, казва: „аще и по ние некои случитсе деспотоу Оливероу и съгрешитъ коими любо дѣломъ царствоу ми и столоу сербскомоу или по ніемъ чеда его, да се они сами педепсуютъ, а епископія да почива свободно“. За дѣцата на Оливера не останало врѣме да измѣнатъ „столоу сърбскомоу“, защото самъ Оливеръ по нѣкоя вина, вѣроятно, билъ лишенъ отъ наслѣдственнитѣ си земи и билъ пратенъ за управитель въ Елбасанъ, по-далечъ отъ българската граница. Тука Оливеръ пакъ се провинилъ прѣдъ Душана; но Душанъ „не исказалъ своето негодование (този пѫть) отъ любовь къмъ госпожа царицата (сестра на Оливера)“. Всичко то-

братътъ на Оливера — Дѣянъ[1]. Синътъ на Дѣяна — Костадинъ, е владѣялъ сѫщо въ Куманово и още въ Овче-поле и Кюстендилъ, билъ е зетъ на българский царь Иоанъ Александъръ и се титулувалъ „Костадинъ воевода (още деспотъ) *българский*". Братията Влъкашинъ, владѣтель на Скопие, и Иоанъ Углеша, господарь на Родопитѣ, тозъ часъ слѣдъ смъртьта на Душана, се провъзгласили за независими владѣтели на *българска земя*, а Углеша се отказалъ и отъ сърбската патриаршия[2]. Синътъ на Влъкашина — краль Марко, който владѣялъ въ Прилепъ, въ цѣлъ рѣдъ источници се нарича *български краль* или *краль на българитѣ*[3]. За владѣнията на Югъ-Богдана, между Сѣресъ и Солунъ, въ една стара сърбска пѣсень се казва, че сѫ били „у лијепој Бугарији"[4]. Самъ Душанъ въ една грамота, издадена въ Прилепъ, и въ друга, издадена въ Сѣресъ, се титулува като *царь на частъ отъ България*[5]. Въ първото рѣшително сражение на християнскитѣ владѣтели противъ турцитѣ при Черноменъ на Марица (1371 г.) сѫ зимали участие Влъкашинъ, Углеша и други македонски владѣтели, а отъ Сърбия не се явилъ никой, слѣдователно македонцитѣ нѣмали нищо общо съ сърбитѣ[6].

Въ най-силния разцвѣтъ на сърбската държава, при Ду-

ва достатъчно показва, че Оливеръ не е билъ сърбинъ, а отъ старитѣ мѣстни владѣтели на страната отъ византийско врѣме. Флорински. Памятн. зак. д. Душана. Стр. 84, 85, 87, 93.

1) „Многіе представители мѣстной аристократіи греческой вошли въ составъ придворнаго штата Душана. Тесное сближеніе его съ мѣстнымъ греческимъ боярствомъ, предоставленіе ему почетнаго положенія въ странѣ, заставляетъ предполагать, что за послѣднымъ были сохранени всѣ прежныя землевладѣлческія и другія права. Греческіи языкъ повидомому былъ официалнымъ, наравнѣ съ сербскимъ. Флорински. Южные славяне и Византія. Стр. 113, 115. Въ источницитѣ често се говори, че Душанъ подарява на тия свои болѣри земи; на друго мѣсто ний обясняваме, че тукъ подъ понятието „подаряване" трѣба да се разбира само туй, че се утвърждавагъ на владѣтеля старитѣ му права.

2) М. Дриновъ. Медено Гумно. Сборниче за юбилея на проф. М. Дриновъ. 1900 г. Стр. 124—125. — Ст. Новаковичъ. Срби и Турци XIV и XV века. Стр. 151—152. Крайно е характерно писмото на Углеша до Царигр. Патриаршия. Новаковичъ се чуди, какъ единъ сърбинъ е могалъ да подпише такова писмо съ антисърбска тенденция! Царица Елена слѣдъ смъртьта на Душана не останала при сина си, а избѣгала въ Сѣресъ, гдѣто управлявала този градъ; тя, вѣроятно, е искала да бѫде по-далечъ отъ сърбитѣ.

3) Пер. Спис. Кн. 61 и 66. В. Юрдановъ. Чий князь е билъ Крали-Марко?

4) Дриновъ. Медено Гумно. Стр. 126.

5) Памятники зак. д. Душана. Стр. 77. — Дриновъ. Медено гумно. Стр. 126.

6) Ст. Новаковичъ. Срби и Турци XIV и XV века. Стр. 159, 160, 164.

шана, сърбско-българската граница е била: отъ Оршова на Дунава една права линия на югъ по Мирочката планина; сетнѣ слизала на Морава между Ягодина и Кюприя[1], по дѣсния брѣгъ на Сърбска Морава обхващала Крушевачкий окржгъ до гр. Тръстеникъ[2], и отъ тамъ слизала пакъ на Морава до Нишъ. Български били градоветѣ Нишъ, Пирогъ, а на Сърбия оставали Власотинци, Лѣсковецъ и Враня[3]. Край крѣпостьта Землинъ, прѣзъ тѣснинитѣ на Струма, границата слизала въ Кюстендилското поле. Отъ тукъ прѣзъ с. Граница, границата отивала къмъ гр. Джумая. Областьта *Сътеска* въ Пиянечко по дѣсния брѣгъ на Струма била българска, защото тукъ царь Иоанъ Александъръ въ 1347 г. подарилъ имоти на Рилский манастиръ[4]. Въ началото на XV вѣкъ, когато България била подчинена отъ турцитѣ, сърбскитѣ деспоти, турски васали, успѣли да прѣвзематъ за нѣколко врѣме Нишъ, Пирогъ и Свърлигъ.

---

1) Пер. Сп. Кн. I, год. I. 1882 г. Иречекъ. Българ. царь Срацимиръ. Стр. 32, 33. — Р. Славейковъ. Пер. Сп. Кн. 60, стр. 944.

2) Пер. Сп. Кн. III. Стари пжтувания прѣзъ България. Стр. 78. За поточно опрѣдѣление границата може да служи и прѣдѣлътъ, до който отива Крушевачкото българско плѣме. По-подробно, въ нашето изложение. Глава II.

3) Пер. Сп. Кн. 3, год. I, стр. 78.— Българ. Прѣгл. Статията на Радченко. Стр. 59, кн. 3 и 4, гдѣто се казва, че българскитѣ прѣдѣли (при Иоанъ Александъръ (1330—1375 г. г.) допирали до Морава; а това не можеше да бѫде другадѣ, освенъ при Нишъ. „Отъ план. Чемерникъ (на истокъ) всичката земя е България". Курипешичъ. Пер. Сп. Кн. IV, стр. 89.

4) Иречекъ. Пжтувания по България. Стр. 512, 547, 609. Покрайната Зиеполе — казва Иречекъ — принадлежала къмъ българското царство и въ врѣмето, когато сърбската империя(!) тъй великолепно(?!!) се распространявала на югъ къмъ Егейското море. Стр. 512. (По начина на изложението много по-симпатиченъ и по-справедливъ отъ Иречека е Сырку, който завоевателната политика на Душана нарича „химерически планове". Время и жизнь патриарха Евтимія Тырновского. Стр. 377).

II

БЪЛГАРСКАТА НАРОДНОСТЬ.

Слѣдъ окончателното заселение на славяно-българитѣ въ балканский полуостровъ, тѣ заематъ въ плътна масса цѣлитѣ области Мизия, Тракия и Македония. Отъ VII вѣкъ и до сега тия области всѣкогашъ сѫ били населени отъ една подавляюща славянска масса; другитѣ народности, които, вслѣдствие на историческитѣ събития, сѫ попадали въ тази срѣда, се съставлявали значително меншенство и често се прѣтопявали въ българската народность, ако не сѫ били поддържани искуственно отъ нѣкоя господствующа държавна власть. Но, като приемемъ за неоспоримъ фактъ, че тия области всѣкога сѫ били български, пакъ остава въпроса, до кадѣ сѫ простирали крайнитѣ прѣдѣли на българската народность, които въ старо врѣме отивали много по-далечъ, отколкото сѫ сега. Отъ VII до XV вѣкъ българската народность е обхващала и най-южнитѣ прѣдѣли на Тракия, — край Босфора и Мряморното море, които сега сѫ заети отъ други народности — турци и гърци. Тогава славяно-българи сѫ населявали Тесалия, Епиръ, почти цѣла Гърция и цѣла Албания. Тъй нарѣчената Стара-Сърбия, въ котловинитѣ на Метохия и Косово-поле, почти цѣлото сегашно сърбско кралство и даже нѣкои отъ по-западнитѣ сърбски земи сѫ били населени съ славяно-българи. На сѣверъ отъ Дунава, цѣла стара Дакия—прародината на славяно-българитѣ — и прѣзъ тоя периодъ е запазила значителна часть отъ първобитното си славянско население. Най-послѣ една голѣма часть отъ крайната Западна Мала-Азия е била населена отъ славяно-българи. Тукъ ще се постараемъ да прѣдставимъ нѣкои данни за тия крайни български прѣдѣли.

По-рано видѣхме, че въ южна Тракия, въ врѣме на прѣселението си, славянитѣ дохождали до Анастасиевата стѣна. Въ прибрѣжието на Мраморното и Егейското морета тѣ дохождали до

самия морски брѣгъ[1]. Около Цариградъ, между Виза и Чорлу и до самитѣ стѣни на Цариградъ, и сега има повече отъ 150 български села, расположени тамъ отъ незапаметни врѣмена[2]. Отъ расказа на Кантакузена въ XIV вѣкъ се вижда, че българитѣ населявали цѣлитѣ Родопи, околноститѣ на Еносъ (при устието на Марица), Фере и Ксантия, до кадѣто и сега достигатъ много български християнски и мохамедански села[3]. Вимхардуенъ расправя, че въ 1207 год. латинский краль Бонифаций билъ убитъ въ Мосинополъ (Кавала) отъ „мѣстни българи", когато се повдигналъ противъ тѣхъ по подбуждание отъ гърцитѣ мосинополци[4]. На Халкидический и на Атонский полуостровъ въ XIV вѣкъ сѫществуватъ села съ славянски названия и безъ съмнение съ славянско население, каквито сѫ: Градецъ, Лужьца, Каменица, Кондогрица и други[5]. И до сега цѣлий Халкидически полуостровъ е покритъ съ много славянски названия на мѣстности и села. Въ 675 г. славянский флотъ окрѫжилъ градътъ Солунъ, а въ 768 г. императоръ Константинъ откупилъ отъ славянскитѣ князе искаранитѣ отъ тѣхъ гръцки плѣнници отъ островитѣ Имбросъ, Тенедосъ и Самотраки[6]; по нѣкои извѣстия даже и горѣказанитѣ острови били заселени съ славяни[7]. Въ сѫщото врѣме славянитѣ опустошаватъ крайбрѣжията на Мраморното море дори до стѣнитѣ на Цариградъ. Въ царуването на Константинъ Погонатъ (668—685) славянски мореплаватели опустошили и малоазийский брѣгъ[8]. Ако се сѫди по културата и искуството въ мореплаването на тия славянски морски нападатели, трѣба да се заключи, че тѣ сѫ били заселени по тия мѣста много по отъ рано.

Още въ първитѣ вѣкове слѣдъ заселението на славянитѣ въ Балканский Полуостровъ, славянитѣ съставлявали болшинството на населението въ цѣла Гърция. Въ Ливадия и Морея, близо

1) Дриновъ. Заселение Балкан. Полуостр. Стр. 150.

2) Дриновъ. Заселение Балкан Пол. Стр. 171, 172. — Офейковъ. Българитѣ подъ стѣнитѣ на Цариградъ. Пер. Сп. Кн. 21—22. — Статистиката на населението въ Енидже-Скеченската и Гюмурджинската каази. Пер. Сп. Кн. 31.

3) Иречекъ. Пѫтувания по България. Стр. 398.

4) Иречекъ. Пѫтувания по България. Стр. 397.

5) Ж. М. Н. Пр. Кн. 240, 1885 год. Слѣды пис. кн. 21, 22.

6) Засел. Балкан. Пол. Стр. 150.

7) Шишмановъ. Българ. Прѣгл. Год. IV, кн. III. Славянски селища въ Критъ. 82—83.

8) Засел. Балкан. Пол. Стр. 150.

до дрѣвня Спарта, живѣяли двѣ славянски плѣмена *миленци* и *еверци*. По сѣверний склонъ на Ега, около Новитѣ Патри, живѣяли *галатитѣ* и *маниотитѣ*. Между Навплия и Монемвасия били населени *цаконитѣ*, погърченитѣ остатъци отъ които и до сега сѫ запазени въ Мала Азия. Навплия и Ламвасия въ единъ договоръ отъ 1293 г. се наричатъ „Славянска земя". „Славянска земя" се нарича и монемвасийското землище въ VIII вѣкъ[1].

Цѣла Тесалия сѫщо е била населена съ славяно-българи. Около залива Воло живѣяли велегизититѣ, които въ 676 г. участвували въ обсадата на Солунъ, а въ слѣдующата обсада помагали вече на солунцитѣ. Единъ български писатель отъ IX вѣкъ въ историята на Троянската война, писана за царь Симеона, увѣрява, че мирмидонянитѣ на Ахилеса, които живѣяли въ Тесалия, били българи. Въ земята на тия тесалийски славяни е било по всѣка вѣроятность онова *кньжженіе словѣнско*, гдѣто е управлявалъ Методий, прѣди да отиде на „Алимбъ"[2].

Въ южний Епиръ, въ прибрѣжието на залива Арта, въ VII вѣкъ е живѣяло славянското плѣме *ваюнити*, което сѫщо е зимало участие въ тогавашнитѣ обсади на Солунъ. Въ 1204 г. се споменува областьта *Вегенетия* тъкмо на онова мѣсто, гдѣто попрѣди сѫ живѣяли ваюнититѣ. За сѫществуванието на славянский елементъ въ Епиръ и южна Албания говорятъ многочисленнитѣ славянски названия на села и мѣстности. Макушевъ изчислява тукъ 1539 села, отъ които 717 съ славянски названия. Трѣба да се мисли, че много отъ сегашнитѣ неславянски названия по напрѣдъ сѫ били славянски. Въ XI вѣкъ Епиръ у италиянцитѣ е извѣстенъ като „Българска земя". Голфридъ Малатера нарича жителитѣ на Епиръ „българи", а градътъ Арта — „български градъ"[3]. Въ врѣме на първото българско царство въ Епиръ сѫ сѫществували слѣдующитѣ български епархии: черничка (?), хитерска, адрианополска, козелска, янинска и главеницка[4]. Между Янина и р. Шкумба сега сѫществуватъ слѣдующитѣ епархии: дринополска, коничка, корчанска и бѣлградска или бератска. Всички тия мѣстности, повече или по-малко, съхраняватъ слѣди отъ бившето тамъ славянско население. Пуквилъ въ нача-

1) Иречекъ. Исторія Болгаръ. Стр. 154. Засел. Балк. Пол.

2) Засел. Балк. Пол. Стр. 174.

3) Засел. Балк. Пол. Стр. 172, 173.

4) Голубински. Историч. очеркъ православ. церквей.

лото на XIX вѣкъ забелѣзва, че всичкитѣ извори на янинското езеро носятъ гръцки и славянски имена. Въ коничката епархия, между Янина и Корча, сѫщо сѫществуватъ много славянски названия. Въ дринополската епархия (Аргирокастро) има много славянски названия, отъ които тукъ ще забелѣжимъ Лонгосъ (лѫгъ) и Долонъ (долъ. Тази дума напомнюва названието на тракийското плѣме „долонки"); източния край на дринополската епархия и сега се нарича „Загория". Корчанската епархия, гдѣто и сега има двѣ български села, още въ XVI вѣкъ е имала голѣмо славянско население, отъ което сѫ останали сега само топографически названия; по-интересни отъ тѣхъ сѫ: Булгарецъ (село) и Дунавецъ (рѣка)[1]. Околията Виглица, въ която, спорѣдъ хрониката на Музакия, въ XVI в. имало славяни, е пълна съ славянски названия; околиитѣ Лѣсковикъ и Прѣмѣта — сѫщо. Бератъ съ околностьта се отличава съ славянска номенклатура, но сега е безъ славянско население. Къмъ морето, въ Музакия, има по-малко славянски названия, но сѐ пакъ има доста; такива сѫ напр. Дрѣновице, Сланица, Струмъ, Ягодина, Битово, Жупанъ и др. На югъ отъ Музакия, въ планинский прѣдѣлъ Малакастра, съ главна рѣка Яница, сѫщо има много славянски названия. Особенно е интересна по своитѣ славянски названия долна Шпатия, която, макаръ и да е по-близка къмъ Елбасанъ, отъ край-врѣме се намира подъ Бератъ; тя е окрѫжена отъ албански елементи и по своитѣ названия на села и мѣстности прѣдставлява едно славянско островче, макаръ и безъ славяни сега. Тази околия се образува отъ рѣката Стрѣменъ, която извира отъ върха Шпата, влива се въ р. Дѣволъ и има въ долината си селата: Стрѣменъ, Гостима, Бѣлина, Горица, Драготи, Селица, Косово, Половинъ. Съвсѣмъ друго е въ истинската Шпатария, по р. Шкумба, между Струга и Елбасанъ; тамъ названията сѫ чисто албански, въ прѣдѣлитѣ на клементитѣ, хотитѣ, пулоритѣ, мирдититѣ и малисоритѣ[2]. Цѣла южна Албания

1) Въ южна Македония (напр. въ с. Емборе), когато се иска да се означава голѣма вода, казва се „дунавъ-вода"; слѣдъ голѣмъ дъждъ, като напълни на всѣкадѣ вода, казватъ: „виждте дунавъ-вода". Може би, това е едно въспоминание останало у тия славяни-българи, прѣселени тука въ VI—VII вѣкъ отъ Дунава. Думата не може да се смѣта като прѣнесена въ по-ново врѣме, защото емборцитѣ не ходятъ по чужди страни и сами се чудатъ, отъ гдѣ е дошла тази дума у тѣхъ.

2) Ст. Новакович. Први основи словенске книжевности. Стр. 41—48.

до р. Шкумба въ срѣднитѣ вѣкове е извѣстна като българска. Кедринъ нарича жителитѣ на южна Албания еднородци на българитѣ. Малатера, като говори за норманскитѣ походи въ Албания, нарича тази страна, както и Епиръ, България, а жителитѣ — българи. Въ XI вѣкъ отъ Драчъ излизатъ претенденти на българский прѣстолъ, като Тихомиръ. Сѐ тогава въ Дѣволската хора (область) управлява почти независимо българский болѣринъ — Иваца. Въ половината на XIII вѣкъ двама български болѣри, едния Глава въ Костуръ, а другия Голѣмъ въ Елбасанъ, прѣдаватъ се на византийский императоръ. Макушевъ прѣдполага, че българското население въ Албания на сѣверъ се е простирало до планината на Мирдититѣ и до гр. Лешъ[1]. Ханъ съобщава едно албанско народно прѣдание, спорѣдъ което родоначалника на мирдитскитѣ господари е билъ българинъ, православенъ, който сетнѣ приелъ католичеството и се прѣселилъ въ планинскитѣ мѣста на мирдититѣ. Вѣроятно този е родоначалника на Кастриотитѣ — канинский болѣринъ Бранилъ отъ втората половина на XIV вѣкъ; неговий внукъ Иванъ Кастриотъ е владѣялъ въ Матия и билъ женененъ за дъщерята на единъ български болѣринъ отъ Пологъ (Тетевско и Скопие). Въ домътъ на Кастриота славянский езикъ е билъ еднакво употрѣбяванъ, както и албанский. „Неговий синъ славния Скандербегъ — забелѣзва Макушевъ — е билъ отхраненъ отъ майка българка, отъ съчувствующъ на славянитѣ баща, срѣдъ слуги и роднини славяни“. Въ страната, между Арта и Шкумба, въ втората половина на XIII в. е владѣялъ Андрей I Музаки, който не ще да е билъ съвършенно чуждъ на славяно-българското население отъ държавата му[2].

Въ албанский езикъ се намиратъ много славяно-български думи, като напр. законъ, буляръ, робъ, гостия, паментъ и много други. Така сѫщо и албанскитѣ народни обичаи и прѣдания въ по-голѣмата си часть сѫ славянски[3].

---

1) Макушевъ. Историческія розысканія о славянахъ въ Албаніи. Стр. 11, 16, 17, 18, 39, 82, 85.

2) Макушевъ. Розысканія въ Албаніи. Стр. 61, 82 (Варш. универ. извѣстія. 1871 г., № 5).

3) Макушевъ. Розысканія въ Албаніи. Стр. 122—124 (Варш. универ извѣстія. 1871 г., № 3).

Когато сърбитѣ, повикани отъ императора Ираклий въ 620 год., се заселили въ сѣверо-западний жгълъ на Балканский Полуостровъ, тѣ заели Захлумия, Травуния и Конавле, а сѫщо и земитѣ по рѣкитѣ Дринъ, Босна и Ибъръ. Сърбитѣ сѫ излѣзли отъ страната на сѣверъ отъ Карпатитѣ, слѣдователно извънъ прѣдѣлитѣ, гдѣто първоначално живѣяли „славянитѣ". Въ новото си отечество тѣ намѣрили „славянско" население, прѣселено тука по-отдавна отъ Дакия. „Иматъ право ученитѣ — казва сърбский ученъ Новаковичъ — които мислятъ, че *сърбитѣ* отначало сѫ били само една войнишка чета, сродна съ „славянитѣ", мѣстни жители и че съ помощьта на послѣднитѣ сѫ опитали да създадатъ държавна организация, като имъ дали и своето народно име"[1]. Сѫществуването на *славяно-българи* въ първоначално заетитѣ отъ сърбитѣ земи, Новаковичъ признава и на друго мѣсто, макаръ и въ една доста мѫглява форма. „Това, което днесь — казва той — се нарича сърбски народъ, не е еднородно население, нито отъ край-врѣме сърбско въ цѣлость . . ; въ него е влѣзло и множество отъ ония *чисти славяни,* които сѫ дали главната масса за образуването на сегашний български народъ. Държавата и черквата, особенно въ старо врѣме, много сѫ спомогнали за това прѣтопяване и амалгамисване. *Именно X и XI вѣкъ сѫ били врѣмето* (когато сърбитѣ не бѣха още завладѣли българскитѣ земи въ Метохия, Косово-поле и сегашното кралство) на тѣзи морални промѣни въ психическата физиономия на славянскитѣ плѣмена въ Бълканский Полуостровъ"[2]. Сѫщо на сѫщото мѣсто малко по-рано е казано: „сърби и ония съ тѣхъ сродни плѣмена, които по ходътъ на събитията и по географическото положение по-кѫсно съставятъ това, което днесь се нарича сърбский народъ"[3].

Въ края на XII вѣкъ сърбский жупанъ Немань, владѣтель на Рашка, почна да простира владѣнията си на югъ и на истокъ, да присвоява български земи населени съ българи. Тия земи сѫ били котловинитѣ Метохия, Косово-поле и *западната* часть отъ сегашното сърбско кралство. Въ по-горѣ приведенитѣ цитати Новаковичъ, като говори за погълнатото българ-

1) Ст. Новакович. Стара српска војска. Стр. 9, 47.

2) Ст. Новакович. Први основи словенске књижевности. Стр. 120.

3) Ст. Новакович. Први основи и пр. Стр. 119, 120.

ско население отъ сърбитѣ, разбира и тия послѣднитѣ области. Че тѣзи области сж били населени отъ българи, може да се приведагъ повече данни и съображения. Населението отъ тия области въ сърбскитѣ источници отъ XIII и XIV вѣкъ се нарича *мероии*, което име напомнюва старитѣ тракийци почти отъ сжщитѣ мѣста; меропитѣ сж били подчинената маса, която е работѣла на завоювателитѣ сърбски господари и болѣри. Дълго врѣме историцитѣ, като говорягъ за жителитѣ отъ сегашното сърбско кралство, наричатъ ги *трибали*, т. е., съ името на старитѣ тракийци отъ сжщитѣ мѣста. Спорѣдъ Дринова, славяно-българското население въ старо врѣме се простирало до отвъдъ рѣка Колубара, почти до Дринъ (западната граница на сегашното сърбско кралство); сетнѣ отъ Митровица по една права линия — до устието на р. Черний Дримъ, на Адриатическото море[1]), слѣдователно до ония първоначални источни сърбски прѣдѣли, за които говорихме по-горѣ. До тази граница се е простирала българската държава още въ врѣмето на князъ Бориса и прѣди него. При царь Симеона, въ българскитѣ земи, които отъ сетнѣ оставатъ на сърбитѣ, сжществуватъ слѣдующитѣ епископски катедри: 1) бѣлградската съ

1) Дриновъ. Заселение Балк. Пол. Стр. 34. — Сжщо К. Гротъ. Изв. Конст. Багрян. о сербахъ: граница между болгарскимъ и сербскимъ землями совпадала съ южной границей нынешней Босніи и отчасти Герцеговины. Можно положительно сказать, что до Колубары племена принадлежатъ къ вѣтви мизийскихъ славянъ и получили названіе Болгарскихъ славянъ. Стр. 153. — „На востокѣ граница, отдѣлявшая сербовъ отъ булгарскихъ славянъ — вдоль Ибра и сербской Моравы. Сербію составляли окресности рѣкъ Босни, Дрины, Рашки, западнаго рукава Моравы и Колубары. Впрочемъ очень сомнительно, чтобы восточное побережье Ибра, окресности Топлицы, восточной Моравы, т. е. вся прежняя Дарданія были первоначально заселены сербами. Гораздо вѣроятнѣе что край этотъ сначала занятъ былъ булгарскими славянами и впослѣдствіи сербскій языкъ взялъ перевесъ въ немъ... Статься можетъ, что первые (обитатели западнаго побережья нижней Моравы) также принадлежали къ послѣднымъ (къ обитателямъ восточнаго побережья Моравы, булгарскимъ славянамъ). Сербы пришедши въ этотъ край смѣшались съ живущими тутъ до нихъ славянами. Пограничная черта находилась при сліяніи Ибра и Ситныцы близъ города Митровицы и Липляна". Шафарикъ. Т. II, кн. I, стр. 426, 427, 428. — „За русломъ Моравы и Ибра (на истокъ) сидѣли уже могущественные болгари. . . Отъ Моравы до Тимока и отъ Бѣлграда до Ниша вся страна называлась Болгаріей или Болгарскимъ лѣсомъ. Браничевцы, Кучане и Тимочане, три силные вѣтви ихъ, стерегли ту страну „нижней или болгарской Моравы" которая называлась такъ въ отличіе отъ „верхней" въ нынешней Моравіи и Угріи. Безсоновъ. Болгарскія пѣсни. Стр. 10.

градове Бѣлградъ, Градецъ, Омнецасъ, Главеница и Бѣла-Църква; 2) браничевска съ градове Браница, Морабиска, Св.-Романъ, Гротъ, Дивиска, Истрагланка и Бродариска; 3) прищинска съ градове Прищина, Хотносъ (Хвостно?), Лѣсковецъ и Вретосъ; 4) липлянска съ гр. Липлянъ; 5) моравска; 6) моравицка съ градове Моравица, Козякъ и Словище; 7) нишска съ градове Нишъ, Кромплосъ, Топлица и Свърлигъ; 8) часть отъ видинската епископия по лѣвия брѣгъ на Тимокъ и 9) орейска(?)[1]. До XIII вѣкъ сърбитѣ сѫ имали само една епископия — Рашка, която отначало е била подчинена на българската патриаршия, а сетнѣ на българската охридска архиепископия.

Всички горѣописани български земи и слѣдъ X вѣкъ сѫ били български и отъ всички се считали за такива. Когато въ 1040 г. Дѣянъ повдигналъ българското знаме противъ византийското владичество, първитѣ въстанници, негови другари сѫ били жителитѣ отъ Нишъ и Бѣлградъ. Най-напрѣдъ въстанието се распространило край Дунава около Бѣлградъ и по Морава. Дѣянъ избѣгалъ отъ Цариградъ и по Дунава пристигналъ въ Бѣлградъ, гдѣто събралъ въстанницитѣ. На кадѣто и да отивалъ Дѣянъ, българский народъ го посрѣщалъ съ въодушевление и съ викове го прославялъ като свой царь. Отъ Нишъ въстанието се распространило къмъ Скопие[2]. Въ XII и XIII вѣкъ рѣка Сава се счита за граница мѣжду България и Маджарско. Пространството отъ Бѣлградъ до Морава е било гористо и се викало „български лѣсъ“ или „българска пустиня“. Въ едно пѫтописание отъ тази епоха се казва: „като прѣминахме панонската граница, влѣзохме въ огромната пустиня, която се казва „българска пустиня“. Самия Бѣлградъ се нарича *българский* Бѣлградъ въ отличие отъ маджарский Бѣлградъ въ Трансилвания[3]. Единъ сърбски лѣтописецъ, като расправя какъ турцитѣ въ XVI вѣкъ завладѣли Бѣлградъ, казва: „Въ лѣто 1522 прими царь Сулеменъ Бѣльградъ и свету Петку однесе и свету Феофану и *блъгарце прегнаше* тамо у

1) Голубински. Исторія Православ. Церквей. Стр. 32—34, 50, 51, 71, 73, 89—91, 460.

2) Иречекъ. Исторія Болгаръ. Стр. 267. — Дримколовъ. Сърбскитѣ претенции. Българ. Прѣгледъ. Г. I, кн. V, стр. 163—164, 107.

3) Дримколовъ. Сърбскитѣ претенціи. Бълг. Прѣг. Г. I, кн. V, стр. 106—107.

Цариградъ[1]". Отъ XV до XIX вѣкъ всичкитѣ пѫтешественици, които сѫ отивали отъ Европа за Цариградъ прѣзъ българскитѣ земи, казватъ, че България захваща отъ Морава (и устието ѝ) и че тази рѣка въ долното ѝ течение служи за граница между България и Сърбия. Отъ устието на западна или сърбска Морава българската граница минавала отвъдъ Българска Морава и почти достигала до Капаоникъ-планина[2].

Всички помѣнати български области отъ IX до XIII вѣкъ сѫ били подъ влиянието на българската книга и на българското просвѣщение. Его какво казва Новаковичъ по тоя въпросъ: „Не по-малко ягки сѫ били връзскитѣ между Охридъ и Призренъ съ околностьта, *както сѫ и днесъ*. Отъ Скопие, кадѣто славянската книга още отъ началото трѣбаше да дойде, лесно е могла да се разпространи на сѣверъ по Морава къмъ Враня и Нишъ и на сѣверо-западъ къмъ Прищина и Рашка. Всичко това е могло да стане въ първитѣ години на X вѣкъ или даже въ края на IX вѣкъ. „Околноститѣ на Бѣлградъ, между Морава и Дринъ, спорѣдъ Новаковича, най-малко сѫ били сгодни за книжовенъ напрѣдъкъ, защото сѫ били поприще на войнитѣ между Маджарско, България и Византия. „Това, което въ края на IX и въ първата половина на X в. — продължава Новаковичъ — се е образувало въ българската държава (книга, просвѣщение), се е распространило надъ сърбскитѣ земи (самъ Новаковичъ, както видѣхме, признава, че тия земи сѫ били „славянски", а не сърбски), които сѫ били подъ България и прѣзъ Рашка се прѣнесло въ другитѣ сърбски земи. *Това (книга, просвѣщение) е останало като твърда основа* на „старий сърбский типъ" прѣзъ всичкитѣ послѣдующи вѣкове дори до новитѣ дни". „Българската държава е давала тогава направление на цѣлото Балканско славянство и освенъ това е работила за покръстването на самостоятелнитѣ сърбски жупи. Тогава

1) Гласник српског ученог друштва. Кн. 49. Статията на Руварацa. — (сѫщо Старине IX. 82).

2) Българ. Прѣгледъ. Год. I, кн. V. — Дримколовъ. Сърбскитѣ претенции. Стр. 107. Въ тия пѫтописания се казва, че отъ Ягодина, Морава дѣли България отъ Сърбия, а въ едното (Пер. Спис., кн. III, стр. 78) се казва още, че на югъ отъ Ягодина сърбско-българската граница върви по сърбска или западна Морава. А пъкъ отъ книгата на Карича „Србија", както ще видимъ по-долу, се вижда, че Крушевачкото и Алексеначкото (българско) плѣме на западъ отива до градецътъ Тръстеникъ; така щото ясно се опрѣдѣлятъ българскитѣ прѣдѣли между българска и сърбска Морава.

(872—876 г. г.) се покръстили сърбитѣ и тогава се основала първата сърбска епископия въ Рашка". „Така прѣзъ втората половина на IX и прѣзъ X вѣкъ повече съ езика и новата писменность, отъ колкото съ черковната власть се е образувалъ „стари сърбски типъ", който сѫ приели всичкитѣ плѣмена отъ Зета (Черна-Гора) и другитѣ вътрѣшни земи (Босна и Херцеговина) толкова по-лесно и по-бърже, колкото повече връзски сѫ имали съ българитѣ и съ черковно-византийската власть. Тъй като българитѣ сѫ държали подъ своя власть голѣма часть отъ сърбскитѣ плѣмена (чети *българскитѣ*, които сетнѣ прѣминали къмъ Сърбия), тия послѣднитѣ съ своето движение къмъ западъ сѫ влияли върху останалитѣ сърбски плѣмена. Така се създаде въ срѣднитѣ вѣкове окончателний „византийско-словенский" (по-право казано старо-българский) просвѣтителенъ типъ, *който почти е еднакъвъ и за сърби и за българи.* Съ течение на врѣмето този типъ се е разширилъ и на по-голѣмата часть отъ сърбскитѣ плѣмена, макаръ и да не е могалъ да обхване всички"[1].

Отъ казаното до тукъ, възъ основание издирванията на сърбина Новаковичъ, слѣдва, че българский литературенъ езикъ, като се е распространилъ въ западнитѣ български области, отъ тамъ прѣминалъ и въ сърбскитѣ земи, гдѣто, почти неизмѣненъ, останалъ като литературенъ и черковенъ езикъ; сѫщо слѣдва още, че българитѣ отъ западнитѣ български области, като били присъединени къмъ Сърбия, по-сетнѣ се разселили по на западъ, тамъ се смѣсили съ сърбитѣ и съ това значително видоизмѣнили сърбската народность и сърбский езикъ. Но всичко това у Новаковича се исказва доста тъмно и съ забикалки; до нѣкадѣ по-ясно се обяснява сѫщото отъ русский професоръ славистъ Флоринский, който инакъ е голѣмъ поклонникъ на сърбската идея. „Въ сърбо-хърватскитѣ земи — казва той — прѣди да се установи писменность на народний езикъ, широко е билъ распространенъ старо-славянский езикъ, който като литургически, богословски и въобще литературенъ, запазилъ тамъ *и по-кѫсно прѣзъ много столѣтия* своето важно значение, макаръ и не еднакво на истокъ и на западъ". „Въ старо-славянский езикъ (въ сърбо-хърватскитѣ памѣтници) *има извѣстни слѣди* отъ мѣстний сърбо-хърватский езикъ. Това

1) Ст. Новакович. Први основи славянске книжевности. 135—139, 131.

е тъй наричаната *сърбо-хърватска редакция на старо славянский (т. е. старо-българский) языкъ*". Въ босенскитѣ грамоти на краль Твърдко языка е чисто сърбо-хърватски, когато грамотитѣ на сърбскитѣ господари и властели на истокъ до Дубровникъ, макаръ и да се отличаватъ въ языка си отъ грамотитѣ на черквитѣ и манастиритѣ на сѫщитѣ мѣста, пакъ не сѫ свободни отъ примѣси на черковно-славянский языкъ (ще рѣче, въ грамотитѣ на черквитѣ и манастиритѣ черковно-славянский языкъ е много по-чистъ отъ сърбизми); сѫщо такива примѣси се чувствуватъ и въ языка на Душановий законникъ[1].

„Чакавщината (най-западното сърбско нарѣчие) въ XIII—XV вѣкъ е обхващала по-голѣмо пространство, отъ колкото сега; тя се чувала въ Далмация и вѣроятно въ една часть отъ Босна". „Распространението на щокавщината (източното сърбско нарѣчие, образувано подъ силното влияние на българский языкъ) на западъ, въ значителна степень е било вслѣдствие прѣселението на народнитѣ масси отъ източнитѣ земи (отъ Призренско, Косово-поле, т. е. отъ българскитѣ земи) въ Далмация и Хърватско, а сетнѣ и на сѣверъ отвъдъ Дунавъ и Сава. Тази колонизация може да се наблюдава *още при нѣманитѣ* (XIII и XIV в.), а по-кѫсно подъ турското иго тя е приела твърдѣ широки размѣри. Изселенцитѣ, разбира се, носили съ себе си и своя говоръ — източното нарѣчие, което се е измѣнявало подъ разни влияния[2].

Кои български земи сега подъ сърбска власть или подъ сърбско влияние сѫ се запазили още до сега или, съ други думи, до кадѣ се простира сега българский елементъ въ Сърбия и въ сърбскитѣ земи? Този въпросъ не е изслѣдванъ добрѣ и се прѣдставлява доста тъменъ. Спорѣдъ вѣрната бележка на проф. Флорински, литературата за етнографическитѣ граници на сърби и българи *повече затъмнява въпроса*[3]. И дѣйствително тия, които възбуждатъ този споръ, гонятъ цѣльта именно да затъмнятъ въпроса, защото го прѣнасятъ съвсѣмъ на друга почва — въ Македония, гдѣто нѣма защо да се възбужда такъвъ споръ.

---

1) Флорински. Лекціи по славянскому языкознанію. Г. I, стр. 222—229.

2) Флорински. Лекціи по славян. языкозн. Стр. 235.

3) Флорински. Лекціи по славян. язык. Стр. 364. Дали ще се пробуди нѣкога въ българското общество интересъ къмъ забравенитѣ български земи, които обикновенно се смѣтатъ за сърбски?

Самъ Флорински има твърдѣ смѫтни понятия за западнитѣ български етнографически граници. Спорѣдъ него „свърлижското нарѣчие е прѣходно сърбско-българско нарѣчие“, което се чувало въ източнитѣ погранични окрѫзи на сърбското кралство (по р. Тимокъ). Такова сѫщо смѣсено нарѣчие било и онова, което се чувало тукъ-тамъ въ прѣдѣлитѣ на Стара Сърбия. Но кое разбира той подъ дума а „Стара Сърбия“, остава тъмно. Тѣзи български нарѣчия Флорински ги причислява къмъ сърбо-хърватската народность, защото въ звуково и словарно отношение „напомнювали“ щокавското сърбско нарѣчие, при всичко че въ формално — тѣ били по-близки къмъ българский езикъ[1]. Обаче сѫщий авторъ въ друго едно свое съчинение не се двоумява да признае, че въ XIII и XIV вѣкъ населението въ Браничево (сега Пожаревачко и Кюприйско) по дѣсния брѣгъ на долна Морава е било чисто българско[2].

По издиранията на Верковича, всичкитѣ села по сѣверний склонъ на Шаръ-Планина сѫ исключително българеки, сѫщо и въ гр. Призренъ славянското население не е сърбско а българско. Отъ Качаникъ до скопската Черна-Гора и до горна Морава, границата между сърби и българи е въ Косово-поле и по горна Морава[3]. Тази е границата на българский елементъ и спорѣдъ Раковски. Якимъ Груевъ въ 1870 г. е писалъ, че гр. Призренъ отъ старо-врѣме е български градъ[4]. Въ първитѣ наши народни борби за екзархия и за черковна самостоятелность, въ втората половина на XIX вѣкъ, е зималъ живо участие и гр. Призренъ; тамъ е сѫществувала българска черковна община до 1863 г., когато е била унищожена, благодарение на интригитѣ на Ястребова. Сърбина Гюрковичъ, който е пѫтувалъ прѣзъ Албания въ 1873 г., пише, че въ Призренъ има 12,000 кѫщи съ 50,000 жители, отъ които 36,000 мохамеданци, 2,000 албанци-католици; 6,000 гърци, българи и власи и само 1,000 души сърби[5]. Гърци и власи въ Призренъ не ще да има твърдѣ много, за това шестьтѣ хиляди Призренско население въ по-голѣмата си часть трѣба да се падатъ

---

1) Флорински. Лекціи по славян. язык. Стр. 366.

2) Флорински. Южные славяне и Византія. Ч. II, стр. 18.

3) Верковичъ. Топографическо-етногрефически очеркъ Македоніи. Стр. 43—44.

4) Гобчевич. Стара Србија и Македонија. II, стр. 244.

5) Гюркович. Албанија, црте о земљи и народу. 1885 г., стр. 5, 11, 13, 81 и 82.

на българский елементъ. Като болшинството отъ призренкото славянско население е българско, трѣба да заключимъ, че именно то е *мѣстното* славянско население, а хилядата сърби сѫ придошелъ отсетнѣ елементъ. Около Призренъ, а особенно на югъ къмъ Шаръ-Планина, християнското и мохамеданското славянско население, което се нарича *торбеши*, е българско. Най-новия нашъ серюзенъ изучвачъ на Македония В. Кѫнчевъ отчасти се занимава и съ българското население на сѣверъ отъ Шаръ-Планина; ето какво казва той по този въпросъ: българитѣ малко мѣсто запазили отъ нѣкогашнитѣ си пространни жилища отвъдъ Шаръ, и то като промѣнили вѣрата си. Въ най-горното течение на призренската рѣка Бистрица се упазили нѣколко полумохамеданчени български села, които се казватъ *горни села* или *сиреници* отъ едно по-важно село, именувано *Сиреници*. Сѫщо въ горното течение на р. Люма, подъ самитѣ поли на върха Коритникъ, се запазило българското полумохамеданчено население въ 42 села, които образуватъ малка планинска область, нарѣчена *Гора*. Че населението на Сиреници и Гора е българско, а не сърбско, свидѣтелствува езикътъ му, въ който нѣма сърбскитѣ падежи, а членоветѣ сѫ запазени въ пълна чистота. За тѣзи българи знаятъ Лежанъ и Макушевъ. Отвъдъ Черна-Гора, въ долината на Българска Морава, (горното ѝ течение), българското население е запазено въ голѣма часть на гилянската кааза[1]. Славистътъ Безсоновъ сѫщо намира, че имало българи въ Косово-поле[2].

Спорѣдъ Верковича, всичкото пространство отъ скопската Черна-Гора до границитѣ на бившето сърбско княжество (прѣди 1878 г.), както и една голѣма часть отъ това княжество, сѫ населени исключително съ българи, разговорний езикъ на които е еднакъвъ съ езикътъ на македонскитѣ и тракийскитѣ българи. А именно: български сѫ голѣма часть отъ гилянската кааза по лѣвий брѣгъ на горна Морава и съ градътъ Гилянъ; българскитѣ села се простиратъ къмъ Качаникъ и Прищина, до сѣверо-източний край на Косово-поле и въ Косово-поле до гр. Липлянъ; сетнѣ, лѣсковецката, нишката и пиротска-

1) Кѫнчевъ. Македония. Етнография и Статистика. 400. Стр. 29.

2) Безсоновъ. Болгарскіе пѣсни. „Кое гдѣ дожили до селѣ ихъ остатки (на сърбитѣ слѣдъ изселението имъ) вмѣстѣ съ болгарами; вообще должно предполагать страна эта (Косово-поле), занятая въ первой древности болгарами, въ послѣдствие имѣла населеніе смѣшаное“. Стр. 13.

та каази. Въ бившето сърбско княжество, а сегъ кралство, на окрѫзитѣ крушевачки, алексеначки и кюприйски, съ малки исключения, населението е българско; езика на това население не е сърбски, а е еднакъвъ съ езика на македонскитѣ и придунавскитѣ българи[1]. Сѫщитѣ окрѫзи, заедно съ прокоплийския, сѫ населени съ българи и спорѣдъ Раковски. Тѣзи граници на българската народность се поддържатъ и отъ ученитѣ пѫтувачи Хавъ и Мекензи и Ирби. Иречекъ поддържа сѫщитѣ български етнографически граници, колкото се отнася до бившитѣ турски области; обаче избѣгва да говори за населението отъ югоисточнитѣ прѣдѣли на бившето сърбско княжество[2]. Собственно, ако може да има споръ за народностьта на населението отъ казанитѣ прѣдѣли на бившето сърбско княжество, то такъвъ споръ не би трѣбало и да се възбужда даже за онѧ български земи, които се присъединиха къмъ Сърбия въ 1878 г.

Г. Мисирковъ е написалъ една статия за нарѣчието на населението въ източна Сърбия. Отъ нѣкои подробности въ статията му и отъ установенитѣ факти, за които ще говоримъ по на долѣ, трѣба да се заключи, че неговитѣ данни се отнасятъ главно къмъ нарѣчието въ Пожаревачко и Кюприйско, или къмъ тъй нарѣченото моравско или рассавско „сърбско“ нарѣчие. Отъ това изложение се вижда, че въ езика на това население *нѣма неопрѣдѣленното наклонение*, конструкцията на рѣчьта е българска и въобще сѫ запазени много български черти[3]. Маджарский професоръ Иосифъ Сабо, който е пѫтувалъ прѣзъ Сърбия въ 1872—1874 г. г., казва, че населението въ бившето сърбско княжество се състои отъ три национални ности: сърби, българи и власи. Сърбитѣ сѫ въ западната часть на Сърбия до р. Морава; на истокъ отъ Морава живѣятъ власи и българи. Тукъ имало около 100,000 българи (разбира се, че тукъ се говори за Сърбия безъ Нишъ, Пиротъ, Враня, Лѣсковецъ и Прокоплие). Езика на българитѣ не е единъ диалектъ на сърбский езикъ, но съвършено другъ езикъ; тукъ имаме

1) Верковичъ. Топографическо-етнограф. очеркъ Макед. Стр. 43—44.

2) Иречекъ. Исторія Болгаръ. Стр. 743.

3) Българ. Прѣгледъ. Год. V, кн. I. Статията на Мисиркова. Стр. 121. — Въ граматиката на Маретич отъ 1899 г. рассавското или моравското нарѣчие се прѣдставлява като нѣщо отдѣлно отъ источното щокавско сърбско нарѣчие.— Въ 1741 г. оберкнеза или башкнеза отъ Пожаревацъ пише писмо на Будимци (Буда Пеща), казва имъ, че народа добрува подъ турцитѣ и се подписва: „Стефанъ Бугаринъ“. Историјски развитак српске задруге. Алексе Иовановича. 1896 г.

работа съ два языка, два типа: българина е съ низъкъ ръстъ, некрасиво лице, трудолюбивъ, живѣе скромно и увеличава богатството си. Сърбина напротивъ е високъ, съ правилни черти на лицето, гостолюбивъ и не обича да работи, за това е бѣденъ и не напрѣдва. Сърбитѣ, като владѣюща народность, даватъ главния контингентъ на чиновницитѣ и въобще за всичкитѣ фактори на общественния животъ. Сърбский языкъ е официаленъ въ учрежденията и училищата. Българитѣ строго пазятъ своята националность и не се сродяватъ съ сърбитѣ, но тъй като тѣхната народность не се признава отъ властьта, тѣ нѣматъ свои училища и не смѣятъ да си служатъ съ своя языкъ въ публичнитѣ работи[1].

За българщината на населението отъ Крушевачко, Алексеначко, Княжевачко, Зайчарско и въобще по лѣвий брѣгъ на р. Тимокъ, можемъ да прѣдставимъ още слѣдующитѣ исторически и языковни данни. Въ сърбското въстание Карагеоргий наричалъ момчетата си отъ Княжевачко и Зайчарско „българи"; тамошнитѣ водители, Милославъ и попъ Радославъ, като искали отъ Карагеоргия помощь, казали му да имъ испрати колкото има при себе си българчета; послѣдния имъ испълнилъ желанието, като имъ испратилъ и Хайдугъ-Велко[2]. Съ сърбскитѣ въстанници Хайдугъ-Велко се обяснявалъ на родното си нарѣчие (както сж правили и всичкитѣ други въстанници, и въобще може да се каже, че тогава е имало „смѣшение на язицитѣ" въ лагера на „сърбитѣ", които сж били една смѣсь); за неговата народность може да се сжди по думитѣ, които ги е казалъ при защитата на Неготинъ: „главата си давамъ, Неготинъ не давамъ"[3]. Единъ нашъ книжовникъ видѣлъ въ бѣлградската библиотека една сърбска книга печатана прѣзъ 1815 г., въ която се казвало, че сърбитѣ се освободили (при Карагеоргия) благодарение помощьта на българитѣ[4]; а пъкъ извѣстно е, че тогава други българи, освѣнъ тия отъ източна Сърбия, не се

1) Отачбина. Май, 1875 г. Стр. 142—149.

2) Гласник српског ученог друштва. Кн. 54. Иованович. Црна река. Стр. 216.

3) Сборн. за нар. умотвор., наука и книж. Кн. II. М. Мариновъ. Политич. движения и пр. Стр. 71.

4) Съобщава проф. А. Теодоровъ. Въобще источнитѣ, а особенно крайноисточнитѣ окржзи на Сърбия: Неготинъ, Черна-рѣка, Княжевачъ, Алексенацъ и Крушевацъ, твърдѣ малко участие сж зимали въ сърбскитѣ въстания; за това

зимали участие въ въстанието. Самото име „Сърбия“, като еднородно понятие, не е било твърдѣ употрѣбително; въ официалнитѣ книжа страната обикновенно се наричала „Расция (т. е. Сърбия) и Поморавле“[1]. Още отъ първитѣ дни на сърбското въстание, между войводитѣ и въстанницитѣ се проявяватъ двѣ течения, които сетнѣ се развиватъ въ двѣ ожесточени една срѣщо друга партии — западна, прѣдставлявана отъ Караѳоргия и по-сѣтнѣ отъ Милоша и двамата родомъ отъ Шумадия и — източна, ржководена отъ други войводи отъ източна Сърбия; когато първитѣ се боратъ противъ русското влияние въ Сърбия и прѣдставляватъ западното течение, послѣднитѣ клонятъ повече къмъ Русия и иматъ тенденция да се обърнатъ въ радикална и социалистическа партия[2]. Тия двѣ течения сѫществуватъ и до послѣдно врѣме; водителитѣ на „източната“ партия сѫ българитѣ Пашичъ отъ Зайчаръ и Таушановичъ отъ Алексенацъ. На 10 Юний 1810 г. русский генералъ Цукатовъ пише на Зайчарский войвода Милославъ на български: „Ние щемъ да дойдемъ въ вашата земя и щемъ да влеземъ въ вашето поле и въ вашитѣ кащи, иллемъ не щемъ нищо да се загуби отъ вашего блага. Защо страшное повеление на сичката войска отъ голѣмиятъ генералъ на фертъ-маршалетъ да се нищо не загуби отъ вашего блага и ние щемъ сичко да купимъ за наши пари, иллемъ да знаете щемъ да влеземъ въ вашата земя“[3]. Тука очевидно русский генералъ пише на български, защото знае, че Милославъ и неговитѣ въстанници на този езикъ по-добрѣ ще го разберетъ. Сърбский

отначало тия окрѫзи не били признати за автономни заедно съ друга Сърбия, а били присъединени къмъ послѣднята въ 1833, благодарение дипломатическитѣ хитрости на Милоша и силната поддържка на Русия. По единъ сърбски источникъ населението отъ тия окрѫзи въ 1865 г. е показвало особенна привързаность къмъ турската империя и ако нѣкой минавалъ случайно въ Турция, въ Нишъ или Видинъ, носѣлъ на турския паша „поклонъ“ агне, масло, или медъ. „Често и сега можешъ да чуешъ отъ нѣкой старецъ: „когато сърбитѣ ни взеха“, или „когато Сърбия ни е завладяла“. Гласник срб. ученог друштва. Градја за топографију Княжевач. округа. Ст. Мачај 1866 г. Кн. 2., стр. 329.

1) „Мы кнези рассійскій и моравскій и весь народъ християнски находящи ся въ нашихъ странахъ“. Разборъ сочиненія Н. Попова. В. Богишичъ. Стр. 22.

2) Подробности у Н. Поповъ. Россія и Сербія. Два тома. Сѫщо и съчиненията на сѫщия за сърбската история отъ 1856 г. насамъ.

3) Гласник Српског ученог друштва. Кн. 54. Иованович. Црна река. Стр. 225—226.

държавенъ мжжъ и писатель Иов. Ристичъ казва, че въ първата половина на XIX вѣкъ сърбитѣ наричали „българи“ жителитѣ отъ чернорѣчкий (зайчарский) и една часть отъ Тимокский (т. е. княжевачкий) окржзи[1]. Сърбский пръвъ министръ Милютинъ Гарашанинъ въ 80-тѣ години на миналото столѣтие въ единъ разговоръ съ единъ нашъ дипломагъ наричалъ жителитѣ отъ неготинский окржгъ българи[2]. Бащата на горѣпомѣнатия Таушановичъ, 70-годишенъ старецъ, въ сжщитѣ 80-тѣ години въ Бѣлградъ е говорилъ на единъ българинъ родомъ отъ Пиротъ: „до 1833 год. ний вь Алексенацъ (тогава още Алексинци) знаехме че сме българи; тогава като ни зеха сърбитѣ, почнаха да ни наричатъ сърби и така и ний станахме сърби. Старий Таушановичъ говорѣлъ на алексеначкото нарѣчие *и употрѣбявалъ членътъ*, както говорятъ и въ пиротско[3]. Единъ българинъ отъ с. Сурдилица въ Вранско, напослѣдакъ прѣселенъ въ село Сливница, до 1876 год. живѣялъ въ Алексенацъ и Крушевацъ и расправя, че тамъ се говори сжщо тъй, както и въ неговото родно село; тава напр. казвали безъ членъ „ще идемъ на ниву“, а въ други случаи употрѣбявалъ се члена: „нивата е наша“. Тукъ сжщо не се употрѣбявало неопрѣдѣленното наклонение[4]. Миличевичъ привежда народни пѣсни отъ планинскитѣ прѣдѣли на Крушевачко за доказателство, че тамъ се употрѣбява неопрѣдѣленното наклонение[5]; обаче отъ тия примѣри се вижда, че тамъ се употрѣбява това наклонение въ сжщитѣ случаи, когато то се употрѣбява по исключение и въ българский езикъ. Около Бѣлградъ (въ

---

1) Ристичъ. Радикали и наши дипломатски успеси. Стр. 76.

2) Съобщава Михалаки Георгиевъ.

3) Съобщава запасний офицеръ Бахчевановъ.

4) Съобщава Милошевъ отъ с. Сливница, родомъ отъ с. Сурдулица.

5) Миличевич. Кнежевина Србија. Стр. 766:

Да те питам право да ми кажеш
Мо'ш ли говет свекра и свекрву
Мо'ш ли чешлят до девет девера
Мо'ш ли учит три миле заове
Мо'ш ли поит девет враних коня
Мо'ш ли китит девет златних узда
Мо'ш ли чуват два бистра кладенца.

Да не се забравя, че сърбскитѣ автори не могатъ да прѣдаватъ точно, безъ да измѣняватъ въ сръбски духъ, народнитѣ умотворения отъ източна Сърбия. Подчеркнатитѣ падежни окончания трѣба да се приематъ съ резерва.

врачарски срезъ) има нѣколко села, прѣселени тамъ въ началото на XIX вѣкъ отъ Свърлижко, които и до сега отъ другото околно население се наричатъ български[1]; това показва, че въ врѣме на сърбското въстание всичкитѣ жители въ Свърлижко се наричали българи. И сърбский ученъ Каричъ до нѣкадѣ признава българщината на източна Сърбия; той казва, че въ Алексеначко, Княжевачко и Зайчарско се чувствувалъ „дѫхътъ“ на българский езикъ[2]. Извѣстния изслѣдователь на Македония, Д-ръ Вайгандъ, неотдавна като пѫтувалъ прѣзъ неготинския окрѫгъ, въ източна Сърбия, отбелѣзва, че около Неготинъ въ нѣколко села населението говори сърбски; другото население е влашко и българско. „Въ Боговци населението е ромѫнско, но по на югъ селата Бѣла-Рѣка, Раготина, Вражогърнацъ, Зайчаръ сѫ български. Не бихъ могалъ да кажа дали жителитѣ на този езиковенъ островъ (сърбскитѣ села около Неготинъ) сѫ истински сърби; въ всѣки случай езикътъ, който чухъ въ Неготинъ и отъ селяни бѣше дѣйствително сърбски“[3]. Ний знаемъ, че тия сърбски села около Неготинъ дѣйствително сѫ чисто сърбски и сѫ прѣселени тукъ въ миналитѣ столѣтия отъ западнитѣ сърбски земи[4]. Но отъ друга страна, спорѣдъ нашитѣ данни, по-голѣмата часть отъ жителитѣ *на гр. Неготинъ* сѫ българи и даже прѣселенни отъ Видинско въ началото на XIX столѣтие[5]. Споменатитѣ тукъ нѣколко сърбски села около Неготинъ сѫ окрѫжени съ други ромѫнски. Областьта на югъ отъ ромѫнскитѣ села, спорѣдъ Вайгандъ, е несъмнѣнно българска. Единъ селянинъ му казвалъ веднѫжъ: „Въ Крайна се говори сърбски, сетнѣ други сърбски, който ако говоримъ право е български, отъ Зайчаръ къмъ Нишъ и Пиротъ . . . “ „Селата отъ горното течение на Бѣла-Рѣка и притоцитѣ ѝ сѫ ромѫнски; но долното течение на тази рѣка е българско. Ромѫнскитѣ села Доботче, Гросъ, Малко-Ясиково и Табаковци на Тимокъ отдѣлятъ сърбский езиковенъ островъ около Неготинъ отъ българската область на Зайчаръ“. „Много названия на

1) Гласник. Кн. II, год. 1866. Опис врачарског среза. Богича.

2) Србија отъ Карич. Стр. 209, „както въ нагласъка тъй и въ облика“.

3) Noà revista româna. 1900 г. 15 Февруарий. C. Vaigand. Românii и пр. Стр. 155—159.

4) Миличевич. Кнежевина Србија. Стр. 958.

5) По съобщенията на Михалаки Георгиевъ и Мит. Мариновъ.

мѣстности и села въ Неготинско и Хомоле-планина, сега населени съ ромжни, прѣдставляватъ българска славянска езиковна форма: напр. *Дълбока*, а не по сърбски Дубока, *Тополница*, а не Топоница; една отъ първитѣ планински височини се вика *Столъ*, а не по сърбски Сто. Това показва, че ромжнитѣ сж дошли тука и усвоили названията на тия мѣстности въ българско врѣме и отъ българи"[1]. Трѣба да се забелѣжи, че задъ Хомоле почти цѣлий пожеревачкий окржгъ до Морава е населенъ сега съ ромжни.

Че населението въ източна Сърбия е българско и се отличава отъ другото сърбско население, може да се види и по носията, дрѣхитѣ на жителитѣ. По костюмитѣ, а сжщо и по типътъ на населението, тукъ може да се отличатъ двѣ или три български плѣменни групи. Едната група съставляватъ окржзитѣ чернорѣчкий (зайчарский), княжевачкий и източната половина на алексиначкий, въ които жителитѣ се викатъ торлаци или шопи и сж еднакви по езикъ и по типъ съ жителитѣ отъ Пиротско, Вранско и отъ сегашното западно българско княжество — Трънско и Царибродско. Тукъ мжжетѣ не носятъ долни гащи, а само горни сукнени, бѣли, които сж тѣсни, на пояса стѣгнати съ ремикъ или връвь и които въ повечето мѣста се викатъ „беневреци". Обуватъ се съ цървули и краката си завиватъ съ „навуща". Обличатъ се съ кожуси, дълги до колене, съ „долама" отъ сжщата дължина, обшита съ черни гайтани, съ дорамникъ и долактица отъ бѣло сукно, пакъ дълги до колене но безъ ржкави; най-отгорѣ обличатъ и една „дрѣха" отъ черно сукно като дорамника, но съ ржкави. На кръста се прѣпасватъ съ поясъ, а на главата си носятъ калпакъ отъ овча кожа; по на сѣверъ, въ Зайчарско,

---

1) **Noa revista româna.** 1900 г. 15 Февр. с. **Vaigand.** Стр. 155—159. Сърбский шовинистъ Милоевичъ се билъ дълбоко растжжилъ, като се научилъ, че единъ младежъ родомъ отъ княжевачкия окржгъ, като се учелъ въ Москва, наричалъ се българинъ и казвалъ, че и цѣлия княжевачки окржгъ е населенъ съ българи. Този „сърбинъ" по-кжсно е билъ директоръ на едно срѣдно учебно заведение въ Сърбия, билъ въсхваляванъ отъ славянофилитѣ като български агентъ и на славянофилски срѣдства е пжтувалъ по Европа. Гопчевич. Стара Србија и Македонија. II, стр. 246, 247. — Въ началото на XIX в. въ алексиначкия окржгъ жителитѣ сж си записвали фамилиитѣ съ окончание овъ. Документи у Богишичъ. Критика на Россия и Сърбия отъ Н. Попова. — Единъ сърбски националенъ маршъ, както и Лешаниновъ маршъ сж прѣиначавание на български народни пѣсни отъ източна Сърбия (мотиви всеобщо-извѣстни въ България).

вълната на калпацитѣ е по-голѣма, като у власитѣ. Женитѣ носятъ на главитѣ си дълги пешкири, като въ Царибродско и Софийско, а съ забрадки се завиватъ само по градоветѣ. На кръста женитѣ се стѣгатъ съ поясъ, а по на югъ и съ коланъ съ голѣми „павти". Надъ ризата се носи „сукня" или „сукманъ", дълга по нѣкадѣ колкото ризата, по нѣкадѣ до коленѣ. Сукнята по нѣкадѣ е цѣла, по други мѣста се състои отъ двѣ прѣстилки, прѣдня и задня.

Къмъ друга плѣменна группа принадлежи населението по двѣтѣ страни на българска Морава въ Лѣсковачко, Прокоплийско и въ часть отъ Нишско, Крушевачко и Алексиначко. Тука мѫжетѣ носятъ на главата си фесъ съ лабаво завитъ пешкиръ, единия край на който е отпуснатъ, като въ Кумановско. Гащитѣ сѫ отъ тъменъ цвѣтъ и широки. Женитѣ по нѣкадѣ, като въ Лѣсковачко, носятъ на главата си дълъгъ пешкиръ, като шопкинитѣ, а другадѣ, по на сѣверъ, носятъ „тървели" (едно парче дебела тъкана материя. Думата „тървели" напомнюва названието на старитѣ тракийци отъ сѫщата мѣстность „трибали").

Населението отъ Кюприйско и Пожаревачко вѣроятно образува една трета българска плѣменна група. Тука, както казахме по-горѣ, езика се намира подъ по-силно сърбско влияние и въ народната носия се забелѣзватъ сърбски заимствувания, напр. сърбската „конга" (женска шапка) въ малко видоизмѣнена форма е доста распространена[1].

Източната, българската часть на Сърбия се отличава отъ западната и по своето икономическо и социално положение. Най-голѣмитѣ градове въ Сърбия, освенъ Бѣлградъ, сѫ Нишъ и Лѣсковецъ. Отъ шесть хиляди жители на горѣ иматъ само шесть града, отъ които три—Пиротъ, Враня и Пожаревацъ — се падатъ въ българскитѣ земи. Занаятитѣ сѫ развити само въ източна Сърбия: отъ 675 въжари въ цѣлото кралство 624 сѫ въ Враня и Лѣсковецъ; кплимарството се работи само въ Пиротъ и околностьта му, грънчарството—въ Пиротъ и Нишъ; хасърджиитѣ сѫ най-много въ Нишъ, Кюприя и Бѣлградъ; дърводѣлството особенно се работи въ източна Сърбия. Въ западна Сърбия особенно цъвги единъ занаятъ—опинчарството; въ източна Сърбия тоя „занаятъ" го нѣма, защото всѣки селя-

1) Србија отъ Карич.

нинъ самъ си прави опинци[1]. „Първата тухла въ Шумадия сѫ донесли тухларитѣ отъ Нишско и Пиротско. Въ Шумадия трудно може да се намѣри гиранъ, който да не е направенъ отъ пришелцитѣ изъ Нишско или Торлака“[2]. По-голѣмо търговско движение се забелѣзва, освенъ въ Бѣлградъ, още въ Нишъ, Враня и Пиротъ.

Въ западна Сърбия, както носиитѣ сѫ по-други отъ колкото въ източната, тъй и икономическото състояние на населението е по-лошо, освенъ, може би, въ придунавската и присавската области, гдѣто населението повече се занимава съ земледѣлие и гдѣто то е заселено въ послѣднитѣ два—три вѣка[3] отъ другитѣ сърбски и български земи. Собственно и цѣлата Шумадия е населена съ сърби не отъ край-врѣме, но отъ XIV вѣкъ насетнѣ отъ по-западнитѣ сърбски земи; по-напрѣдъ тѣзи мѣста повечето сѫ били пусти. Къмъ най-старото сърбско население въ кралството принадлежатъ само жителитѣ отъ юго-западний край на държавата—около Ужица и планината Копаоникъ. Населението отъ Ягодинско, при сливанието на двѣтѣ Морави, вѣроятно има смѣсенъ сърбско-български характеръ. Чисти сърби има и на истокъ отъ Морава въ нѣкои села край тази рѣка въ Пожаревачко и Кюприйско, а сѫщо и въ Неготинско, както видѣхме по-горѣ, но тѣ сѫ заселени тука не по-рано отъ XVIII столѣтие[4].

Най-малко и най-тъмни данни имаме за сѫществуването на славяно-българско население на сѣверъ отъ Дунава — въ Влашко, Молдова, Трансилвания, Банатъ и часть отъ Маджарско; но че тамъ е имало такова, не подлежи на никакво съмнѣние. На друго мѣсто обяснихме, че въ V вѣкъ, а слѣдователно и по-рано, на сѣверъ отъ Дунава между Днестъръ и Тисса, въ тъй нарѣчената Дакия, живѣяли „склавинитѣ“, които въ V и VI вѣкъ се прѣселили на югъ и захванали цѣлия Балканский Полуостровъ. Обаче при това прѣселение не сѫ се дигнали всич-

1) Србија отъ Карич.

2) Новакович. Село. Стр. 62.

3) Мемоари проте Матіе Ненадовича. 1867 г. Стр. 3.

4) Миличевич. Кнежевина Србија. Стр. 1077 („Херски“ села по горна Морава) и 958.

китѣ славяни отъ Дакия; тамъ останали още една голѣма часть отъ тѣхъ, които отъ IX до XV вѣкъ се прѣтопили въ ромжнската и маджарската народности, като се смѣсили съ тия послѣдництѣ. За сжществуванието на славяно-българи въ маджарскитѣ и ромжнскитѣ земи говорятъ, както нѣкои кжси исторически извѣстия, така и славянскитѣ елементи въ езика и нъравитѣ на тия два народа, а така сжщо и славянскитѣ названия на мѣстности, рѣки и населени мѣста въ стара Дакия, които не биха се запазили, ако, при заеманието на тия мѣста отъ маджари и ромжни, тѣ бѣха съвършенно пусти. Че славянскитѣ елементи въ ромжнския и маджарския езици сж именно български, може да се докаже отъ нѣкои факти и съображения: така ний виждаме, че въ тия езици сж запазени въ заетитѣ славянски думи славянскитѣ носни гласни, сжщо и гласната ъ, съгласната щ, както и много други езиковни черти и специално славяно-български думи[1]. Ромжнитѣ въ прѣдишнитѣ столѣтия (както и албанцитѣ до сега) съ името „славянинъ“ или „*шкяй*“ сж наричали

---

1) Напр. въ окржга Мехединцъ географ. названия: Вановица, Беженица, Боровецъ, Бративой, Кленово, Курило, Дълбока, Дървари, Глогова, Прѣгреда, Врата; въ окр. Вълчеа: Бара, Богданъ, Бору, Братикулъ, Кривина, Драгна, Драганъ, Главанъ, Главиле, Поноръ, Заноджеле; въ окр. Горжъ: Калнику, Суходолу, Скокулъ, Рунку, Почивалищеа, Орлова, Ограда, Негованъ. Въ Молдова въ окр. Неамцу, Сучава и Путна: Суха, Бахна, Бежани, Бистра, Богата, Излазулъ, Стълпъ, Завойу, Падина, Коза, Кракулъ, Панчиу, Сбойна и пр. Сжщо думитѣ въ езика: „майка“ и „тейку“ и др., болнавъ, друмъ, потека, стъпънъ, прагъ, токмитъ и др. у ромжнитѣ се употрѣбяватъ въ българска форма. (Географ. рѣчници на ром. окржзи). — По сжщий въпросъ Шафарикъ. Т. II, кн. I, стр. 331—335. — Сжществуванието и слѣдитѣ отъ славяни въ ромжнскитѣ земи признаватъ и ромжнскитѣ писатели: „Въ второто българско царство, славянитѣ влияяха върху ромжнитѣ, като имъ дадоха въ голѣма часть отъ старото публично право и тъй нарѣченото „право земско“. Това влияние захвана много по-рано отъ влиянието на езика, обичаитѣ и черквата. . . Първото влияние бѣше повече едно влияние на съжителство, на непосрѣдствено взаимодѣйствие (15). Юридическитѣ уредби. като по-абстрактни понятия, бѣха останали непонятни за пастиритѣ-ромжни. Тия политически уредби тѣ усвоиха отъ славянитѣ (18). Славянский елементъ сжществува въ старата политическа организация, въ правото и въ голѣма часть отъ нравитѣ“ (65). **Dissescu. Originele dreptului român.** 1899. — „Славянскитѣ норми имаха голѣмо влияние, а може би, и най-значителното въ развитието на нашитѣ институции (6). Колкото се отнася до неписаното право—„обичая на земята“, знаемъ, че въ по-голѣмата си часть е отъ славянско потекло (208)“. Негулеску. **Studii de istoria dreptului roman.** 1900 г. „Резултатътъ е (отъ нашитѣ изслѣдвания), че старото наше право е онова на южнитѣ славяни“. Прѣдговоръ. Надежде. **Din dreptul vechiu român.** 1898 г.

само българскитѣ славяни[1]), а другитѣ славяни ги наричатъ съ тѣхнитѣ национални имена; това показва, че старитѣ славяни, съ които ромжнитѣ сж дошли въ стълкновение въ Дакия, сж били именно славяно-българи и че ромжнитѣ сж продължавали да ги наричатъ „славяни“ и тогава, когато тѣ сж приели името „българи“. Маджарский историкъ и филологъ Ажбота обяснява, че Маджаритѣ, като заели сегашната маджарска територия, намѣрили тамъ гжсто славянско население, на което язика е повлиялъ върху маджарския. Този язикъ е билъ *въ най-близко сродство съ тъй нарѣчения старо-славянский язикъ* (който е старобългарский язикъ и е далечъ отъ околнитѣ сърбски, словински и словацки язици). Християнската терминология въ маджарския, както и въ ромжнския, язикъ е славянска, напр. vetcevnye — вѣчерня, malaszt — милость, szolozma — служба, сжщо и днитѣ на недѣлята szerda — срѣда, csitoc — четвъртъкъ, pentec — петъкъ, szombat — сжбота сж славянски[2]), отъ което излиза, че маджаритѣ сж приели славянскитѣ елементи въ язика си тогава, когато сж приели християнството, слѣдователно, когато се дошли въ Дакия въ IX вѣкъ, слѣдователно отъ българитѣ. Самий дакийский славяно-българский язикъ се е съхранилъ въ писменнитѣ паметници на трансилванскитѣ българи отъ Чегредъ; отъ тия паметници ясно се вижда, че дакийскитѣ славяни въ Трансилвания сж били именно славяно-българи[3]). Първитѣ влашки и молдавски господари въ XIII и XIV вѣкъ сж били отъ мѣстнитѣ влашки и молдавски славяно-българи; на тѣхъ и на мѣстния славяно-българский елементъ се дължи славянский периодъ въ ромжнския държавенъ животъ и въ ромжнската писменность[4]). Въ XIV — XVI вѣкъ влахо-българската писменность въ Влашко и Молдова е достигнала до такъвъ расцвѣтъ, какъвто не е достигала българската писменность въ самата България по-рано[5]); а това не можеше да стане, ако тамъ нѣмаше

---

1) Сборникъ за народ. умотвор., наука и книжн. Кн. IX. Дакоромжнитѣ и пр. Стр. 271.—Албанцитѣ сжщо наричатъ българскитѣ славяни „шкеи“. Макушевъ. Розысканія въ Албаніи. Варш. Универс. Извѣст. 1871 г., № 3, стр. 123.

2) Летописи матице српске. Кн. 202—203. Стр. 397.

3) Флорински. Лекціи по славянскому языкознанію. Стр. 187, 188.

4) Пер. Спис. Кн. 61, г. II. Нашето изложение „Първитѣ влашки господари“. „Волошская и Богданская земля входятъ сюда (въ българ. народн. пѣсни) какъ мѣстности свои „родныя“. Безсоновъ. Болгар. пѣсни. Стр. 109.

5) Românii ei Bulgarii отъ проф. Bogdan. Стр. 29.

мѣстенъ славяно-български елементъ. „Славянитѣ — казва професоръ Гротъ—сѫ спомогнали да се основе и усили първата маджарска държава, като сѫ били въ всѣко отношение по-културни отъ тѣхъ. Това културно влияние е било толкова силно, щото въ началото на XI вѣкъ маджарското държавно здание се е издигнало възъ основа на славянскитѣ политически уредби и славянский духъ. Многочисленнитѣ мѣстни славянски жители кръвно сѫ се смѣсили съ маджаритѣ, така щото послѣднитѣ не само въ-езика, но и въ народния типъ и характеръ сѫ усвоили много славянски черти“[1]. Още въ XVII вѣкъ маджаритѣ до извѣстна степень си служатъ съ старо-българский езикъ, като съ литературенъ и дипломатически.

Слѣди отъ славяно-български плѣмена на сѣверъ отъ Дунава въ историческо врѣме имаме нѣколко. *Крайна* се нарича мѣстностьта въ Банатъ, около Мехадия и Оршова, която очевидно е продължение отъ тимокската Крайна, сега въ източна Сърбия. Въ банатската Крайна въ XIII и XIV вѣкъ населението има *кнежеска* организация и собственнитѣ имена на жителитѣ сѫ славяно-български[2]; това ни дава поводъ да мислимъ, че тукъ е имало славяно-български плѣмена отъ западното българско нарѣчие, като въ Видинско, гдѣто сѫщо е имало до послѣдно врѣме кнежеска плѣменна организация. Че тукъ трѣба да е имало славянско население отъ най-старо врѣме, мислимъ, че може да се заключи още по това, дѣто още въ римско врѣме тукъ имало единъ административенъ центъръ съ славянско име[3]. Въ началото на IX вѣкъ при устието на Морава се споменуватъ нѣколко славянски плѣмена, отъ които едни навѣрно сѫ били на сѣверъ отъ Дунава въ Банатъ и Крайна[4]. Между българ-

1) К. Гротъ. Мадьяре и славяне въ прошломъ. Варшав. Универ. Извѣстія. 1893 г. № 6. Въобще Гротъ несправедливо и слабо оцѣнява славяно-българското влияние въ Маджарско, като прѣувеличава славянското влияние на руситѣ и сърбитѣ въ Маджарско. Сѫщо въ съчинен. Моравія и Мадяри и Изъ исторіи Угріи и Славянства.—Близо до Буда-Пеща въ XVII в. имало мѣстность и манастиръ Св.-Андрей, които още се викали „Болгарія“. Гласник срп. учен. друш. 1860 г. Кн. XII, стр. 683.

2) Нашето изложение „Първитѣ влашки господари“. Въ Крайна-Банатъ власитѣ жители и сега се викатъ „Краинци“ „Margineni“. „Крайна“ има още въ карансебешский Банатъ, въ сѣверна Трансилвания въ Морамурешъ и въ ромѫнскитѣ колонии въ Галиция.

3) Zerna (Черва) на р. Черна около Оршова. Негулеску. Studii. Стр. 59.

4) „Славянскія вѣтви жившія на западъ по обѣимъ сторонамъ Дуная, отъ

скитѣ епископии въ IX и X вѣкъ се спомѣнува една Черницка (tou tshérnicou), която, може би, е била тука на рѣка Черна[1]. Сѐ тука сѫ седѣли въ X вѣкъ и българскитѣ войводи Кеанъ и сетнѣ Ахтумъ[2]. Други славяно-български плѣмена е имало въ Мала Валахия, гдѣто при зарождането на влашката държава срѣщаме кнежеска плѣменна организация съ всичкитѣ признаци на славянско население[3]; въ южна Трансилвания въ Алмашъ и Фагарашъ и тамъ, гдѣто се е намиралъ исторический Болгаръ-Чегредъ, источницитѣ спомѣнуватъ за славянско население[4]; между другото тукъ се спомѣнува за едно плѣме поротники или бродники[5]. Едно славянско плѣме е живѣяло около Липа, по-лѣвия брѣгъ на р. Марошъ, по-горѣ отъ Арадъ, въ края на Трансилванскитѣ планини, което не искало да се подчини на маджаритѣ[6]. На границитѣ на Валахия и Молдова се спомѣнува въ XIII вѣкъ едно плѣме *бродници*, като мѣстонахождението му не се опрѣдѣля точно[7]; обаче можемъ да прѣдполагаме, че то се е намирало въ мѣстностьта *Вранча*, въ расклонението на Карпатитѣ, гдѣто въ XIV — XVIII вѣкъ се спомѣнува за едно влашко плѣме съ военна организация[8]. Общинската организация на това плѣме трае до началото на XIX вѣкъ, когато съставляющитѣ го села си раздѣлятъ земитѣ[9]. Отъ славяно-българска народность трѣба да се мисли, че сѫ били и плѣмената около Сучава (въ Буковина), гдѣто се зарожда молдавската държава първоначално съ славяно-български характеръ и въ Тигечъ — срѣдна Бессарабия, гдѣто едно воинственно влашко плѣме прѣзъ XVI — XVIII вѣкъ служи като главенъ оплотъ на молдавскитѣ господари противъ татарскитѣ нападе-

---

Тимока до устія Дравы—бодричи, кулевчане, тимочане и признававшія себя подданными болгаръ". Гилфердингъ. Сочиненія. Т. I, стр. 41. — Сѫщо и „северяне". Шафарикъ. Т. II, кн. I, стр. 343—350.

1) Голубински. Исторія правосл. церквей.

2) Сборн. за народн. умотвор. и пр. Дакоромѫнитѣ и пр. Стр. 243—244.

3) Първитѣ влашки господари. Пер. Спис. Кн 61—62.

4) Първитѣ влашки господари.

5) Originele principatelor române. Onciul. 1899 г. Стр. 239.

6) Ж. М. Н. Пр. Кн. 299, 1895 г Филовичъ. Очеркъ карпатской територіи и населенія. Стр. 217.

7) Първитѣ влашки господари.

8) Discriptiunea Moldovei отъ Cantemir. Издание. 1875 г. Стр. 134—135. — „Милчени" на р. Мичковъ по Шафарикъ. Т. II, кн. I, стр. 337.

9) Noa revista româna. 1900 г. 15 Октомвр̂. Nadejde. Originea dreptului român.

ния[1]. Славяно-българскитѣ плѣмена въ Молдова, Влашко, Трансилвания и Маджарско по необходимость трѣба да ги търсимъ въ ония влашки и маджарски плѣменни групи, които по-лесно съхраняватъ всичкитѣ признаци на първоначалната славянска организация, съ много славяно-български прѣживѣлици въ езика и цѣлия общественъ строй. Старата българска държава въ IX и X вѣкъ е обхващала българскитѣ земи въ Балканский Полуостровъ и цѣла стара Дакия, до гдѣто е имало славяно-българи; очевидно това съвпадение на българската държавна власть съ етнографическитѣ славяно-български граници е имало своитѣ причини въ съзнанието на всичкитѣ българи на тѣхното национално единство.

Въ срѣднитѣ вѣкове една значителна часть отъ Западната крайна Мала Азия е била населена съ славяно-българи. За прѣселението на тия славяни знаемъ слѣдующето. Въ лѣтописа на Теофана, кадѣ 664 год. се чете, че Абдерхамъ, синъ на Хонда, като опустошилъ Ромжния (Византия), по единъ договоръ изселилъ отъ тамъ въ Сирия 5,000 души въ Анадолската область въ

1) **Discriptiunea Moldovei**. Стр. 134—135. Такова плѣме е имало и въ Кампулунгъ влашки (Дългополе, както се вика и до сега отъ власитѣ). Тука при избирането на жупана или „жудеца" населението отъ града се е дѣляло на двѣ **партии**—партията на **шкеитѣ** (славяно-българитѣ. И до сега има махала на шкеитѣ и черква на шкеитѣ) и на **ромжнитѣ**; къмъ послѣднитѣ се присъединявали **католицитѣ** и надвивали на шкеитѣ; на избрания викали: „да живѣе жупанъ жудецъ!". **Dictionarul geografic, judetul Muscel.** Стр. 78, 79; за Дългополе стр. 128. Въ по-ново врѣме много българи сѫ се прѣселили въ Влашко и Молдова. Вайгандъ изброява до 50,000 жители българи въ повече села въ Влашко (безъ Молдова), но такива села има още, които сѫ останали незабелѣзани отъ нѣмския ученъ, напр. край Дунава около Гюргево и срѣщо Черна-Вода. Всички тия колонии не сѫ по-стари отъ XVIII вѣкъ. Интересно е да се дирятъ въ Влашко слѣди отъ българскитѣ колонии отъ XVI и XVII столѣтие; по край това, може би, ще си обяснимъ много работи и за първобитнитѣ българи въ влашкитѣ земи. По расказигѣ на нѣкои компетентни лица, въ сегашното население на гр. Гюргево можело да има само $^1/_3$ часть отъ жителитѣ чисти власи (ромжни), а другитѣ били българи; спорѣдъ други тамъ чиститѣ власи съставлявали само $^1/_8$ часть. Тогава, каква картина ще да е прѣдставлявалъ Гюргево въ XIV—XVII столѣтие? Самото име на гюргевския окрѫгъ „Влашка" напомня „влашката земя" отъ българскитѣ народни пѣсни, кадѣто българскитѣ овчари отивали да си пасятъ стадата,

село Скевоколъ. Спорѣдъ сѫщий лѣтописецъ въ 688 год., когато Юстиниянъ Ринотметъ покорилъ Славиния „зелъ голѣмо число славяни — една часть военоплѣнни, други по договоръ — и ги прѣселилъ въ областьта Обсикия, въ Мала Азия". Отъ тѣзи славяни Юстиниянъ събиралъ 30,000 души постоянна войска; значи, общото имъ число е било около 200,000 души. „Въ 754 год., вслѣдствие на вълненията въ България, много славяни отъ тамъ прѣминали въ Византия и били заселени въ Мала Азия по р. Артанъ". Това кратко извѣстие на Теофана се допълнюва отъ другитѣ историци съ обяснения, че тия славяни прѣминали Евксинъ въ число до 208,000 души[1]. Всички тия славяни, които сѫ били населени не далечъ отъ Дарданелитѣ, съставлявали единъ доста значителенъ славянски елементъ въ Мала Азия. Обаче тия сѫ само отбелѣзанитѣ отъ историцитѣ славянски прѣселения въ Мала Азия прѣзъ VII и VIII вѣкъ; но колко други славяни трѣба да сѫ отишли слѣдъ първитѣ прѣселенци, които сѫ останали неотбелѣзани отъ историята? Въ 919 год. българската войска на царь Симеона е стигнала до Дарданелитѣ и се опитала да земе гр. Лампсакъ, на азиятския брѣгъ, срѣщо Галиполи. Тогава патриархъ Николай побързалъ да съобщи на Романъ Лакапинъ, „че, ако българитѣ сполучатъ въ намѣрението си и заематъ позиция отъ другата страна (на азиятския брѣгъ) около Лампсакъ, ще бѫде трудно да се поправи работата"[2]. Тука патриархъ Николай не е ли ималъ прѣдъ-видъ именно славяно-българскитѣ сили около Лампсакъ, съ които царь Симеонъ е могалъ да се съедини?

Въ образуванието и запазванието на никейската империя въ крайна Мала Азия въ XIII вѣкъ, славянский елементъ е игралъ първостепенна роль. Тия славяни сѫ били не само прѣселенитѣ тамъ въ VII и VIII вѣкъ, но и други прѣселени въ XIII вѣкъ. За тия послѣднитѣ има двѣ извѣстия. Въ една ораторска рѣчь, като се въсхваляватъ дѣлата на никейския императоръ Тодоръ Дука Ласкарисъ, казва се: „ти съединявашъ въ едно двойното име *персоскитъ*, защото прѣсели скита (славяни) отъ западнитѣ области (отъ Европа) и отъ неговитѣ поколѣния на истокъ (въ Азия) създаде служебенъ на-

1) Ж. М. Н. Пр. Кн. 225, ч. II, 1883 г. Къ исторіи крестян. землевлад. и пр. Стр. 318—321.

2) Дриновъ. Заселеніе Балкан. Полуострова. Стр. 21.

родъ (военна сила), като замѣни перситѣ (азиятскитѣ турци) съ дѣца (свои хора); по такъвъ начинъ ти обуздавашъ неодържимия напоръ на перситѣ (турцитѣ) къмъ западъ (къмъ европейскитѣ области на Византия) и съ това даруваш на своитѣ подданници такова прѣкрасно положение (т. е. миръ)"[1]. Тукъ очевидно се говори за едно ново прѣселение на славяни въ Мала Азия, отъ които никейский императоръ създалъ военно опълчение да пази границитѣ на империята отъ къмъ турцитѣ. Историка Пахимерисъ за сѫщитѣ славяни расправя, какъ били привързани къмъ династията на Ласкаритѣ и какъ успѣшно пазили границата отъ къмъ турскитѣ прѣдѣли въ Мала Азия. За сѫщия императоръ, който „е прѣселилъ скита въ Мала Азия", се расправя, че обичалъ да прѣкарва лѣтнитѣ и есеннитѣ месѣци въ Лампсакъ, гдѣто ще да е билъ окрѫженъ отъ обичнитѣ си славяни. Никейский императоръ Иоанъ Дука Ватаци искалъ да сключи съюзъ съ царь Асенъ II, за да може съ негова помощь да води борба съ латинянитѣ въ Цариградъ. Първитѣ прѣговори между двамата владѣтели се водили въ Галиполи въ 1235 год., а окончателний съюзъ билъ заключенъ въ Лампсакъ. Тука сѫ сганали тържествата за згодявката на никейский прѣстолонаслѣдникъ Тодоръ съ дъщерята на българский царь — Елена. Тука се е събралъ събора отъ българското и гръцкото духовенство, на който цариградский патриархъ Германъ възвѣлъ българския архиепископъ Иоакимъ въ патриаршеский санъ; така щото съ името на гр. Лампсакъ е свързанъ единъ отъ най-важнитѣ моменти отъ българската история. Професор. Успенски, като говори за тия събития, загатва, че, при избирането на гр. Лампсакъ за мѣсто на тия политически събития, царь Асенъ II, който е билъ тогава посилния съюзникъ, се е рѫководѣлъ, може би, не само отъ благоприятното положение на градътъ за двѣтѣ страни, но и отъ симпатиитѣ на мѣстното славянско население[2]. Прѣзъ срѣднитѣ вѣкове гр. Лампсакъ е водѣлъ жива търговия съ Димотика, Кранея (Екрене около Варна) и Макрокампо[3], който, може би, е Кампулунгъ или Дългополе до Брашовъ. Всичко това показва, че западната крайна Мала Азия е водила живи сношения съ тога-

1) Ж. М. Н. Пр. Кн. 225, ч. II, 1883 г. Стр. 339.

2) Ж. М. Н. Пр. Кн. 231, 1884 Февр. Стр. 301?

3) Ж. М. Н. Пр. Кн. 231, 1884 Февр. Стр. 334. — За по-новитѣ български колонии въ Мала Азия вижъ В. Кънчевъ. Изъ Мала Азия. Българ. Прѣгледъ. Год. V, кн. VIII.

вашнитѣ български земи въ Европа, което пъкъ може да се обясни и съ националнитѣ връзски на европейский и азиятский брѣгове.

Въ срѣднитѣ вѣкове, въ пространството, което обхващала славяно-българската народность, сѫ живѣяли още тъй нарѣченитѣ „власи“ и българитѣ-туранци. И двата тия народа трѣба да се отнесятъ къмъ българската народность, защото, както ще видимъ по-надолѣ, „власитѣ“ сѫ били прѣимущественно отъ славянско и до нѣгдѣ българско-туранско происхождение; а българитѣ-туранци сѫ едната половина на българската народность, защото старитѣ българи се дѣлѣли на двѣ: българи-туранци и българи-славяни; прѣзъ срѣднитѣ вѣкове тия двѣ народности се слѣли и прѣтопили въ една славяно-българска народность.

Между VII и XV вѣкъ често се говори за *власи* на Балканский Полуостровъ, на югъ и на сѣверъ отъ Дунава. Повечето отъ историцитѣ смѣтатъ всичкитѣ власи за една особенна националность — за потомци на старитѣ римляни. По нашето мнѣние думата „влахъ“ не означава ромѫнска или романска националность, а понятието — пастиръ, скитникъ или овчарь. Една голѣма часть отъ власитѣ, за които се говори въ источницитѣ, почти до края на срѣднитѣ вѣкове сѫ били отъ славянско происхождение, т. е. славяно-българи. Между тия власи, рѣдко на югъ отъ Дунава, а по-често на сѣверъ, се срѣщали и власи отъ романско происхождение; именно тия романски власи на сѣверъ отъ Дунава, като се смѣсили съ славяно-българскитѣ власи, образували сегашната ромѫнска националность. На югъ отъ Дунава, на Балканитѣ и въ Македония ромѫнски власи сѫ сѫществували твърдѣ малко, и то, като прѣселенци отъ дунавска Дакия, а всичкитѣ други власи сѫ били повечето славяни. И дѣйствително, кои сѫ доказателствата, че власитѣ на югъ отъ Дунава сѫ били именно ромѫни, а не славяни? На първо мѣсто поддържателитѣ на романизма на власитѣ указватъ на нѣкои топографически названия, особенно на планински върхове, които доказвали, че въ срѣднитѣ вѣкове планинитѣ на Полуострова били населени съ власи ромѫни, напр. Стари-Влахъ (?), Романия, Корона, Урсуле, Негришоръ и др.[1]. Обаче планин-

---

1) Ст. Новакович. Село. Стр. 31.

скитѣ мѣстности и върхове иматъ и други хиляди названия чисто славянски, та какво значатъ при тѣхъ нѣколко романски имена? Тия нѣколко названия твърдѣ лесно могатъ да се обяснатъ съ жилищата на малкото романски власи, които, прѣзъ всичкитѣ срѣдни вѣкове, като прѣселенци или пастири сѫ живѣяли между българитѣ. Даже и въ XIX вѣкъ и до сега ромѫнски пастири отъ Трансилвания пасятъ стадата си въ сѣверна България и Добруджа. На второ мѣсто идатъ собственнитѣ имена на властитѣ въ България и Сърбия, които се срѣщатъ въ источницитѣ, напр. Бунъ, Букоръ, Шербанъ, Алтаманъ, Шишманъ, Храюлъ, Даюлъ, Нѣгулъ, Хранулъ, Дражулъ, Рашулъ и др.[1]. Но отъ приведенитѣ имена само първитѣ двѣ иматъ чисто ромѫнско происхождение, а другитѣ повечето сѫ славянски. Окончанието *улъ* въ горнитѣ думи на първъ погледъ показва да е ромѫнский членъ, но какъ се е образувалъ този ромѫнски членъ и не се ли е срѣщало това окончание и по-прѣди въ нѣкои славянски думи? Въ нашитѣ народни пѣсни често се срѣщатъ имена съ окончание „улъ", напр. Секулъ—Секула, но ще бѫде, мислимъ, прибързано да приемемъ, че тѣ сѫ ромѫнски имена. Безъ съмнѣние е, че никой нѣма да поддържа, какво българский болѣринъ при Царь Петра, — *Сурсувулъ* — е носилъ ромѫнско име.

Въ изслѣдването на г. г. Милетичъ и Агура за дакоромѫнитѣ се цитиратъ по-характернитѣ мѣста отъ источницитѣ, въ които се говори за властитѣ, но и отъ тия источници не може да се види по единъ положителенъ начинъ, че въ тѣхъ се говори за ромѫни, а не за славяни. Кекауменъ въ XI вѣкъ, като говори за властитѣ въ Елада и Тесалия, казва, че тѣ сѫ били даки или бесси, че по-напрѣдъ сѫ живѣяли на Дунава, близо до Сава, въ мѣста укрѣпени и трудно проходими (очевидно въ Банатъ темешварский и Карпатитѣ), че тѣ имали въ първото си отечество за царь Децебала, когото покорилъ Траянъ, че тѣ—властитѣ, сѫ били много лоши и пр.[2]. Отъ всичко това по-скоро можемъ да заключимъ, че тия власи сѫ били славяни, а не романско плѣме, че тѣ се прѣселили отъ Дакия въ Елада и Тесалия въ VI вѣкъ, т. е. когато сѫ се прѣселили на

1) Ст. Новакович. Село. Стр. 31.

2) Сборникъ за народн. умотворения, наука и книжнина. Кн. IX. Дакоромѫнитѣ и пр. Стр. 232.

Полуострова послѣднитѣ славянски прѣселенци отъ стара Дакия. Казва се, че Кекауменъ ималъ смѣтни понятия за историята и за това бъркалъ власитѣ съ дакитѣ; но, може би, именно Кекауменъ ни дава едно отъ най-яснитѣ извѣстия по единъ другъ много важенъ въпросъ—за националностьта на старитѣ даки... Въ единъ другъ источникъ се говори за жителитѣ на България, които на „простия мѣстенъ языкъ" се казвали „власи"[1]. Источницитѣ казватъ още, че Асенъ и Петъръ били власи и че „власитѣ" освободили България. Русский лѣтописецъ Несторъ расправя, че маджаритѣ, като прѣминали край Киевъ, почнали война противъ власитѣ и славянитѣ, които тамъ живѣяли; „именно тукъ по-напрѣдъ седѣха славяни, а власитѣ усвоиха славянската земя. *Слѣдъ това дойдоха угритѣ и изиждиха власитѣ* и взѣха имъ земята и се настаниха покрай славянитѣ. Отъ тогава (тази земя) се нарича угорска земя". Тука подъ името „власи" абсолютно не може да се разбиратъ старитѣ римляни, защото маджаритѣ завоюваха новитѣ си земи отъ българитѣ-славяни и туранци. Тука власитѣ по всѣка вѣроятность се противополагатъ на славянитѣ не като друга националность, а като население съ други економически и социални условия. Сѫщото може да се каже и за извѣстията на анонимния нотариусъ на краль Бѣла, който говори ту за „славяни и власи", ту за „българи и власи"[2]. Заслужва да се

1) Сборникъ. Кн. IX. Дакоромѫнитѣ и пр. У Анна Комнена: „и колкото избраха пастирский животъ, тия на простия языкъ се наричатъ власи". У Никита Хониата: „варваритѣ отъ Балканитѣ, които по-напрѣдъ се наричаха мизи, а сега се наричатъ власи".

2) Сборникъ. Кн. IX, стр. 243, 244. Русскитѣ лѣтописци дѣлятъ старитѣ българи на двѣ: на „болгаре волошскіе" или волохи и на „болгаре камскіе". Мин. Сбор. Кн. 16—17, стр. 531. Че тука има нѣщо неясно и че въ всѣки случай трѣба да се тълкува думата „волохъ" на Нестора не въ полза на мнѣнието, че тя значи римляне, може да се заключи отъ внимателното прочитание на Нестора: „Волохомъ бо нашедшемъ на словени на Дунайскія, сѣдшемъ въ нихъ и насилящемъ имъ... Оугри... почаша воевати на живущая ту волохи и словѣни. Сѣдѣху бо ту словѣни и волохове приняша землѣ словѣнску; по семъ же оугри прогнаша волохи и наслѣдиша землю и сѣдоша съ словени покорившe я подъ ся. По мновѣхъ же временѣхъ сели суть словѣни по Дунаеви, гдѣ есть нынѣ Оугорска земля и Болгарска". Тука „власи" и „българи" може да означаватъ единъ и сѫщи народъ, като се употрѣбява веднѫжъ специалното име „българи" и другъ пѫть името „власи", което повече означава хора въ особенно економическо и социално положение. Забелѣжително е, че Несторъ римлянитѣ нарича съ собственното имъ име „римляне". Въ числото на народитѣ у него вли-

спомене, че власитѣ въ Влашко въ XIII и XIV вѣкъ сѫ дѣлятъ на много „влашки народи“, между които има „власи“ и „кара-власи“[1]. Най-послѣ, понеже скоро слѣдъ X вѣкъ се явяватъ и ромѫни-власи, то възможно е нѣкой авторъ да говори именно за тѣхъ, като за власи, и да ги противополага на славянитѣ и българитѣ[2]. Отъ друга страна, положителни данни говорятъ, че византийцитѣ подъ името *власи* сѫ разбирали именно славяно-българитѣ. „Въ днитѣ на царетѣ иконоборци Левъ Исавръ и синъ му Константинъ Копронимъ и внука му Левъ, въ тия злочести дни на смутове и безрѣдици (въ VIII вѣкъ), дойдоха на Атонский полуостровъ *власитѣ рихнини и сагудати* съ своитѣ семейства, защото нѣмаше кой да имъ противостои и ги отрази“[3]. А рихнинитѣ и сагудатитѣ, нѣма съмнѣние, не сѫ били ромѫни.

Въ IX и X вѣкъ, когато по-голѣмата часть отъ славянитѣ и другитѣ скитнически народи (прѣимущественно турански) се заселили на извѣстни мѣста и се привързали къмъ земята, една часть отъ тѣхъ продължава още да се скита и да се занимава главно съ скотовъдство. Тия скитници, вслѣдствие на разни причини, били строго различавани отъ заселеното население; една отъ причинитѣ е било и особенното имъ юридическо положение. Така щото населението тогава се е дѣлѣло на два отдѣлни класса: на постоянни жители, подданици на царството, и на скитници-власи. „Власитѣ—казва Новаковичъ—въ началото на това столѣте (XIX), въ планинитѣ около Пиндъ (както ги описва Пуквилъ) сѫ само послѣдни остатъци на животъ много старъ на Балканский Полуостровъ; съ това Полуострова е получавалъ чудноватъ и оригиналенъ изгледъ, съ население на половина номадско, на половина настанено“. Сѫщий авторъ по

зать: галичане, волъхва, римляне, нѣмци, фрѫгове и др., тука за „българе“ не се споменава. Освенъ това, той указва на единъ „волошки“ народъ край Балтийското море, който не може да бѫде французский, както искатъ да кажатъ нѣкои, защото французитѣ, както видѣхме, отдѣлно се споменаватъ. Шафарикъ. Т. I, кн. I, стр. 376, 377; т. II, кн. III, стр. 100.

1) Първитѣ влашки господари.

2) Тъй Анна Комнина на едно мѣсто расправя за едни власи „които се казвали, че сѫ стари колонисти отъ Италия“.

3) М. Соколовъ. Изъ исторіи Болгаръ. Стр. 120. Такива „власи“ срѣщаме и въ Чешско-Моравия, въ Полша, въ сърбскитѣ земи и другадѣ още, въ XII—XV столѣтие. Би било чудно да се мисли, че всички тия власи сѫ били сѫ ромѫни.

сѫщия въпросъ на друго мѣсто пакъ забелѣзва: „по занятие селянитѣ на старата сърбска държава главно сѫ били земледѣлци или скотовъдци. Паметницитѣ показватъ, че това дѣление въ старо врѣме е било по-релефно, отъ колкото е днесъ; въ старо врѣме като че ли се е забелѣзвала по-голѣма исключителность. Вслѣдствие на исторически събития животътъ по селата на старитѣ сърбски земи се е развилъ по такъвъ начинъ, щото националнитѣ имена власи и албанци (това послѣдното по нѣкога) сѫ станали синоними на овчарь, тъй щото хората се наричали *власи*, само защото сѫ били овчари, макаръ даже отдалечъ да не сѫ били отъ романско происхождение". (Г. Новаковичъ стои на по-друго мнѣние отъ насъ, а именно, че думата „влахъ" първоначално означавала човѣкъ отъ романско происхождение)[1].

Иречекъ въ своята Българска История, като говори за населението въ старата българска държава, нищо не споменува за старитѣ българи-туранци, а приема, че тѣ, като създали една голѣма българска държава, слѣдъ това въ едно много кратко врѣме се изгубили безъ да оставатъ никакви слѣди[2].

1) Ст. Новакович. Село. Стр. 18, 17. — Въ една грамота на сърбский краль Стефанъ Душанъ населението на страната се дѣли на власи и земельске люди. Село. Стр. 34. — Не знаемъ дали не се отнася къмъ това подраздѣление на народа едно мѣсто отъ една византийска ораторска рѣчь, въ която се казва, че въ X вѣкъ българский народъ се дѣлѣлъ на двѣ части: на amacsovii (хора живущи на колята си) и на nomades (скитници). Византійскій Временникъ. Т. II, 1895 г., стр. 247. — Това ни напомнюва състоянието на старитѣ скити и гети въ описанията на римскитѣ поети Хораций и Овидий. Хораций пише: „по-щастливъ е скита — дивакъ, чиято дебелашка кола му носи скитническото жилище! По-щастливъ е гета съ селски нрави! За тѣхъ земята произвежда жетви и всичкитѣ небесни блага. Тѣ обработватъ една часть земя и слѣдъ това други ги замѣстюватъ, които ще послѣдватъ примѣра на първитѣ". Horat. Carmen. III, 24. Сѫщо и Овидий на едно мѣсто казва, че гетитѣ били скитници и зимно врѣме съ колята си минавали Дунава по леда, като прѣнасяли покѫщнината си и всичкото си стопанство. — Спорѣдъ чешский професоръ Пичъ, гърцитѣ въ Албания, Тесалия, Аркадия и Морея съ името „влахъ" наричатъ всичкитѣ планински овчари, безразлично дали сѫ власи —ромѫни, или албанци, или даже гърци. Les lois Roumaines и пр. Стр. 27. — По други данни ний знаемъ, че въ Атина въобще всѣки селянинъ, отъ каквато народность и да е, се вика „влахъ".

2) Иречекъ. Исторія Болгаръ. Стр. 491.

Но отъ друга страна той намира, че куманскитѣ чети въ XIII—XIV вѣкъ, които служѣли въ България като наемна войска, били оставили въ източна България едно значително потомство въ лицето на сегашнитѣ гагаузи[1]. Иречекъ не можеше да допусне, че сегашнитѣ гагаузи иматъ нѣщо общо съ старитѣ българи-туранци, между друго и за това, защото той е стоялъ на почвата, че старитѣ българи на Аспаруха сѫ били отъ финско или финско-тюркско плѣме, а пъкъ езика на гагаузитѣ е чисто турски. Обаче въ най-послѣдно врѣме се приема за доказано, че старитѣ българи сѫ били тюрки или туранци[2]; за това и слѣдитѣ отъ тѣхъ не могатъ да бѫдатъ, освенъ тюркски елементи въ езика и други етнографически черти. Изслѣдването на тия тюркски елементи на българска почва е твърдѣ затруднително, защото отъ XV вѣкъ насамъ българский народъ се намира подъ силното влияние на единъ другъ тюркски народъ—османскитѣ турци. Вслѣдствие на това, за насъ става почти невъзможно да различимъ тюркскитѣ остатъци на старитѣ българи отъ новитѣ наслоения на новитѣ турци-османци. Но, може би, науката не би била съвършенно безпомощна въ този случай, ако се изучеше добрѣ населението въ източна България и се прѣцѣнѣха съ нуждното внимание малкото уловими стари прѣживѣлици, запазени до сега отъ миналитѣ вѣкове. По-добра почва за изучването на старитѣ българо-турански елементи, по наше мнѣние, прѣдставлява ромѫнската народность и ромѫнский езикъ. На сѣверъ отъ Дунава старитѣ българи-туранци сѫ били въ по-компактна масса, та и повече слѣди сѫ оставили. Ромѫнский езикъ е прѣпълненъ съ тюркски думи, отъ които само една малка часть сѫ могли да минатъ отъ османскитѣ турци, защото ромѫнитѣ не сѫ дохождали въ непосрѣдствени сношения съ новитѣ турци; турска народна масса не е била населена въ Влашко и Молдова[3]. Но едно по-пълно

1) Иречекъ. Исторія Болгаръ. Стр. 167, 168.

2) Сборниче за юбилея на проф. Маринъ Дриновъ. 1900 г. Прѣгледъ на научно-книжевната дѣятелность на М. Дринова отъ В. Златарски: „Българитѣ завоюватели не сѫ отъ финско или чудско потекло, а отъ турско-татарско. Сливането на завоюватели и завоювани, прѣтопяването на българский елементъ въ славянския се е извършило въ продължение на цѣли вѣкове". Стр. 40, 41. — Виждъ по сѫщий въпросъ Ив. Шишмановъ: За езика на прабългаритѣ. Министер. Сборн. Кн. XVI—XVII.

3) По този въпросъ е написалъ едно солидно съчинение L. Seineanu. Българското население въ срѣднитѣ вѣкове.

разглеждание на този въпросъ не отговаря на нашитѣ сили; тука ний бихме желали да разгледаме нѣкои остатъци отъ старитѣ туранци изобщо въ източна България и отъ тѣхъ да извлѣчемъ нѣкои данни за българитѣ-туранци. Ще се спрем по-подробно върху тоя въпросъ, защото, спорѣдъ насъ, той има голѣмо значение за обяснение миналото на българкий народъ.

Землището на гагаузитѣ—казва Иречекъ—първоначално очевидно е било пространно и само отъ русскитѣ войни прѣзъ послѣднитѣ 120 години и отъ послѣдующитѣ слѣдъ това промѣни въ населението било распокжсано и стѣснено. Отъ Варна тѣхнитѣ села се рѣдатъ край морето чакъ до Дунавското устие, като иматъ извѣстенъ центъръ гр. Балчикъ. Отвждъ Дунава распръснати гагаузи се намиратъ въ Бессарабия. Въ вътрѣшностьта, тѣ живѣятъ и въ сѣверната часть на Провадийско, *обаче много сж вече побългарени.* Селата Малъчъ, Шадъръ-кьой, Кара-ачъ, Кжжлджилари, Кадж-кьой и други отъ послѣднята война (писано въ 1880—1885 г. г.) напущатъ турския езикъ и говорятъ български (това е явно несъобразно съ истината, защото въ 5—6 години не може да се захване и извърши такъвъ корененъ прѣвратъ въ една народность; въсприемането на българский езикъ отъ гагаузитѣ безъ съмнѣние датира отъ

Influenta orientala asupra limbei si culturei române. 3 тома. Но ний намираме, че той не исчерпалъ въпроса. Спорѣдъ него, народностьта на старитѣ българи-завоюватели не била обяснена още; той намира, че повечето отъ турскитѣ елементи въ ромжнский езикъ и животъ иматъ османско происхождение. Това негово становище като че ли не удовлетворява и него, защото много турски думи — както той признава — сж толкова плътно влѣзли въ ромжнския езикъ, щото не може да се допусне, че сж отъ ново, османско происхождение (т. I, стр. 16). Спорѣдъ насъ, събранитѣ отъ автора културни турски елементи, напр. въ облеклото и носията на ромжнитѣ (напр. у ромжнитѣ отъ равнинитѣ горна дрѣха „долама", широки черни гащи или шалвари, а особенно бръснението на главата и оставанието на темето единъ перчинъ) ясно доказватъ едно силно старо-туранско влияние, което до нѣгдѣ може да бжде куманско, но повечето ще да е българо-туранско. Едно мнѣние на Шейняну заслужва нашето внимание, което може да ни служи за издирванието остатъцитѣ на българо-туранцитѣ въ България: „турскитѣ нарѣчия (стари и нови) —казва той—сж твърдѣ малко измѣнчиви въ врѣме и въ пространство, тъй щото най-стария паметник „уйгуръ" не се различава много отъ сегашното нарѣчие „джигатай". Т. I, стр. 15. — Сжщо много българо-туранци е погълнала маджарската националность типове съ черна кожа и малки очи се срѣщатъ въ изобилие между маджарите въ Трансилвания. Негово Царско Височество Князь Фердинандъ, който д нѣгдѣ е отъ маджарско происхождение, нѣма ли въ жилитѣ си българо-туранска кръвь? . .

ного по-старо врѣме). Въ Султанларъ старитѣ говорятъ български лошо, като турци. Въ самата Провадия гагаузитѣ образуватъ главната ядка на християнскитѣ граждани. Срѣщатъ се тѣ и въ степитѣ около Добричъ (село Кара-Куртъ) както и край Дунава въ Силистра[1]. Въ селото Войвода-кьой въ шуменский окржгъ живѣятъ около 20 християнски семейства, които говорятъ турски. Въ Шуменъ казватъ, че тѣ не сж гагаузи. Въ гагаузскитѣ села момичетата често пѣятъ български пѣсни, безъ да знаятъ, какво тѣ съдържатъ[2]. Въ одринский вилаетъ около гр. Одринъ, въ 5—6 села, сетнѣ въ Хавса, Баба-Ески и въ околностьта на тѣзи двѣ градчета живѣятъ православни турци, които се наричатъ *сургучи*. „Тъй като тѣ по типа се отличаватъ отъ българитѣ и гърцитѣ—казва Иречекъ — едва ли ще сгрѣшимъ, ако ги смѣтаме за потомци на онѣзи покръстени турци, които византийцитѣ въ XI и XII вѣкъ заселили въ покрайната Ахридосъ“[3]. На друго мѣсто обаче Иречекъ забелѣзва, че гагаузитѣ приличали на сургучитѣ[4]; тогава се явява въпросъ, дали и еднитѣ и другитѣ не сж отъ едно и сжщо потекло. Въ мѣстностьта Зихна — обяснява г. Кжнчевъ, — въ политѣ на Баба-дагъ, въ 12 села живѣе православно население, което говори турски и е на брой 4,000 души. Въ едно село Карлуково тѣ били вече побългарени. Въ селото Расилово пѣяли български пѣсни, безъ да ги разбиратъ. Кжнчевъ мисли, че тѣ сж остатъци отъ малоазийскитѣ вардариоти, прѣселени отъ византийскитѣ императори[5].

Въ тѣсна свързска съ гагаузското население въ източна България, намъ ни се струва, че трѣба да се намира компактното турско мохамеданско население отъ сжщитѣ мѣстности. Да се вгледаме и въ това население и да видимъ нѣма ли да на-

---

1) Иречекъ. Пжтувания по България. Стр. 826.

2) Иречекъ. Пжтувания по България. Стр. 826.

3) Пжтувания. Стр. 696.

4) Иречекъ. Българ. Държава. Стр. 169.—Като типъ, гагаузитѣ Иречекъ ги характеризира така: „Тѣ се отличаватъ отъ българитѣ и гърцитѣ, тѣ сж чернокоси, чернооки съ малъкъ мускулестъ ръстъ и тъмна кожа, съ широки жглести глави и кокалести дебели ржце и нозе; срѣщатъ се тлъсти зжбести баби“. Иречекъ. Пжтувания. Стр. 827. — По наблюденията на другъ единъ авторъ „гагаузитѣ се отличаватъ отъ българитѣ по типъ, характеръ и облекло. Тѣ иматъ дребна, мисчеста снага, широка и остра глава върху кжса шия, дебели и силни ржце и крака, очи и коса черни и тъменъ цвѣтъ на кожата. Женитѣ, като застарѣятъ, ставатъ грозни“. Димитровъ. Княжество България. Часть I, стр. 121.

5) В. Кжнчевъ. Македония. Стр. 68.

мѣримъ нѣщо въ него по интересующия насъ въпросъ. Въ сѣверо-источната часть на България голѣма часть отъ християнското славянско (българско) население въ миналитѣ вѣкове е било потурчено по вѣра и езикъ. „Близскитѣ села до Ески-Джумая — Разбойна, Стратиджа и Дервентъ въ Прѣславский балканъ — по-напрѣдъ сѫ били български, а сега сѫ съвършенно турски. За произхода на турското население тука, както и за онова въ Градецъ (Котленско) и въ Варна, казва се, че мнозина отъ тѣзи турци първоначално сѫ били потурняци по вѣра и езикъ. Селата Търновица, Черковна и други на южната страна на сѫщата планинска верига, съ своитѣ славянски имена, сега сѫ чисто турски, сѫ се потурчили — казватъ — прѣди 150 години. Тамошнитѣ турци употрѣбяватъ и до сега нѣкои български думи, а старцитѣ въ тѣхъ говорѣли — казватъ — още помежду си български, да имъ неразбиратъ дѣцата. Въ ново-селската околия, край Камчия, турцитѣ сѫ болшинство[1]. Въ селата, около с. Лопусна отъ двѣтѣ страни на Стара - Планина, туркинитѣ иматъ носия съвършенно подобна на облеклото на софийския край, въ посока къмъ Пиротъ, като турятъ отгорѣ си само фередже, като горна дрѣха. Говори се, че мнозина отъ тамошнитѣ турци сѫ били потурчени по вѣра и езикъ[2]. На югъ отъ Балкана до тия турци, около Градецъ, мѫжетѣ носятъ чалми[3], като въ Нишско и Скопско, и се викатъ *торлаци*, подобно на жителитѣ въ Пиротско и Кнежевачко. Иречекъ обяснява, че „торолакъ“ по албански значело глупавъ, простакъ; ний мислимъ, че произхождението на думата „торлакъ“ по-добрѣ се обяснява отъ ромѫнското изражение: nicì turc, nicì torlac — нито турчинъ, нито торлакъ; слѣдователно, значи потурнякъ или полутурчинъ.[4] Ако голѣма часть отъ славяно-българското население въ източна България е било потурчено, то не слѣдва ли отъ тука apriori сѫщо, че и една голѣма часть отъ старитѣ туранци по тия мѣста,

---

1) Пѫтувания. Стр. 882, 863.

2) Пѫтувания. Стр. 863.

3) Иречекъ. Българска Държава. 169.

4) „Nici turc, nici torlac, ea un fleac“ — нито турчинъ, нито торлакъ, ами нищо и никакво нѣщо. Тука очевидно „торлакъ“ не означава простъ човѣкъ, защото простия човѣкъ се обяснява съ думата „fleac“. Може би, торлакъ означава приятель или подчиненъ на турцитѣ. По-кѫсно тази дума е могла да означава простъ човѣкъ. Въ смисълъ на простъ човѣкъ „торлакъ“ се употрѣбява въ българ. езикъ въ южна Македония.

българо-туранци или гагаузи и кумани, е приела мохамеданството? Това е могло да стане още по-лесно, защото на тѣхъ езика не имъ е прѣчелъ да се слѣятъ съ новодошлитѣ турци. „Сега цѣлия турски край около Османъ-Пазаръ и на западъ дори до границитѣ на чисто-българското търновско население, а на югъ до Балкана се нарича *Тозлукъ* или *Тузлукъ* отъ тузъ (соль) или дюзлюкъ (равнина). Около селото Върбица има 20 турски села, и тази околность се нарича Герлово. Тази покрайна нѣкога е била много по-пространна и още въ XVI столѣтие е била населена най-много съ българи[1]. (Тука Иречекъ се основава на старитѣ източници, които говорятъ, че въ тази область е имало много християни българи, но, дали тия българи сѫ били славяни или туранци, източницитѣ не обясняватъ[2]; обаче съ по-голѣмо вѣроятие трѣба да се мисли, че тѣ сѫ били българи-туранци и сегнѣ сѫ приели мохамеданството). Турцитѣ около Османъ-Пазаръ се отличаватъ по своя типъ и фанатизмъ (тѣзи, спорѣдъ Иречека, сѫ прѣселенци отъ Анадолъ). Въ противоположность на тия анадолци, турцитѣ отъ гр. Шуменъ сѫ много по-добри; тука „турци и християни за чудо добрѣ си живуватъ[3]. По-напрѣдъ тѣ живѣяли въ отдѣлни махали, но сега старитѣ махали сѫ се смѣсили“. Къмъ старитѣ мѣстни туранци, по всѣка вѣроятность, ще трѣба да отнесемъ и турцитѣ *гаджалии* въ Делиорманъ, за които, както ще видимъ подолу, говорятъ братия Шкорпилъ. Къмъ сѫщитѣ ще трѣба да се отнесатъ и турцитѣ *кѫзълбаши* отъ Балбунарско, Силистренско и Варненско. Кѫзълбашитѣ пазятъ нѣкои християнски праздници, като напр. св. Илия, въ извѣстни опрѣдѣлени дни отъ годината колятъ курбани, като българитѣ християни, когато се

1) Пѫтувания. Стр. 885.

2) Пер. Сп. Кн. VI, стр. 16. 17. Тукъ се забелѣзва едно много характерно обстоятелство. „Джорджичъ е знаялъ добрѣ, че българи сѫ живѣяли въ всичкото сегашно Княжество, сѫщо и въ сегашна Източна Румелия; но при всичко това той счита за чисто-български области само Добруджа ,Делиорманъ и сегашний Тузлукъ“. Като български села сѫ показани много села, сега населени съ „гагаузи“: „приморската часть на Добруджа е населена съ християни. . . Малъчъ, Мангалия, Балчикъ, Варна, Каварна. . .“ Освенъ това, Джорджичъ, като говори за България, жителитѣ ѝ ги нарича „християни“, като ги противопоставя на „турцитѣ“. Може би, раздѣлението на българското царство въ XIV в. на три части, отъ които източната подъ господството на Балика, Добротича и Иванку, не е било до нѣкадѣ безъ етнографически причини.

3) Пѫтувания. Стр. 882, 865.

прѣдаватъ на публиченъ разврат; и въобще у тѣхъ женитѣ не се покриватъ и не се пазятъ, както у другитѣ турци мохамедани.

Въ тия многочисленни турци въ источна България, както и въ гагаузитѣ отъ сѫщитѣ мѣста, трѣба да търсимъ остатъцитѣ отъ старитѣ турански българи, отъ ония отъ тѣхъ, които не сѫ приели славяно-българский языкъ и не се прѣтопили окончателно въ българската масса. Именно тука, въ источна България, българо-туранский елементъ е могалъ най-добрѣ да се запази по-дълго врѣме. „Положението на българитѣ (туранци) въ сѣверо-источний ѫгалъ на България — казва Соколовъ — бѣше изолировано (отъ славянитѣ) и именно тука сѫ могли тѣ да си запазятъ първоначалний характеръ; тука именно по-кѫсно най-лесно сѫ могли да се утвърдятъ и други азиятски народи, като напр. половци (кумани) и татари; твърдѣ е възможно, че това се обяснява не само съ степния характеръ на страната, но още и съ това, че тѣ, като воинствени жители, тука сѫ намирали сродни елементи“[1]. За това ни се виждатъ твърдѣ основателни нагажданията на братия Шкорпилъ, които на едно мѣсто казватъ слѣдующето: „при нашитѣ изслѣдвания обърнахме внимание на въпроситѣ, какво стана съ първитѣ неславянски българи? Възможно ли е този народъ, който е побѣдявалъ, да е изчезналъ напълно въ разстояние на двѣ столѣтия, да се е смѣсилъ съ славянский елементъ, на когото характерътъ е билъ съвсемъ противенъ на характера на старитѣ българи? Дойдохме до едно мнѣние—което не може да бѫде окончателно, до гдѣто не се събератъ още други материяли — именно: че досегашното мохамеданско население въ Делиорманъ *гаджалии* и, може би, християнскитѣ „гагаузи“ въ источна България сѫ остатки отъ старитѣ неславянски българи“[2]. На това ний можемъ да до-

1) М. Соколовъ. Изъ исторіи болгаръ. Стр. 94. Между българитѣ-туранци и куманитѣ е имало тѣсно сродство; въ една стара българска лѣтопись българитѣ-туранци се отождествяватъ съ куманитѣ „отъ коумани рекоми бльгаре“; тия българи заели „землю карвунскую реченомъ бльгарска“. Время и жизнь патріарха Евтимія тырновскаго. Стр. 507. Куманскитѣ думи, които сѫ запазени въ единъ кумански рѣчникъ и които се намиратъ усвоени въ българския языкъ, мисля, че сѫ усвоени още отъ българо-туранския языкъ. Такива сѫ думитѣ: хатъръ, калпъ, дукянъ, дулапъ, герданъ, махала, мейданъ, маймунъ, марулъ, маскара, нохутъ, ортакъ, сакѫзъ, салкъмъ, сарафъ, сарай, сандъкъ, софра, тазъ, таманъ, терези, телалъ, тепси, тиганъ и други. **Influenta orientala asupra limbei si culturei române.** Шейняну. I, 19.

2) Годишенъ отчетъ на Варн. Държав. Гимназия. 1898 г. Бѣлѣжки отъ братия Шкорпилъ. Стр. 6.

бавимъ, че сѫщото може да се мисли и за кѫзълбашитѣ, за които споменахме по-горѣ и които по-напрѣдъ трѣба да сѫ били християни.

По-специално за гагаузитѣ ний имаме да кажемъ още нѣщо. Въпроса за тѣхното происхожение не може да се каже, че окончателно е разрѣшенъ отъ Иречека, който приема, че тѣ всичкитѣ сѫ потомци на старитѣ кумани[1]. Самъ Иречекъ забелѣзва, че населението въ с. Войвода-кьой, ако и да говори турски, но отъ околнитѣ жители не се смѣта за гагаузско. „Самото име гагаузъ — казва сѫщий — е отъ по-новъ происходъ“[2]. Особенно интересно е да се разгледа въпроса за гагаузитѣ въ свързска съ нѣкои данни за тъй нарѣченитѣ „черни българи“. Спорѣдъ Иречека, „черни българи“ въ источна България се наричали *не съвсемъ побългаренитѣ гагаузи*[3]. Въ началото на XIX вѣкъ много „българи“ отъ сѣверо-источна България и Одринско сѫ се прѣселили въ южна Бессарабия; повече отъ половината отъ тѣхъ сѫ говорѣли по турски, обаче първитѣ русски извѣстия за тѣхъ говорятъ само като за българи[4]. За „гагаузи“ говорятъ русскитѣ описатели на страната отъ 1850 г. насетнѣ. Въ едно описание отъ 1850 г. се казва, че българитѣ въ Бессарабия се дѣлятъ на „черни българи“, които говорятъ български и сѫ дошли въ 1830 г. отъ Македония и Румелия, и на „гагаузи“, които говорятъ турски и сѫ дошли въ 1807—1812 г. г.[5]. Не зная, дали тука подъ

---

1) Пер. Спис. Кн. 32—33. Иречекъ. Нѣколко белѣжки върху остатъцитѣ отъ печенезитѣ и др.

2) Иречекъ. Пѫтувания по България. Стр. 829. Тъй сѫщо гагаузитѣ отъ гр. Варна обикновенно не се наричатъ гагаузи, а „варналии“.

3) Иречекъ. Българска Държава. Стр. 169.

4) Такива сѫ: Корниловичъ. „Статистическое описаніе Бессарабіи“. Рѫкописъ въ Одесский Музей.—Свининъ. „Бессарабія“ въ „Записки Одесскаго Историческаго Общества. Т. V. И двѣтѣ описания сѫ отъ 1812—1815 г.

5) **Bulletin de la classe de sciences historique ect. De l'Academie Imperiale des sciences de St. Peterbourg.** Т. XI, № 13, стр. 198. **Melanges Russes.** Т. II, стр. 375, 376. Тукъ се казва: **чернитѣ българи**, които съставляватъ 69% отъ цѣлото българско население въ Бессарабия, сѫ излѣзли отъ Македония и Румелия; македонцитѣ употрѣбяватъ славянско писмо, румелийцитѣ — гръцко, а гагаузитѣ, които сѫ дошли въ Бессарабия въ 1807 и 1812 г. г. и които съставляватъ 31 процентъ, пишатъ съ влашки букви. — Кепенъ, въ своя хронологическия указатель като говори за българитѣ македонци прѣселенци въ Русия въ 1751 г., казва: македонцитѣ сѫ **черни българи** и употрѣбяватъ влашко писмо(!).

„черни българи“ не се наричатъ погрѣшно ямболцитѣ и одринцитѣ прѣселенци прѣзъ 1830 г.; може би, името „черни българи“ по-скоро трѣба да се отнася къмъ гагаузитѣ. Спорѣдъ Иречека, „черни българи“ имало около Разградъ и въ Добруджа[1]. Илия Блъсковъ расправя, че „тъй нарѣченитѣ *грѣбенци* или *бѣли българи* въ силистренскитѣ села, въ много обичаи се различавали отъ едноселцитѣ си, нарѣчени *черни българи* или *Шиковци*“[2]. Въ старитѣ сърбски народни пѣсни българина се характеризира, като черенъ, и се нарича „црни бугарине“[3]; това име трѣба да се е отнасяло отначало къмъ българитѣ завоюватели, българитѣ-туранци. Павликянитѣ въ свищовско и до сега околнитѣ българи наричатъ ги „кара-гйауръ“. Багрянородний нарича *черна България* туранското българско царство на Кубанъ и Волга[4]. „Черна Валахия“ или Каравлашко, сѫщо и Карабогданско (Молдова) се наричатъ така отъ обстоятелството,

---

1) Иречекъ. Българска Държава. Стр. 169. — „Черни българи е имало и при устието на Дунава, което понятие, вижда се, да означава повечето на половинъ побългарени гагаузи, като въ Бессарабия (!?)“. Котленци прѣселенци въ Тулча въ началото на XIX вѣкъ наричали добруджанскитѣ българи черни българи. Въ XVII в. между жителитѣ на гр. Измаилъ имало „българи-мизийци, нарѣчени още добруджалии. „По какво тѣ сѫ се различавали отъ другитѣ свои сънародници — казва Иречекъ — въ извѣстието не е казано“. Нѣколко думи за печенезитѣ и пр. Пер. Спис. Кн. 32 — 33, стр. 236, 228 и 237.

2) Българска Сбирка. Кн. III. 1901 г. Ил. Блъсковъ. Стари русски обичаи въ сравнение съ наши. Стр. 176.

3) Безсоновъ. Български народни пѣсни. Стр. 23.

Ид од датле црни бугарине
Немам о што саблју поганити
Кад на тебе ни халине нема. . .
А сврх свега бугар-кебаницу
И на главу бугарску шубару
Начини се црни бугарине. . .

Тъй като старитѣ българи-туранци сѫ носѣли широки гащи и горна дрѣха „долама“ (антерия подплатена съ памукъ), то и „кебаница“ ще да означава доламъ.

4) О темахъ и народахъ. Багрянородный. Изданіе 1899 г. Ласкина. Стр. 76. Тукъ не се опрѣдѣля точно, гдѣ се намира Черна България; за това се е породилъ споръ за мѣсто-нахождението ѝ. Спорѣдъ лѣтописеца Несторъ, руситѣ въ 945 г. се задължили да не позволяватъ на черниитѣ българи да нападатъ херсонската земя. Тунманъ казва: едни вѣрватъ, че „Черна България“ съвпада съ стара Мизия, отъ Дунава до Балкана, до Дринъ и Сава. Forbiger намира, че въ „Черна България“ влизали България и Сърбия. Нейманъ мисли, че тоа е Добруджа и страната къмъ Видинъ. Де Санде намира, че Черна България е вѣроятно „Черна Богдания“. Датчанина Sum мисли, че това сѫ Буджака (южна Бессарабия) и Молдова; „толкова повече—казва той—че Молдова до сега се казва „Черна

че тамъ сѫ владѣяли и живѣяли старитѣ българи-туранци, а по-сетнѣ тѣхнитѣ замѣстници—куманитѣ и татаритѣ[1]. Въобще въ началото на срѣднитѣ вѣкове цѣла юго-източна Европа се е дѣлѣла на *черна* и *бѣла* области, въ зависимость отъ населението, дали е било то мѣстно, староврѣмско — бѣло, или придошло, туранско — черно. Отъ тукъ происхождатъ и названията на Бѣла Сърбия и Бѣла Хърватия — на сѣверъ отъ Карпатитѣ, отъ гдѣто се изселили сърбитѣ и хърватитѣ. Отъ тукъ происхожда и първоначалното име на славяно-българитѣ отъ Дакия — *венди,* която дума на келтски езикъ значи *бѣли.* А Маджарско въ първитѣ вѣкове слѣдъ своето образувание се е наричало „Черна Маджария"[2]. Отъ тия данни може да се заключи, че името „черни българи" не е нѣкоя нова измислица, а е старото име на българитѣ-туранци.

Сега въ южна Бессарабия християнското население, което говори турски, се вика, че е българско — „бизъ исъ булгаръ", казватъ тѣ за себе си, като при това съ неприятность отбелѣзватъ, че тѣхъ ги наричатъ още гагаузи. Може би, това послѣдното име не се обича отъ тѣхъ, защото е чуждо, а не защото се израждала народностьта имъ, както забелѣзва Иречекъ. Нѣщо повече: гагаузитѣ въ Бессарабия казватъ, *че именно тѣ сѫ българи,* а не ония българи, които говорятъ български и които тѣ съ извѣстно незачитание наричатъ „тукани"[3]. Слѣдователно, гагаузитѣ

Богдания". **B. P. Hajdeu. Istoria critică a românilor.** 1874 г. стр. 151, 152. Хаждеу съвсемъ оригинално обяснява произхождението на названията „Черна Валахия", „Черна България" и „Черно Море". Спорѣдъ него, ромѫнскитѣ господари **Басараби**, като имали на герба си три черни арапи (неизвѣстно отъ гдѣ), съ това станали причина и страната имъ да се нарича черна отъ чужденцитѣ, пъкъ отъ тѣхъ не само тѣхната държава, ами и околнитѣ мѣстности станали **черни**!

1) Диоклейския (сърбския) лѣтописецъ отъ XII вѣкъ казва, че името на далматинскитѣ власи „морлахи" произлиза отъ гръцката дума „**mavrovlahos**". Тия „морлахи" съществуватъ и до сега, почти ославянени; тѣ сѫ прѣселени въ Далмация отъ Влашко. **Hajdeu. Istoria critica.** Стр. 108.

2) Лѣтописецъ Несторъ пише, че на 950 г. по край Киевъ минали „**черитѣ угри**" и отишли къмъ Карпатитѣ. **Ademar de Chabelane** въ 1020 г. пише, че маджарский краль Стефанъ повдигналъ походъ противъ „Черна Унгария" и я покорилъ. Черна Унгария се наричала тази страна, защото жителитѣ ѝ били черни като етиопи. Хаждеу намира, че тукъ подъ „Черна Унгария" трѣба да се разбира Трансилвания. Куманитѣ, които живѣяли въ Влашко и Трансилвания, се дѣлѣли на **черни** и **бѣли**. **Hajdeu. Istoria critica.** Стр. 154.

3) Извѣстія Император. Академіи. 1896 г., Т. I. Драгановъ. Біографическое Обозреніе. Стр. 745. Забелѣжката.

се наричатъ българи не по подражание и не отъ желание да с приравнятъ къмъ другитѣ българи, а по други самостоятелни при чини. Отъ начало азъ мислѣхъ, че „тукани“ се наричали първитѣ български прѣселенци въ Бессарабия и че отъ тамъ е останало това име. Въ гр. Болградъ има „туканска махала“, образувана отъ първитѣ български прѣселенци до 1812 год. въ противоположность на сливенската и ямболската махали, съ прѣселенци отъ 1830 год. По-кѫсно, въ гр. Варна разбрахъ, че и тамъ гагаузитѣ наричатъ българитѣ „тукани“; значи, думата *туканъ* има много по-старо происхождение. Не може да се обясни, че „тукани“ се наричатъ тия, които употрѣбяватъ думата „тука“, защото такова прозвище можеше да се даде на населението отъ едно българско нарѣчие, което употрѣбява думата „тука“, за различие отъ друго нарѣчие, което не употрѣбява тази дума. Въ дадения случай името „тукани“ отличава славяно-българитѣ отъ „гагаузитѣ“-туранци. Ний мислимъ, че въ думата „тукани“ имаме една прѣживѣлица отъ най-старитѣ врѣмена,— отъ тогава, когато „чернитѣ българи“ въ VII вѣкъ сѫ дошли на Балканский Полуостровъ и между Дунава и Стара-Планина намѣрили седемь свавянски плѣмена. Трѣба да се мисли, че дълго врѣме, прѣзъ цѣлитѣ срѣдни вѣкове, българитѣ сѫ се дѣлѣли на *черни* или пришелци и на *бѣли* или мѣстни, които постепенно сѫ се сливали въ една славяно-българска народность и сѫ се слѣли напълно, съ нѣкои малки исключения. Тука си спомнюваме извѣстието на арабский историкъ Шемсединъ Мухамедъ Димешки (отъ XIV—XV вѣкъ), въ което се расправя, че „единъ пѫтъ една дружина български поклонници, като отивали прѣзъ Багдадъ за Мѣка, били запитани: къмъ кой народъ принадлежатъ и какъвъ народъ сѫ българитѣ? Тѣ отговорили: „ний сме българи, а българитѣ сѫ народъ произлѣзалъ *отъ смѣшение на турци и славяни*“, или, по-кратко казано, ний сме смѣсь отъ турци и славяни“[1].

---

1) Сборникъ за народни умотворения, наука и книжнина. Кн. XVI—XVII. Ив. Шишмановъ. Статията за българо-туранский языкъ. Стр. 529. Тукъ дѣйствително се говори за волжскитѣ българи, но тъй като и другитѣ извѣстия, приведени у Шишманова, говорятъ, че волжскитѣ българи били славяни, то явява се въпросъ, да не би арабскитѣ историци, като говорятъ за волжскитѣ българи, да иматъ прѣдъ видъ и дунавскитѣ българи? — Русский писатель князъ Галицинъ (Муравлинъ), който въ 1900 г. пѫтува прѣзъ България и помѣсти своитѣ пѫтни белѣжки въ илюстрованото приложение на „Новоя Время“, на едно мѣсто расправя, че, като билъ въ София, нѣкои отъ интелигентнитѣ тамъ българи му казали: „и ний сме като руситѣ смѣсь отъ славяни и татари, та за това като васъ

Въ езика на гагаузитѣ вѣроятно ще се намѣратъ много усвоени думи отъ други езици, напр. български и гръцки, отъ които, като се обясни, кога тѣ сѫ заети, ще може да се обясни още, кога този народъ е дошелъ на Балканский Полуостровъ, а слѣдователно ще се обяснятъ нѣкои черти отъ неговото минало. По-горѣ говорихме за такава една дума— „туканъ". Съ сѫщо такова значение ни се виждатъ и думитѣ „клийсе"—черква отъ гръцката дума eklissya, и „панаия"—богородица отъ panaguia. Ако гагаузитѣ бѣха кумани, т. е. народъ, дошелъ въ България въ XIII и XIV вѣкъ, то тѣ щѣха да приематъ християнството отъ българитѣ славяни, а слѣдователно и цѣлата християнска терминология у тѣхъ трѣбаше да бѫде славянска. По наше мнѣние терминитѣ „клийсе" и „панаия" трѣба да сѫ отъ врѣмето на първото покръстване на българитѣ-туранци отъ гърцитѣ[1]. Отъ друга страна, не сме съгласни съ Иречека, че думитѣ, които привежда той като специално гагаузки, не били сѫществували въ турския езикъ. Нито пъкъ е вѣрно, че у гагаузитѣ турската дума *къой* (село) се произнасяла като *коу!* Въобще цѣлата характеристика на гагаузитѣ у Иречека прилича на измислица. Казва се напр., че у тѣхъ инатя и страстьта стоятъ на първо мѣсто въ всичко. За отмѫщение подпалвали си единъ на другъ житницитѣ, когато у околнитѣ българи нѣмало такова нѣщо; у послѣднитѣ напротивъ, ако случайно изгори нѣкому кѫщата, съсѣдитѣ му помагали да я построи изново. У гагаузитѣ мѫжетѣ ядѣли хлѣбъ отдѣлно отъ женитѣ (азъ невѣрвамъ това да е тъй и у най-фанатацитѣ турци) и въобще жената не се показвала при гоститѣ. Впрочемъ самъ Иречекъ се опровергава до нѣкадѣ, като казва, че „по селата около Балчикъ тѣ сѫ доста гостоприемни къмъ чужденцитѣ", а пъкъ отъ друга страна „до неотколѣ и българкитѣ ходѣли забулени съ яшмакъ и фередже (въ източна България)"[2].

Ако гагаузитѣ сѫ потомци на старитѣ българи-туранци, то отъ гдѣ тогава се появило името „гагаузъ"? Не сме съгласни съ мнѣнието на Иречека, че тази дума е нова; напротивъ намираме, че тя е много стара, защото силно напомнюва старото име на куманитѣ „огузи"[3]. Но огузитѣ не сѫ могли да бѫдатъ тол-

сме жизненъ народъ". Ще рѣче, тази истина се съзнава отъ мнозина въ България.

1) Истина е, че източна България въ XIV вѣкъ е зависела отъ Цариградската патриаршия, но мѣстното духовенство тогава по всѣка вѣроятность е било славянско.

2) Иречекъ. Пѫтувания по България. Стр. 826—828.

3) И до сега въ Азия (въ русската Закаспийска область) има повече туран-

кова многочисленни и въ такова число да се запазятъ до наше врѣме, колкото сѫ сега гагаузитѣ. Вѣроятно огузитѣ сѫ само една малка часть отъ сегашнитѣ „гагаузи“ и че това име, като ироническо впослѣдствие, се е распространило на всичкитѣ християни, говорящи по турски.

Числото на гагаузитѣ е могло да се увеличи и по другъ начинъ. Като говори за населението въ гр. Варна, г. Начовъ казва: „българский елементъ се е изгубилъ въ морето на гърцизма и гагаузизма. Доста е било да се задомятъ за гъркини и гагаузски челяди, въ които и сами погребвали своята националность. Познаваме отъ близо такива „гагаузски“ челяди, на които бащата 60 — 65-годишенъ човѣкъ помни още рода и махалата си въ Свищовъ, а не знае ни дума българска да продума, па и съ ступанката си гъркиня и съ всѣкиго говори по турски. Други челяди сѫ отъ Елена или отъ Севлиево, Котелъ, Чирпанъ и пр.“[1]. Сѫщото явление, може би, въ много по-голѣмъ размѣръ се забелѣзва въ българо-гагаузскитѣ села въ южна Бессарабия[2]. Въ прѣдѣлитѣ на турската империя не на едно мѣсто само можемъ да намѣримъ християнско население, говорящо по турски, а по происхождение отъ разни националности (напр. ерменцитѣ въ Цариградъ); намъ ни се чини, че би било чудно, ако не срѣщахме такова явление. За това и въ източна България можеха да се яватъ и чисти българи - славяни, които да приематъ турский езикъ и да си запазятъ християнската вѣра. Единъ старецъ въ Варна ми расправяше, какъ сѫ произлѣзли гагаузитѣ: въ миналитѣ столѣтия, въ размирнитѣ врѣмена, българското население около Варна се отеглило въ планинитѣ.

ски народи съ имена подобни на огузитѣ, напр. киргизи, тунгузи. Виждъ География отъ Реклю, русски прѣводъ.

1) Отчетъ на Варнен. Държавна Гимназия. 1898 г. Историята на Гимназията. Стр. 18.

2) Период. Списание. Кн. 48. Моята статия: Българскитѣ колонии въ Русия. Стр. 11. — Ползувамъ се отъ случая да оттоворя на Драганова и Милетича, които ме обвиниха, че въ това изложение съмъ „усакатилъ“ книгата на А. Сколковски за българскитѣ колонии. Почтенитѣ критици не сѫ разбрали смисъльта и характера на моята статия. Тя е едно историко-политическо изложение и твърдѣ много се отличава отъ статистическото и общественно-битовото изложение на Сколковски. Слѣдователно въ моята задача не влизаше да се занимавамъ съ всичко това, съ което се занимава Сколковски. Виждъ Драгановъ. Біограф. Обозр. въ Извѣстія Акад. Наукъ. 1896 г., т. I, кн. 2, стр. 283 и Милетичъ. Арнаутитѣ въ източна България. Период. Спис. Кн. 61—9, стр. 633.

Полето било обърнато на турски чифлици и при всѣки чифликъ се образувала по една колония отъ разнообразно население. Тукъ, подъ влиянието на господаритѣ чифликчии и тѣхнитѣ хора, българитѣ се свикнали съ турский языкъ, защото на другъ языкъ не било възможно да се говори. Това мнѣние до нѣкадѣ намира подкрѣпа и въ едно неотдавнашно писменно извѣстие. Двама англичани, които дълго врѣме живѣли въ Емине-Балканъ, смѣтатъ гагаузитѣ покрай Черно-Море за „Veri mixed voce", произлѣзли отъ смѣшение на българи, власи, гърци и италиянци отъ генуезската и венециянската епохи (XIII — XVII вѣкъ). Тѣ, освенъ турски, говорѣли „a corrupt dialect of Bulgarian ov a very impure Romaie" съ смѣсь отъ италиянски и други чужди думи[1]". Въ самий гр. Варна и въ другитѣ приморски пунктове се срѣщатъ италиянски собственни имена у християни, говорящи по турски (гагаузи), които впрочемъ поддържатъ, че сѫ отъ генуезско или венецианско происхождение. Извѣстно е, че между XIII — XVII вѣкъ всичката търговия на Балканский Полуостровъ се е намирала въ рѫцетѣ на генуезци, венециянци и дубровчани, които имали свои търговски складове и колонии въ всичкитѣ градове на турската империя. Възразява се, че тия италиянски имена не доказватъ италиянското происхождение на подобни лица, но че сѫ остатъкъ отъ бившето тукъ италиянско културно влияние. Това мнѣние ни се вижда погрѣшно, защото собственнитѣ имена се прѣдаватъ по фамилна традиция, или се въсприематъ отъ една цивилизаторска или господствующа култура. Генуезцитѣ и венециянцитѣ въ българскитѣ земи не сѫ били нито култургери, нито господари. Тѣ всѣкогашъ сѫ били чужди за мѣстното българско население и не сѫ имали върху него никакво влияние. Българский народъ нищо не е въсприелъ и не е изучилъ отъ италиянцитѣ, само нѣколко рѣдки думи по необходимость сѫ останали отъ тѣхъ. Въ нѣкои отъ голѣмитѣ градове, като напр. Варна, отдѣлни семейства отъ тия чужденци сѫ могли да останатъ за винаги и да се прѣтопятъ въ мѣстно-

1) Пер. Сп. Кн. 32—33. Иречекъ. Нѣколко бележки за печенезитѣ и пр. Стр. 230. — Каницъ намира, че истинскитѣ гагаузи край Каварна сѫ смѣсь отъ турци и българи. Спорѣдъ сѫщия. въ първата половина на XIX вѣкъ и българитѣ, и гърцитѣ сѫ говорѣли само турски и сѫ забравяли своя матеренъ языкъ. Сѐ тамъ. —Отъ варненскитѣ села ний видѣхме гагаузи да носятъ дълга подрязана коса, както носятъ руситѣ и по нѣкадѣ власитѣ въ Молдова; такава коса носятъ и гагаузитѣ въ Бессарабия.

то население, като при това сж запазвали още за дълго врѣме нѣкои свои национални черти и особенности.

II

Юридическото положение на населението.

III

ИСТОЧНИЦИТѢ ЗА ЮРИДИЧЕСКОТО ПОЛОЖЕНИЕ НА БЪЛГАРСКОТО НАСЕЛЕНИЕ ВЪ СРѢДНИТѢ ВѢКОВЕ.

При изучването миналото правно състояние на българский народъ, ний щѣхме да бѫдемъ почти въ безисходно положение, ако да бѣхме принудени да се ограничимъ само съ чисто-български источници. Такива български источници сѫ останали твърдѣ малко и тѣ, ако и да сѫ драгоцѣнни за освѣтление на епохата, въ сѫщность сѫ твърдѣ недостатъчни за тази цѣль. Нѣколкото наши царски хризовули отъ Константинъ Асеня, Иоанъ Александра и Иоанъ Шишмана, сѫщо и други записи и случайни бележки въ историческитѣ хроники и житиета на свѣтиитѣ, които могатъ да ни помогнатъ за освѣтление на старото българско държавно устройство, даватъ нѣкои данни за старата българска администрация, за данъчната система и пр.; но, ако пожелаемъ да разберемъ началото на тия институти, тѣхното историческо развитие, тогава ще бѫдемъ принудени да се обърнемъ къмъ источницитѣ на другитѣ съсѣдни намъ народи, на първо мѣсто къмъ византийскитѣ, а сетнѣ къмъ сърбскитѣ, ромжнскитѣ, албанскитѣ и русскитѣ. Освенъ това, българскитѣ источници не обясняватъ съ всичката пълнота ония институти, за които говорятъ. На примѣръ, за юридическото положение на българский селянинъ въ българскитѣ хризовули намираме само кратки извѣстия; тия извѣстия ний сме принудени да ги допълнюваме съ други данни, заети отъ чужди источници.

Ползуването отъ чужди источници въ дадения случай, освенъ че не е единъ недостатъкъ, но даже ни се налага като една необходимость. Тѣзи чужди источници обясняватъ институти и норми съвършенно еднакви съ ония, които сѫ дѣй-

ствували въ старата българска държава. Византийскитѣ источници въ това отношение заематъ първо мѣсто, тъй като социялното положение, което е било въ византийската държава, се е распространявало и въ другитѣ балкански държави и държавици, напр. въ България и Сърбия. „Колкото повече се изучава — казва Новаковичъ — сърбската държава въ своитѣ урѣдби, толкова повече разбираме, че тия урѣдби почти всички сѫ били еднакви съ урѣдбитѣ на цариградското царство. И едва ли е могло иначе да бѫде, когато отдѣлнитѣ области сѫ минавали отъ едни рѫце въ други и когато, и слѣдъ основанието на славянскитѣ народни държави на Балканский Полуостровъ, въ тия държави е останало сѫщото просвѣщение на источното римско царство, почти непромѣнено, или само различно по мѣрата на съвършенството“[1]. Сѫщо и на друго мѣсто сѫщий авторъ казва: „При всѣко ново завладяване на византийски области, намѣренъ е извѣстенъ административенъ строй, и както е било, тъй е продължавало да сѫществува и по-сетнѣ, само личноститѣ се промѣнявали“. Като сме съгласни съ исказаното тукъ отъ Новаковича мнѣние, ний бихме добавили още, че твърдѣ често, при замѣняването на византийската власть съ българска или сърбска, даже и личноститѣ не се промѣнявали. Така е било при образуването на Самуиловото западно българско царство, сѫщо и при унищожението му отъ Василий Българо-убиеца. Така е било при освобождението на второто българско царство отъ Петра и Асеня, сѫщо и при завладяването на Македония отъ сърбския царь Душанъ.

И така при изучаването на българското държавно устройство, а особенно положението на българския селянинъ въ старо врѣме, ний трѣба да се ползуваме отъ источницитѣ на византийската държава и на ония държавици, гдѣто сѫ дѣйствували византийскитѣ държавни закони; а това значи — отъ документитѣ, останали въ европейскитѣ и азиятскитѣ византийски провинции. Но освенъ това, нашата специялна задача е да характеризираме правното положение на българското население, гдѣто и да е било то, въ която държава и да се е намирало. Тъй като по-голѣмата часть отъ европейскитѣ византийски владѣния и една часть отъ азиятскитѣ сѫ били насе-

1) Стара србска војска од Стојана Новаковича. Стр. 12.

лени съ българи, то за изучването положението на тия българи ний сме длъжни да се ползуваме отъ византийскитѣ закони и источници. Когато часть отъ тия владѣния минаватъ подъ други господства, напр. подъ сърбитѣ или подъ разнитѣ „латински“ владѣтели, ний трѣба да отидемъ и тамъ, за да видимъ, каква е била сждбата на българский народъ и подъ тия чужди господства. По такъвъ начинъ, за насъ еднакво сж важни законитѣ и постановленията на чуждитѣ владѣтели въ българскитѣ земи, както и специялно българскитѣ.

Но когато изучаваме тия „чужди урѣдби“, ний дохождаме до едно много по-благоприятно заключение за миналото на българското народно право; ний виждаме, че открай-врѣме българското население, макаръ и подъ чужда власть, се е ползувало отъ свои собственни национални институти и правни норми, които сж били признати и узаконени отъ тия чужди владѣтели. Съ други думи, въ законитѣ на тия чужди държави, които сж владѣли надъ българский народъ, твърдѣ често ний виждаме чисто-български юридически норми. Его защо има още по-голѣма нужда да се изучаватъ тия чужди закони. За да бжде по-ясна исказаната тукъ мисъль, ще приведемъ нѣкои примѣри. Въ Византия въ VIII вѣкъ се прави забелѣжителенъ опитъ за социялна, политическа и религиозна реорганизация. Религиозната реформа се ограничила съ осжждението на иконитѣ и злоупотрѣблениего съ свѣтитѣ мощи, както и съ намалението числото на манастиритѣ. Социялнитѣ и политическитѣ реформи внесли по-дълбоки и по-сжществени измѣнения въ моралната и материялната сила на византийската империя; между другото е била въведена по-голѣма религиозна търпимость, черковнитѣ имоти били подчинени на всеобщий данъкъ, до нѣкадѣ е било въведено приравнението на общественнитѣ классове и ограничено числото на робитѣ. Духътъ на „иконоборческата“ реформация особенно ясно се проявява въ законодателната область. Два кодекса сж били обнародвани при Левъ III: *Селский Уставъ* и *Гражданский Кодексъ* или *Еклога*. И двата закона съдържатъ смѣли ново-ведения; патронатътъ, който по-напрѣдъ обрѣменявалъ земледѣлцитѣ съ двоенъ налогъ — налогъ въ полза на патрона и налогъ въ полза на държавата — не се прѣдвижда отъ новитѣ закони. Въ тѣхъ сжщо нищо не се говори за *сервитъ* или зависимитѣ и привързанитѣ къмъ земята селяни. Земледѣлцитѣ сж освободени отъ разнообразнитѣ данъци, които ги обрѣменявали

до тогава. Въ новий гражданский кодексъ сѫ били внесени много нови норми, които не сѫ били съгласни съ юстиниановото право и даже сѫ били противоположни на неговитѣ начала. Его нѣкои отъ ново-веденията на еклогата: еднакви наказания се прѣдвиждатъ, както за бѣднитѣ тъй и за богатитѣ, за проститѣ и благороднитѣ, разумѣва се, съ ония исключения, които сѫ твърдѣ умѣстни при паричнитѣ глоби. Кражбата, освенъ съ гражданското прѣслѣдвание (и съ глоба) — както е било до тогава — се наказва още и съ углавно наказание. Унищожава се конкубината и се прѣслѣдватъ отвънбрачнитѣ съжителства. Била разширена областьта на кръвното и духовното родство, а сѫщо и на връзскитѣ, които служатъ за прѣпятствие къмъ брака. Билъ провъзгласенъ принципа за нерасторжимостьта на брака и били ограничени основанията на развода съ четири крайни случаи. Била смѣгчена строгата римска бащинска власть и до нѣгдѣ приравнена къмъ властьта на майката (напр. въ правото ѝ за настойничество)[1]. Всички тия начала се намиратъ въ първобитното славянско право[2] и сѫ усвоени отъ византийската законодателна власть именно отъ славяно-българитѣ, които тогава съставлявали болшинството отъ подданницитѣ и гражданитѣ на византийската империя и които, може да се каже, сѫ измѣнили римската империя въ нова ромейска или византийска. Може би, много отъ тия реформи въ нѣкои части отъ Империята не сѫ могли да хванатъ коренъ и да замѣнатъ старото юстинияново право; може би, много отъ тѣхъ по-сетнѣ сѫ прѣтърпѣли значителни измѣнения, но важното е, че отначало тѣ сѫ били продуктъ на единъ новъ славянски народенъ животъ, изражение на славяно-българското правно съзнание, което ни занимава тука. За доказвание на приведената мисъль, ний можемъ да си послужимъ, освенъ съ общеизвѣстнитѣ черти въобще на славянското право, но още и съ обстоятелството, че тия закони скоро

1) Журналъ Министер. Народ. Просвѣщ. Кн. 199. 1878 г. Законодателство Иконоборцевъ. В. Василевски. Стр. 262—296.

2) Напр. въ стария русски законъ „Русская Правда" (изслѣдвания по него отъ Леонтовичъ, Сергѣевичъ и др.), сѫщо въ народнитѣ обичаи на нѣкои славянски общини въ Хърватско, напр. градъ Коства, община Вѣрпинска („Неизданные законы юго-западныхъ славянъ". Владимирскій-Будановъ. Ж. М. Н. Пр. 1881 г. Т. 213). Истина, че много принципи, прокарани отъ исаврийското законодателство, сѫ слѣдствие на християнското учение, но пакъ славянското обичайно право е имало прѣобладающе влияние върху византийското законодателство отъ тази епоха.

слѣдъ изказанието имъ сѫ били прѣведени на славяно-български и дълго врѣме сѫ се примѣнявали въ България, като мѣстни славянски закони. Така „Еклогата“ въ старото славянско законодателство се намира въ два прѣвода отъ гърцкий языкъ: единия по-точенъ и носи заглавие: „Леона царя прѣмудраго Константина вѣрную царю главизны о совѣщаніи обрученія и о брацѣхъ и о иныхъ различныхъ винахъ“: а другия прѣводъ съ нѣкои измѣнения носи заглавие: „Законъ судный людемъ царя Константина Великаго“, при това тоя прѣводъ е въ двѣ редакции, кратка и пространна. Кратката редакция, по думитѣ на професоръ Василевски, е „най-дрѣвний паметникъ на славянското законодателство“. Баронъ Розенкампфъ исказва мисъль, че „Законъ Судный“ прѣдставлява отъ себе си прѣработка на разни статии отъ византийското право примѣнително къмъ живота на славянитѣ, които туку що сѫ приели християнството. Той трѣба да бѫде часть отъ ония закони, които сѫ били испратени отъ Византия на българитѣ. По нѣкои признаци — казва проф. Василевски, може да се мисли, че пространната редакция на „Законъ Судный“ е по-стара отъ кратката. Спорѣдъ проф. Павлова, пространната редакция е била принадлѣжность на светското законодателство, а кратката — на духовното. Въ най-старий номоканонъ, принадлѣжащъ на Румянцовский Музей и за който се казва, че е отъ врѣмето на св. Кирилъ и Методий, като допълнителни статии сѫ притурени и статиитѣ отъ кратката редакция на „Законъ судный людемъ“. „Макаръ писмото да указва на XIII в. — казва Востоковъ за този „Законъ Судный“ — но языка на прѣвода въ много мѣста е запазенъ най-стария, по който несъмнѣнно може да се заключи, че това събрание на църковни правила е *първо на славянский языкъ*“. Хубе мисли, че „Законъ Судный“ принадлѣжи на царь-Симеоновото законодателство. Той забелѣзва, че съдържанието на този малъкъ кодексъ напълно съотвѣтствува на оная степень развитие, която трѣба да се прѣдполага у българитѣ, които туку що сѫ приѣли християнството. Повечето отъ законоположенията на тоя законъ иматъ условенъ характеръ. Първата статия прѣдвижда наказание за ония, които извършватъ языческо богослужение. Въ него се срѣщатъ терминитѣ *вражда* (само въ пространната редакция), *жупанъ*, *воевода*, за които се говори въ статията за дѣлбата на военния плѣнъ. Сѫщо се срѣщатъ думитѣ *кѫметище* и *„да се тепетъ* (да се бие) по три крати“, които показватъ на юго-сла-

вянското происхождение на този законъ*). Отъ всичко, казано до тукъ, заключаваме, че „Законъ судный людемъ“ е прѣводъ на *Еклогата* на славянски, скоро слѣдъ издаването ѝ на гръцкий языкъ, за практическитѣ нужди както на славянитѣ отъ българската държава, тъй и на ония отъ непосрѣдствената власть на Византия. Второ, че именно Еклогата, законъ новъ и противоположенъ на юстиниановото право, законъ прѣпълненъ съ славянски юридически норми, е била незабавно прѣведена на славянский языкъ съ нѣкои необходими измѣнения, а не нѣкой другъ законъ. Ето защо намираме, че славянитѣ въ византийската империя винаги сѫ се ползували съ своето национално право.

Къмъ исаврийското законодателство отъ VIII вѣкъ се отнася и Nomos gueorguikós, т. е. Селский Уставъ. Въ най-ста-

*) Журн. Мин. Нар. Просвѣщ. Кн. 199. 1878 г. Законод. иконоборцевъ. В. Василевскій. Стр. 296—309, 306. — Еклогата въ различни прѣводи и въ голѣмо множество екземпляри се съхранява въ русската писменность до най-ново врѣме и даже до сега влиза въ състава на дѣйствующето русско черковно право. Макаръ че по-кѫсно „Василикитѣ“ отмѣнявать Исаврийското законодателство, въ Руссия и другитѣ славянски земи Еклогата и Nomos gueorguikòs, пакъ оставать да дѣйствувать, като мѣстни закони. Ж. М. Н. Пр. Кн. 200, стр. 107. — „Византийското законодателство отъ VII — IX вѣкъ носи на себе си признацитѣ на едно ново славянско население въ Византия и отбелѣзва образуването на една срѣдна класа (свободни селяни, арендатори привързани къмъ земята). Ново-създаденитѣ условия намиратъ изразъ въ законодателството на Левъ Исаврийский (740 г.) и въ Прохирона на Василий Македонянина (870 г.). Византийскитѣ закони се приематъ отъ славянскитѣ държавици, защото точно отговарятъ на условията на живота имъ. Сношенията на българитѣ съ ромѫнитѣ сѫ тъй сѫщо стари и обстоятелството, че първитѣ рѫкописни „правила“ въ влашкитѣ земи сѫ на славянски языкъ, обяснява твърдѣ добрѣ источника, отъ гдѣ сѫ заимствувани византийскитѣ закони“. Disescu. Originele dreptului române. Стр. 28. — На български по историята на българското право има нѣколко изслѣдвания. Прѣди всичко нѣколко статии отъ А. Дяковичъ върху старото българско право и модерното обичайно, помѣстени въ Пер. Списание. Д-ръ Балджиевъ написа върху съпружественното право една студия повече отъ гледище на обичайното, отъ колкото на историческото българско право. По сѫщитѣ въпроси писаха С. Бобчевъ, Оджаковъ и М. Мариновъ. Въ най-послѣдно врѣме Г. Данаиловъ написа едно изслѣдване за „Законъ судный людемъ“, въ което поддържа, че този законъ е продуктъ на българското законодателство, а не прѣводъ отъ византийската Еклога; освенъ това, той намира, че първоначалното българско законодателство (въ християнско врѣме) е било черковно-духовно, а не светско-държавно. Досегашнитѣ изслѣдователи, както се види отъ наший текстъ, сѫ на противно мнѣние, а пъкъ прѣдставенитѣ отъ г. Данаиловъ доказателства не сѫ до толкова силни, за да оборатъ установеното мнѣние.

ритѣ законодателни сборници на славянский языкъ се намира и прѣвода на тоя законъ подъ заглавие: „Земледѣлческий законъ Юстинияна“ или „О земледѣлцахъ—царя Юстинияна“. Въ нѣкои екземпляри отъ тоя законъ се казва, че той е' извлѣчение отъ юстинияновитѣ закони; въ сѫщность — казва проф. Василевски — само нѣкои статии могатъ да се отнесатъ къмъ юстиниановото законодателство; по-голѣмата часть отъ тѣхъ прѣдставляватъ *съвършенно ново право*. Този законъ има еднакво происхождение съ Еклогата, което може да се види отъ еднаквостьта на наказанията въ двата закона за много случаи, а сѫщо и отъ начинътъ на изложението. Еклогата и Земледѣлческий законъ по нѣкога се допълнюватъ единъ други. По съдържание Земледѣлческий законъ главно се занимава съ разни кражби на дърва, на полски и градински произведения, съ простѫпкитѣ на овчаритѣ, съ поврѣжденията на животнитѣ и отъ животнитѣ. Въ нѣкои мѣста, а особенно въ началото, се исказватъ такива положения, които трѣба да се смѣтатъ, като принципиални нов-ведения, и които показватъ на особенно своеобразно селско право, чуждо на старото римско законодателство. Съвършенно новитѣ начала — казва Василевски — като свободата на селянитѣ да си мѣняватъ мѣстожителството, общинното землевладѣние и др., се явяватъ едноврѣменно съ етнографический и социялний прѣвратъ въ Полуострова. Тия законоположения не сѫ прѣдшествували на тоя прѣвратъ, а се явили, като негово послѣдствие, като признание на това, което е сѫществувало вече въ живота. Въ първата половина на VII вѣкъ цѣли масси славянско население влизатъ въ прѣдѣлитѣ на Империята и заематъ опустошенитѣ области; въ сѫщото врѣме цѣли тълпи, изгонени селяни отъ собственнитѣ имъ живѣлища, търсятъ прибѣжище въ други земи. Ето отъ тукъ се явява свободното прѣминаване на по-прѣди зависими и привързани къмъ земята селяни. Отъ тукъ се явява сѫщо и новий начинъ на владѣение и ползуване съ земята. Съ пълно право може да се приеме, че именно за новото славянско население на Империята прѣимущественно се е прѣдназначавалъ този „Селски Уставъ“, който тъй добрѣ е отговарялъ на тѣхнитѣ възврѣния, тѣхния животъ и обичаи и е билъ противъ традициитѣ на старото римско право за личната собственность и противъ по-кѫснитѣ урѣдби на Империята, като за колона́та и привързването на селянитѣ

къмъ земята[1]. Проф. Успенски сѫщо поддържа, че славянскитѣ племена, прѣселени въ прѣдѣлитѣ на Империята, сѫ запазили своитѣ обичаи, езикъ и устройство. Това се подкрѣпя отъ извѣстията за славянскитѣ обичаи у Прокопия, Левъ Мѫдрий и отъ появяването въ VIII вѣкъ на „Селский Уставъ", въ който трѣба да виждаме *„най-старата редакция на славянского обичайно право"*. Въ това обстоятелство се крие тайната, защо Nomos gueorguikos е билъ прѣвожданъ на славянскитѣ езици и *е ималъ сила на законъ у много славянски народи иръзъ срѣднитѣ вѣкове*. Спорѣдъ г. Успенски, славянски правни норми трѣба да диримъ и въ *новелитѣ* на византийскитѣ императори отъ македонската династия, съ които новели се запазватъ правата на общинитѣ, които права слѣдователно сѫ сѫществували и по-рано, като обичайно славянско право. Спорѣдъ сѫщия ученъ мѫжъ, изучването урѣдбитѣ на славянската община, възъ основа на византийскитѣ источници, обяснява нѣкои черти, *които не можемъ да намѣримъ въ националнитѣ славянски источници*[2].

---

1) Журн. Министер. Нар. Просв. Кн. 200. 1878 г. Законод. иконоборцевъ. В. Василевски. Стр. 95—100, 104—109. Сѫщо кн. 201. 1879 г. Еклога императоровъ Льва и Константина. В. Василевски. 168, 169, 172. — „Многочисленность рукописей Земледѣлческаго Закона въ прѣдидущіе вѣка, включеніе его въ Шестикнижникъ Арменопула — съ достаточною убѣдительностью свидѣтелствуютъ о существованіи такихъ возрѣніи по которымъ Земледѣлческій Законъ и въ позднѣйшее время оказывался дѣйствующимъ источникомъ права. Кн. 200, стр. 126.

2) Византійскій Временикъ. Т IV. Спб. 1897. Русскій археологическій институтъ въ Константинополѣ. Стр. 303, 304. — По сѫщий въпросъ сѫщий авторъ казва на друго мѣсто: „Славянство въ византійской имперіи является такимъ образомъ любопытнѣйшей задачей изученія славянской исторіи въ той стадіи которая прѣдшествуетъ образованію государствъ. Первые опыти соединенія нѣсколкихъ коленъ подъ одной верховной властью встрѣчаемъ далеко за чертой непосрѣдственнаго вліянія Византіи. Ближайшіе сосѣди византійцевъ (славяне) остаются въ первичной стадіи жупнаго устройства долго сохранившагося такъ же у тѣхъ коленъ которыя поселились въ областяхъ Имперіи и приняли византійское подaнство. . . Nòmos gueorguicos и Ecloga исаврійскихъ императоровъ составляютъ дрѣвнейшую редакцію обычнаго права тѣхъ славянъ, которые жили въ прѣдѣлахъ Имперіа". Стр. 704, 705. Успенски. Древнѣйшій памятникъ славянскаго права. Юридическій Вѣстникъ. 1886 г. Априлій. — Като источници за старото българско право могатъ да служатъ и чисто-византийскитѣ закони, като напр. Прохирона и Базиликитѣ, които несъмнѣнно сѫ дѣйствували и въ старата българска държава. За доказателство на това могатъ да служатъ славянскитѣ издания на тия закони, намирани въ влашкитѣ земи, сѫщо и сърбскитѣ имъ прѣводи и прѣработки отъ врѣмето на Душана. Тия закони безъ съмнѣние сѫ дѣйствували

Намѣренъ е единъ *Сирийски Законникъ,* издаденъ въ половината на V вѣкъ, който се прилагалъ отъ черковнитѣ и светскитѣ власти до XI вѣкъ въ цѣлия азиятский Истокъ — отъ Армения до Египетъ. Този Законникъ прѣдставлява смѣсь отъ мѣстни народни обичаи съ нѣкои постановления на римското право. *Той е замѣнявалъ юстиниановото законодателство на Истокъ*, той е билъ по-удобенъ и по-ясенъ; а тамъ, гдѣто се показвалъ непъленъ, допълнювалъ се отъ мѣстнитѣ неписани обичаи. Този Законникъ — забелѣзва г. Успенски — има между друго голѣмо значение и за славянската наука: ако Юстиниановий Кодексъ не е успѣлъ да отстрани мѣстнитѣ закони, народнитѣ правни възгрѣния въ ония области, гдѣто е дѣйствувалъ този Законникъ, съ това значително се оборва мнѣнието за господството на римскитѣ закони *въ другитѣ* подчинени на Империята области. На далечния (азиятския) Истокъ съ римското законодателство е издържалъ борба Сирийский Законникъ; отъ тукъ слѣдва, че въ (прѣдна) Мала Азия, въ Тракия и Македония такава сѫща борба ще да е издържалъ грѫко-славянский законникъ. Този послѣдний въ законитѣ на Левъ Исавръ, въ новелитѣ на императоритѣ отъ Македонската династия, сѫщо и въ рѫководствата за сѫдебната практика отъ XIII вѣкъ прѣдставява отъ себе си сѫщо такава смѣсь отъ римски правни възгрѣния съ славянско обичайно право, както и Сирийский Законникъ прѣдставява смѣсь отъ римски норми съ азиятско-източни правни обичаи*).

Всичко, казано до тукъ, се отнася до славяно-българскитѣ правни норми главно прѣди IX вѣкъ. Въ IX и X вѣкъ почти цѣлия Балканский Полуостровъ се намира въ български рѫце. Ако славянското право е дѣйствувало у славянитѣ, когато тѣ сѫ били подъ византийска власть, и ако това право е било узаконено отъ византийскитѣ императори, толкова повече то ще да е имало значение, когато славянитѣ заедно съ българитѣ-

---

въ сърбскитѣ земи на Душана и прѣди този царь; а пъкъ извѣстно е, че тия земи по-рано сѫ били български. Сѫщо и Законника на Душана не е нищо друго, освенъ събрание на стари обичаи и царски постановления, които и по-рано сѫ имали сила въ сърбскитѣ или по-правилно въ българскитѣ земи на Душана. За сърбско-византийскитѣ закони отъ врѣмето на Душана виждъ Флорински. Памятники законодателной дѣятельности Душана.

*) Журналъ Министер. Народн. Просвѣщ. Кн. 231, I часть. Януарий. 1884 г. Слѣды писковыхъ книгъ. Ѳ. Успенски. Стр. 11.

туранци сѫ образували своя собственна държава. Славяно-българската държава, както обяснихме на друго мѣсто, се е образувала по доброволно съглашение на славянскитѣ плѣмена съ българскитѣ князе. Тия послѣднитѣ сѫ приели южно-славянскитѣ плѣмена въ своята държава съ тѣхнитѣ народни урѣдби, съ правата и обичаитѣ имъ, даже съ черковния и литературния имъ езикъ, които самитѣ българи-туранци сѫ ги въсприели въ скоро врѣме и заедно съ това се прѣтопили въ славянский елементъ. За това нѣма нужда повече да доказваме, че старигѣ славянски обичаи и закони сѫ сѫществували и дѣйствували въ българската държава въ IX и X вѣкъ.

Когато Василий II, Българо-убиеца покорилъ българското царство въ 1018 г., той оставилъ небутнати старитѣ урѣдби на страната. Прѣди всичко той утвърдилъ привилегиитѣ на българското болѣрство и даже наградилъ повечето отъ болѣритѣ съ почетни титли. Въ една грамота на този императоръ се казва: „Макаръ страната и да е покорена отъ насъ, ний пакъ не ѝ отнѣхме правата, но ги подтвърдихме съ нашитѣ хризовули и сигилии“. Държавното управление сѫщо не е било измѣнено, данъцитѣ се зимали както и по-напрѣдъ, самоуправлението на общинитѣ останало въ сила. „Императоръ Василий — казва Кедринъ — като покори България, нищо въ нея не измѣни, всичко остави като по-напрѣдъ и не наложи други данъци, освенъ установенитѣ отъ Самуила“. Даже цѣлостьта на българското царство е била запазена, тъй като за цѣла България се назначавалъ единъ управитель, който се наричалъ „дуксъ на България“ и живѣялъ вѣроятно въ Скопие. Българската черква е останала автономна; само прѣдставителя ѝ трѣбало да се нарича не патриархъ, а архиепископъ. Самостоятелния архиепископъ на българитѣ ималъ постоянното си мѣстожителство въ гр. Охридъ, а подъ своята власть е ималъ всичкитѣ български епископии отъ врѣмето на царетѣ Петъръ и Самуилъ*).

Съ освобождението на България отъ Асеня и Петра въ 1189 г., явно става, че старитѣ български урѣдби и закони не само че не се отмѣняватъ, но и се въстановяватъ, до колкото сѫ били нарушени и до колкото това е било възможно; защото съ

*) Исторія Болгаръ. К. Иречекъ. Стр. 263—265. — Макушевъ. Историческія розысканія о славянахъ въ Албаніи. Стр. 8.

течението на вѣковетѣ, като се измѣнявали условията на живота, по необходимость се измѣнявали и държавнитѣ урѣдби. Напр. отъ X вѣкъ насетнѣ, на всѣкадѣ се водворява феодалната система, населението се подчинява на господари; тия измѣнения се явяватъ и въ българскитѣ земи и тѣ, може да се каже, сж продуктъ на живота у всичкитѣ европейски народи, а не национална особенность на нѣкои отъ тѣхъ.

Скоро почнало да се распада възобновеното българско царство. Никейский императоръ завладѣлъ Македония съ Кюстендилъ. Скоро слѣдъ 1241 год. епирский деспотъ Михаилъ II прѣвзѣлъ Албания и една часть отъ западна Македония*). Въ 1272 год. жителитѣ на Албания доброволно се подчинили на Карла Неаполитанский краль, който се задължилъ *да не нарушава старитѣ правдини, обичаи и закони на страната;* а пъкъ до тогава, както свидѣтелствуватъ византийскитѣ историци, Албания се управлявала отъ български закони и обичаи и, колкото пжти византийскитѣ владѣтели се опитвали да накърнятъ тия правдини (привилегии), жителитѣ на Албания въставали да пазятъ стария рѣдъ. Макушевъ даже казва, че „подъ privilegia concessa ab antiquis imperatoribus Romaniae“, за които се говори въ задължителнитѣ грамоти на италиянцитѣ спрямо жителитѣ на страната, трѣбало да се разбиратъ правдинитѣ, дадени на страната отъ българскитѣ царе. Но даже ако приемемъ, че тукъ се говори за правдини, дадени отъ византийскитѣ императори, това ни най-малко не оборва славяно-българский имъ характеръ; защото, както знаемъ, славяно-българскитѣ юридически норми отъ край-врѣме сж били признати и узаконени отъ византийскитѣ императори за всичкитѣ славяно-български земи. Слѣдъ подчинението на Албания краль Карлъ се погрижилъ да възнагради българитѣ и албанцитѣ, които му спомогнали да завладѣе страната. Той раздалъ много земи на Иванъ Драганита, на свѣщ. Николай, а *на основание мѣстното право* севастократоръ Павелъ Кронъ и неговитѣ хора получили особенни правдини. Прѣди да умре, въ 1285 г. Карлъ I подтвърдилъ съ особенна грамота дадениятѣ правдини на градътъ Драчъ. Въ 1299 и 1302 г. г. жителитѣ на Албания въстанали противъ неаполитанската власть; тогава билъ испратенъ да ги усмири Филипъ синъ на краля, който призналъ

*) Исторія Болгаръ. Стр. 361.

правдинитѣ имъ, дадени отъ баща му и дѣда му, и подтвърдилъ добритѣ имъ обичаи и закони, които останали въ сила и покжсно. Въ 1305 г. Филипъ вече като краль подтвърдилъ „conventiones et pacta“ на градътъ Драчъ, заключени съ Карла II. Въ 1337 г. краль Робертъ заключилъ съюзъ съ Андрей Музаки, по който краля подтвърдява всичкитѣ права и обичаи на албанското кралство, въ сила отъ прѣдишнитѣ владѣтели[1].

Сърбитѣ при Милютина и Душана, като сж завладявали части отъ български и византийски земи, малко измѣнявали публичний рѣдъ въ тѣхъ. „Тия спечелени земи — казва професс. Флорински — били населени главнс съ други (не сърбски) национални ности: отъ една страна съ българи — народъ макаръ и близъкъ къмъ сърбитѣ, но който е теглѣлъ къмъ своя политически центъръ; а отъ друга — съ албанци и гърци, които добрѣ сж помнѣли своитѣ връзски съ Византия. Съ разнообразието на населението въ сърбската държава се съединявала нееднаквостьта на държавния строй въ разнитѣ части на тази държава. Сърбскитѣ крале, като присъединявали къмъ държавата си нови земи, ограничавали се да сключатъ съ покоренитѣ общини и владѣтели договори, оставали имъ прѣдишнитѣ права съ задължение, само да плащатъ данъкъ и да даватъ войска. Въ кралството сж били стари гръцки градове завоювани отъ България и Византия, като: Нишъ(?), Призрѣнъ, Прищина, Скопие. Въ тѣхъ вѣроятно пакъ е билъ оставенъ стария рѣдъ, а само висшето управление е било повѣрено на по-довѣрени лица“[2]. Така сжщо не сж били отмѣнени законитѣ и въ

1) Макушевъ. Историческія розысканія о славянахъ въ Албаніи. Стр. 23, 33, 38 и 43.

2) Южные славяне и Византія. Флорински. Стр. 23, 26. „По городамъ сидѣли сербскіе воеводы или перешедшіе на сербскую службу византійскіе чиновники (какъ въ Просекѣ войвода Михаилъ бывший служитель въ византійскомъ дворѣ); близъ городовъ явились сербскіе поселенци“. Стр. 76, 77. — Отъ XIII и XIV вѣкъ имаме нѣколко важни источници за юридическото положение на българский селянинъ на Балканский Полуостровъ. На първо мѣсто стоятъ българскитѣ царски хрисовули, а така сжщо и грамотитѣ на влашкитѣ господари и сърбскитѣ крале. Сетнѣ имаме описната книга на шестѣхъ села на Атонский полуостровъ, принадлѣжащи на Хилендарский манастиръ; слѣдъ това иде описната книга на Тетовский манастиръ. Като допълнение и уяснение на тия документи могатъ да служатъ много гръцки грамоти и други документи отъ български и гръцки земи, а особенно описната книга на градътъ Лампсакъ (срѣщу

южна Македония, слѣдъ завладяването ѝ отъ Душана „царь на сърбитѣ и гърцитѣ“. Спорѣдъ съврѣменния византийски лѣтописецъ, „Душанъ, като се провъзгласилъ за царь, оставилъ на сина си страната отъ Ионический заливъ до Дунава и до гр. Скопие и Вардаръ, да управлява по сърбскитѣ закони; а самъ той заелъ „гръцкитѣ земи“ (Македония) и градоветѣ до Христополскитѣ проходи (Кавала) да ги управлява по законитѣ и обичаитѣ на ромеитѣ“[1]. „Царството на Душана — казва Флорински — е нѣмало националенъ характеръ, не е било сърбско царство въ истинската смисъль на думата. Пъстро по своя етнографически съставъ, то е нѣмало и вътрѣшно единство, политическа сплотеность. Душанъ не нарушилъ прѣдишнитѣ права и привилегии на завоюванитѣ византийски области; като *оставалъ въ тѣхъ старитѣ владѣтели чиновници* или като назначавалъ нови, той оставалъ небутнати прѣдишнитѣ урѣдби и обичаи. Царството на Душана е било оригинално царство отъ области, *почти съ нищо не свързани помежду си*, управлявани отъ полу-независими владѣтели; за това слѣдъ смъртьта на Душана царството му се распаднало на „хиляди части“[2]. При Уроша, наслѣдникъ на Душана, сърбското царство се състои само отъ нѣколко сърбски земи. Въ списъка на хилендарскитѣ метоси, отъ врѣмето на Душана, тѣ се раздѣлятъ на „метохии по сербліем и по Романіи“. Отначало се изброяватъ селата въ сърбската земя, а сетнѣ ония, които се намиратъ на „землѣ грьчской“. Къмъ послѣднитѣ сѫ отнесени метоситѣ въ Сересъ, Солунъ, по Вардаръ, Струмица, Струма, Брѣгалница, въ Щипъ, Просѣкъ и въобще въ южна и срѣдна Македония[3].

Галиполи) отъ врѣмето на италиянското тамъ господство и други италиянски документи отъ тѣхното господство на Балкан. Полуостровъ. По-подробно за тия документи се говори по-надолу въ това изложение.

1) Флорински. Памятн. Законод. Дѣят. Душана. Стр. 9.

2) Флорински. Памятн. Зак. Д. Душана. Стр. 12.

3) Флорински. Памятники Зак. Д. Душана. Стр. 45.

IV

СЛАВЯНО-БЪЛГАРСКИТѢ ПЛѢМЕНА.

Сега въ българский езикъ има четири главни нарѣчия, които безъ съмнѣние водатъ началото си отъ най-старитѣ врѣмена. Въ тия нарѣчия трѣба да търсимъ обяснения за разнитѣ слоеве, съставни части на българский народъ, а сѫщо и за врѣмето, кога тия части сѫ се прѣселили на Балканский Полуостровъ. Въ тия нарѣчия и тѣхнитѣ поднарѣчия се криятъ остатъцитѣ на старитѣ славяно-български плѣмена, нѣкогашнитѣ обществени единици на раздробената българска народность, безъ държавно единство. Тукъ ще се опитаме, до колкото ни бѫде възможно, да диримъ признацитѣ на старитѣ славяно-български плѣмена, като се основаваме, въ повечето случаи, на разнитѣ български нарѣчия и поднарѣчия.

Четиритѣ български нарѣчия, по най-авторитетнитѣ изслѣдвания, заематъ слѣдующитѣ области: 1) Източното нарѣчие, което е най-распространено, господствува въ сѣверна и южна България, отъ Черно море до линията, която се образува съ течението на рѣката Искъръ, прѣзъ Ихтиманъ и Вакарелъ до Родопитѣ; на югъ—въ горната тракийска равнина съ околноститѣ на Пещера, Батакъ и мюсюлманското плато на Доспатъ. На истокъ, източното нарѣчие върви до политѣ на Родопитѣ и по една линия прѣзъ Търново-Сейменъ и надъ Одринъ достига до Черно море. 2) Южното или рупското нарѣчие обхваща Родопскитѣ планини, отъ долна Струма до Еносъ и Цариградъ. Отъ тази область не се заема отъ южното нарѣчие Разложско, което принадлежи къмъ западното нарѣчие, и Батакъ и Доспатъ, които, както казахме по-горѣ, принадлежатъ къмъ източното нарѣчие. Така щото южното или рупското нарѣчие обнема окрѫзитѣ Мелникъ, Демиръ-Хисаръ, Сересъ, Драма, Неврокопъ, Чепино, Ахъръ-Челеби, Рупчосъ, Хаскьой, Димотика, Фера, Узунъ-Кюпрю и Странджа. 3) Юго-западното или македонското нарѣчие об-

нема цѣла Македония съ солунский, битолский и призрѣнский вилаети. 4) Сѣверо-западното или шопско-трънското нарѣчие на западъ, отъ р. Искъръ, Ихтиманъ и Вакарелъ до кадѣто се простира българската рѣчь. На югъ това нарѣчие обнема: Самоковъ, Дупница, Джумая, Разлогъ, Кюстендилъ, Осоговъ*).

Тѣзи четири български нарѣчия, като се отличаватъ помежду си съ нѣкои езиковни особенности, въ сѫщото врѣме служатъ за раздѣление на българский народъ на четири разни групи. И дѣйствително, различието въ четиритѣхъ нарѣчия може да се проследи не само въ езикътъ, но и въ облеклото (носиитѣ), въ обичаитѣ, въ економическото състояние и даже въ физическитѣ черти. Нѣкои исторически данни ни говорятъ, че тѣзи части на българский народъ сѫ се расположили въ сега заетитѣ отъ тѣхъ мѣста въ разни врѣмена. По-рано ний исказахме мнѣние, че най-старитѣ жители на Полуострова сѫ българитѣ отъ южното и отъ сѣверо-западното нарѣчия; тѣ сѫ били тука отъ прѣди V-то столѣтие, ако не и отъ врѣмето прѣди Христа. Въ VI и VII вѣкъ се приема, че сѫ се прѣселили на Балканский Полуостровъ славянитѣ. Дѣйствително такова прѣселение е ставало, но тогава сѫ се прѣселили не всичкитѣ славяни; тогава безспорно сѫ се прѣселили голѣма часть отъ македонскитѣ българи, — отъ ония славяни, които сѫ се изгубили въ Гърция, Тесалия, Епиръ и Албания, а сѫщо вѣроятно и голѣма часть отъ българитѣ на източното нарѣчие въ сѣверна и южна България.

Ако разгледаме по-подробно споменатитѣ четири български нарѣчия, ще забелѣжимъ, че всѣко едно отъ тѣхъ се подраздѣля на повече поднарѣчия и плѣменни групи, които, както казахме, сѫ първитѣ славянски обществени единици, на които се е раздѣлялъ българский народъ прѣди да встѫпи въ държавний периодъ на своето развитие.

Юго-западното или македонското българско нарѣчие може да се подраздѣли на четири главни поднарѣчия: 1) сѣверо-македонското или скопско-кратовското въ Скопско, Тетовско, по сѣверний склонъ на Шаръ-планина, въ Призрѣнско и Качаникско; сетнѣ въ Куманово, Враня, Кратово, Овче-поле, Кочани и часть отъ Кюстендилско. Въ това поднарѣчие може да се забелѣжатъ нѣколко плѣменни групи: *копановцитѣ* въ Куманово, Враня,

*) Флорински. Лекціи по славянскому языкознанію. Т. I, стр. 172—173.

Кратово, Овче-поле и Паланка; *пиянцитѣ* на юго-истокъ отъ Кюстендилъ, сетнѣ въ Кочани и Малешево (въ горното течение на р. Брѣгалница съ гр. Пехчево)[1]; *торбеши* по двата склона на Шаръ, въ Тетовско и Призрѣнско („Горний Пологъ")[2]; особенно плѣме образуватъ жителитѣ въ Скопско и Качаникско („Долний Пологъ"). Въ тѣзи плѣмена, ако разгледаме костюмитѣ и обичаитѣ имъ, ще забелѣжимъ и други по-дребни подраздѣления: така въ прѣдѣла на копановцитѣ има нѣколко носии; около Паланка носятъ червеникави потури отъ срѣдна широчина, на главата червенъ фесъ и отгорѣ съ черна чалма, съ перчимъ и бръснята глава; прѣпасватъ се съ поясъ. Въ Кратовско носятъ черни беневреци, черенъ поясъ и *силяхъ;* на главата бѣла чалма. Въ Кумановско носятъ бѣли беневреци съ бѣла чалма и фесъ, на чалмата единия край спуснатъ, а зимно врѣме — дългъ кожухъ съ червени шарки по ржкавитѣ. Бѣли беневреци носятъ и въ Вранянско. Кумановцитѣ и вранянцитѣ, слѣдователно, по носията си приличатъ на софиянцитѣ и, както и послѣднитѣ, се наричатъ *шопи.* Пиянцитѣ въ Кочанско носятъ черни суконени потури и модрикави чалми; тѣзи, а сжщо и пиянцитѣ отъ Кюстендилско, се наричатъ *„черни шопи"*. У торбешитѣ въ Тетовско, сжщо и въ Скопско и Качаникско, носията е съвсемъ друга; тука носятъ фесъ безъ чалма, сжщо на много мѣста кече, бръснати глави и перчинъ, широки бѣли потури[3]. По пъстротата си това население отъ сѣверо-македонското нарѣчие прави впечатление да е смѣсь отъ разни български плѣмена; може би, тука имаме нѣколко наслоения отъ старото население, — отъ прѣселенцитѣ прѣди VI и VII вѣкъ и отъ по-сетнѣшна дата. Слѣдва да се забелѣжи, че населението отъ Кратовско, Скопско, Тетовско, а сжщо и Призрѣнско въ врѣмето на сърбский царь Душанъ (XIV в.) се именува *неропи,* а пъкъ тука сж живѣли и тракийскитѣ неропи. Тракийското плѣме *аутoрити* е живѣло тамъ, гдѣто сега живѣятъ торбешитѣ; нѣкои изслѣдователи искатъ да кажатъ, че тия двѣ имена въ сжщность сж едно име, тъй като коренътъ въ тѣхъ е единъ — „торъ"[4]. 2) Западно-македонското българско нарѣчие се говори въ западна Македония, между

1) Сборникъ за народни умотвор., наука и книжн. Кн. IV. Карановъ. Материали и пр. — Иречекъ. Пжтувания. Стр. 607.

2) Шоповъ. Македония.

3) Сборникъ за народ. умотвор. и пр. Кн. IV.

4) Дриновъ. Заселеніе Балкан. Пол.

Орхидското и Прѣспанското езера и рѣка Вардаръ; въ него се различаватъ двѣ поднарѣчия: Дебърското, което образува плѣмето *мияци* и до нѣгдѣ *долъци*, и нарѣчието, което се говори въ Велесъ, Прилепъ, Битоля и Тиквешъ; тия послѣднитѣ се викатъ *бърсяци*[1]. Послѣднитѣ сж едно отъ най-голѣмитѣ славяно-български плѣмена и въ старо-врѣме се отличавали съ особенна храбрость. Може да се мисли, че тѣ сж се прѣселили тука въ VI и VII вѣкъ отъ Трансилвания, отъ Брашовско, гдѣто мѣстностьта и до сега се вика *Бърса*[2]. Слѣдъ прѣселението си, заедно съ другитѣ славяни, тѣ образували въ Македония областьта *Славиния*. Въ VII вѣкъ, заедно съ другитѣ славянски плѣмена, бърсяцитѣ обсаждали Солунъ[3]; въ 676 г. българский князь Церигъ испратилъ срѣщу тѣхъ дванадесетьхилядна войска съ цѣль, да ги отведе въ плѣнъ въ тогавашна България[4]. Отъ срѣдата на това плѣме се тургатъ основитѣ на Западното българско царство при царь Самуила. Тука е сжществувала „българската държава" на Краля Марко слѣдъ смъртьта на сърбский царь Душанъ. Бърсяцското и Мияцското нарѣчия въ основата си сж отъ източното българско нарѣчие, но слѣдъ прѣселението, отъ смѣсь съ мѣстнитѣ и подъ влиянието на околнитѣ нарѣчия, получаватъ главнитѣ признаци на западното българско нарѣчие. Сжщото се е случило и съ езикътъ на другитѣ славяно-български плѣмена, прѣселени въ VI и VII вѣкъ по на югъ отъ бърсяцитѣ. 3) Южното Македонско нарѣчие се говори въ Костуръ, Воденъ, Кукушъ до Сересъ. Тукъ отъ старо врѣме се споменуватъ нѣколко славянски плѣмена: *сагудати* около Солунъ. Въ 905 г. за тѣхъ говори Коматиянъ и казва слѣдующето: „на западъ отъ Солунъ има широка равнина до хълмоветѣ около Верея; въ тази равнина сж расхвърлени селата, отъ които нѣкои достигатъ до Солунъ и се намиратъ въ договоръ съ този градъ; тѣ се наричатъ сагудати и *драговичи*". Въ споменатата година тѣзи плѣмена, заедно съ други, помагали на града Солунъ противъ сарацинитѣ. Въ 778 г., когато другитѣ славяни обсаждали Солунъ, драговичитѣ се наели

1) Верковичъ. Описание битьтъ на македон. българи.

2) Сборникъ за народ. умотвор. и пр. Кн. IX. Дакоромжнитѣ и пр. Стр. 280—294.

3) Дриновъ. Заселеніе Балкан. Полуострова. Стр. 163, 164.

4) Иречекъ. Исторія Болгаръ.

да доставятъ храна на обсаденитѣ. По-кжсно у тѣхъ е имало особенно епископство „Драговичско“, което се споменува въ 1204 г., въ договора на кръстоносцитѣ за раздѣла на Империята. Драговичитѣ сж заемали западната часть на солунското поле, а сагудатитѣ — източната, по-близу до Солунъ[1]. По на западъ, въ Воденъ, по Вардаръ и въ Негушъ сега сжществува плѣмето *пуливаковци*, което се дѣли на горни и долни. Между горнитѣ и долнитѣ пуливаковци има едно малко плѣме, различно отъ околнитѣ и което се вика *дързилци*. Въ Костуръ, Горица и околностьта имъ сега населява плѣмето *бандовци*[2]. Въ мѣстата на изчезналитѣ славяни въ Тесалия и Епиръ, въ старо врѣме се споменуватъ нѣколко плѣмена, които по всичко се вижда, че сж били сродни съ костурцитѣ и слѣдователно сж принадлежали къмъ группата на южно-македонското нарѣчие. Такива сж били *ваюнититѣ* или, както ги наричатъ още войницитѣ. Въ 676 г. тѣ, заедно съ другитѣ славяни, обсадили Солунъ. Въ договора на Хенрихъ Дондола съ кръстоносцитѣ отъ 1204 г. се споменува областьта Вегенетия, въ южний Епиръ, на сѣверъ отъ Арта, отъ което слѣдва, че и ваюнититѣ сж живѣяли тамъ. *Велегизититѣ* сж живѣяли въ Тесалия, въ прибрѣжието на залива Воло, около Фива и Димитрияда и сж участвували въ обсадата на Солунъ въ 676 г.; въ слѣдующитѣ обсади тѣ не земали участие и сж били въ приятелски отношения съ солунянитѣ. Въ договора на Алексий III съ венециянитѣ отъ 1199 г. се спомѣнува Велегизития до Димитриада и Валахия. При раздѣлата на Империята въ 1204 г. пакъ се говори за Велегизития[3]. Въ южна и срѣдна Албания, както видѣхме, въ старо врѣме сж живѣяли много славяни, които безъ съмнѣние се дѣлѣли на повече плѣмена; имената на тия плѣмена не сж запазени отъ историята. 4) Източното Македонско нарѣчие се говори на истокъ отъ Щипъ по двѣтѣ страни на срѣдна Струма, по рѣката Струмица, въ Петричъ и въ Малешево. Тука въ старо врѣме живѣяло плѣмето *струменци*, което въ 685 — 687 г. г. обсаждало Солунъ; въ 689 г. корабитѣ на струменцитѣ достигали до Дарданелитѣ и дори до Цариградъ, като грабѣли гърцскитѣ кораби, натоварени съ жито. Когато императора Юстиниянъ Ринотметъ нападналъ

1) Дриновъ. Заселеніе Балкан. Полуостр. Стр. 166—168. Около градътъ Сервия се споменуватъ „сербли“, а сжщо „велигости“. Рамбо. Стр. 226.

2) Верковичъ. Описание битътъ на македон. българе. Стр. 27.

3) Дриновъ. Заселеніе Балкан. Полуостр. Стр. 172—174.

струменцитѣ, тѣ се укрѣпили въ планинскитѣ клисури, показали голѣмо съпротивление и не го допуснали да проникне по на сѣверъ. Къмъ това нарѣчие, а може би къмъ южномакедонското, е принадлежало плѣмето *рихнини*, което въ старо врѣме е живѣяло въ страната Рихия, около езерото Балбе и на полуострова Халкидика. Сега тамъ живѣятъ гърци и турци, но славянскитѣ географически названия показватъ, че нѣкогашъ тази страна е била населена исключително съ славяно-българи. Отъ една грамота на Романъ II, отъ 960 г. узнаваме, че въ града Торосъ, на Атонский полуостровъ, живѣяли славяно-българи. Отъ този градъ е билъ попъ Георгий, глаголческий подписъ на когото, въ единъ писменъ паметникъ отъ 982 г., и до сега остава като най-старъ паметникъ на глаголческого писмо[1]. Все въ този полуостровъ сѫ били и шестьтѣ села отъ Хилендарский описъ, които носятъ славянски названия[2]. Славянский езикъ се е чувалъ въ Халкидика дори до XVI столѣтие[3]. Плѣмената отъ източното и южното македонски нарѣчия, както и ония отъ западното македонско нарѣчие, сѫ принадлежали къмъ областьта „Славиния“ и слѣдователно сѫ се прѣселили на Полуострова въ VI и VII вѣкъ. Езикътъ на тия плѣмена въ основата си прѣдставлява източно нарѣчие, но до нѣгдѣ видоизмѣнено подъ влиянието на мѣстнитѣ остатъци на прѣдишнитѣ славянски елементи въ страната или подъ въздѣйствието на сѣверо-западното българско нарѣчие. Тукъ сѫ запазени до сега много думи съ старо-славянскитѣ носни звукове, които показватъ, че прародината на тия славяни е била стара Дакия, а именно Трансилвания и Валахия, гдѣто пакъ има слѣди отъ славянскитѣ носни звукове въ мѣстнигѣ езици и въ топографическитѣ названия.

Къмъ македонскитѣ плѣмена трѣба да се отнесатъ и славянскитѣ плѣмена, които въ срѣднитѣ вѣкове сѫ живѣяли въ Гърция. Такива сѫ били: *мелингитѣ* на планината Тайгетъ; *езерцитѣ* на Лаконский брѣгъ; *маюнититѣ* и *цаконитѣ* между Моненбазия и Навплия въ Пелопонесъ. Всички тия славянски плѣмена се споменуватъ дори до XV вѣкъ, но по-кѫсно се

1) Тукъ има область Загора. Дриновъ. Заселеніе Балкан. Полуостр. Стр. 166—167, 164, 165.

2) Ж. М. Н. Пр. Кн. 240. 1885 г. Слѣды письцовыхъ книгъ. Ѳ. Успенски. Стр. 22.

3) В. Кѫнчевъ. Македония. Статистика и етнография.

погърчватъ. Погърчени остатъци отъ цаконитѣ и до сега се намиратъ въ западната прѣдна Мала Азия[1].

Сѣверо-западното българско нарѣчие, нарѣчено още „Шопско-Трънско", сѫщо се дѣли на повече поднарѣчия: 1) Шопското въ софийската котловина и въ Радомирско; послѣднитѣ обаче не сѫ съвсемъ еднородни; „населението въ Радомирско — казва Иречекъ — се дѣли на три части. Най-многобройни сѫ жителитѣ въ *полето*, гдѣто по-напрѣдъ е имало многобройни чифлици на турски аги; тия щопи по своята неотдѣланость приличатъ на шопитѣ отъ Софийско. Покрай тѣхъ особенъ типъ сѫ хората около Перникъ, по-близки до брѣзничани. Третата часть отъ Радомирско е крайбрѣжната область на Струма, която обикаля полето отъ сѣверния му край и планинската покрайна на сѣверъ къмъ Трънско. Тази мѣстность се наричала въ старо врѣме *Мрака*. Населението прилича на трънчани, е прѣдприимчиво и се занимава съ дърводѣлство"[2]. Брѣзнишката котловина сѫщо до нѣкадѣ принадлежи къмъ софийското щопско нарѣчие. „Брѣзнишката котловина и областьта при горна Струма около Перникъ образуватъ покрайната *Грахово* съ 43 села. Жителитѣ по носия и външность съвършенно приличатъ на шопитѣ отъ софийското поле, на които тѣ казватъ *полци*, но нарѣчието имъ се приближава къмъ трънското. Отъ село Мещица подъ Люлинъ-планина почватъ формитѣ на софийския говоръ"[3]. 2) Рилското поднарѣчие захваща отъ старата крѣпость Землинъ, по долното течение на р. Струма, гдѣто се открива кюстендилската котловина. Цѣлия този край по плѣменния си съставъ може да се раздѣли на три части: първо, юго-източната часть принадлежи къмъ Пиянечко, за която говорихме по-рано; второ, около Кюстендилъ къмъ Паланка (на „Каменица") и къмъ краището до село Изворъ населението има особенъ плѣмененъ съставъ; то се различава отъ радомирци, както по-горнитѣ си дрѣхи, тъй и въ всѣко друго отношение. Въ турско врѣме тукъ е имало чифлици и „раецки" села, т. е. свободни, които се занимавали главно съ занаяти; трето, сѣверо-западната часть на Кюстендилско, която се нарича краи-

1) Иречекъ. Исторія Болгаръ. — Дриновъ. Заселеніе. Стр. 174. По-голѣми подробности за славянскитѣ плѣмена въ Гърция у Рамбо. L'empire grec au X-me siecle. Стр. 227—230. — Сѫщо за цаконитѣ. Кънчевъ. Македония.

2) Иречекъ. Пѫтувания по България. Стр. 526—527.

3) Пѫтувания. Стр. 521, 522.

ще и се населява отъ особенно плѣме. Тукъ населението е пастирско, живѣе повечето въ колиби и говори на трънското нарѣчие. Къмъ рилското поднарѣчие принадлежатъ и говоритѣ въ Самоковско, Дупнишко и Разложско, които сѫщо се отличаватъ съ нѣкои свои плѣменни особенности[1]. 3) Трънското поднарѣчие заема доста обширна область. Въ България това нарѣчие се говори, освенъ въ Трънско, още въ кюстендилското краище, Брѣзнишко и Царибродско; обаче то се простира и отвѫдъ нашата сегашна граница, въ Сърбия, а именно въ Враняско съ Власотинско, въ Пиротско, една голѣма часть отъ Нишско, часть отъ Алексеначко съ гр. Баня, въ Моравичската долина и цѣло Княжевачко. Въ цѣлия този прѣдѣлъ обаче може да се забелѣжатъ и по-малки езиковни подраздѣления. Всичкитѣ споменати окрѫзи и околии се отличаватъ съ свои езиковни и плѣменни особенности, въ които ясно може да съгледаме остатъци отъ старитѣ мѣстни плѣмена[2]. На едно отдѣлно българско поднарѣчие говорятъ жителитѣ отъ Лѣсковачко, Прокоплийско и въ половината Крушевачко (българската часть), а сѫщо и въ приморавската часть на Алексеначко. Това население и по плѣменния си съставъ се отличава отъ шопитѣ въ горнитѣ окрѫжия. Когато първитѣ (шопитѣ) носятъ бѣли тѣсни беневреци, калпаци и дълги кожуси, послѣднитѣ (по левия брѣгъ на Морава и въ Нишско и Алексеначко по Морава) носятъ черни широки гащи и фесове, завити съ чалми, съ отпуснати крайща[3]; послѣдната носия е като въ Кумановско. Тъй като българското население отъ Трънъ на западъ въ езика си има нѣкои особенности свойственни и на сърбский езикъ, то обикновенно се приема, че тази страна се е намирала въ миналото подъ силно сърбско влияние. Но исторически това не се подтвърдява; за това трѣба да приемемъ, че тия особенности сѫ принадлежность въобще на западното българско нарѣчие, а не на сърбский езикъ, който съ поглъщанието на български елементи по на западъ (въ Косово поле) е могалъ много да въсприеме отъ западното българско нарѣчие. 4) Къмъ сѣверо-западното българско нарѣчие принадлежи и поднарѣчието въ сѣверна България между рѣкитѣ Искъръ и Тимокъ, слѣдователно Видинско, Ломско, Раховско,

---

1) Иречекъ. Пѫтувания. 584, 665.

2) Пер. Спис. Кн. IX. Нѣколко думи за шопитѣ отъ П. Р. Славейковъ. Стр. 118—121. — Иречекъ. Пѫтувания. Стр. 505, 513.

3) Србија. Карич.

Врачанско и Берковичко. За това пространство Митко Мариновъ казва слѣдующето: „Като пѫтувате отъ р. Тимокъ къмъ Искъръ и отъ Балкана къмъ Дунава, ще срѣщате различни нсии и ще слушате различни говори. Ако вникнете въ тънкоститѣ на обрядитѣ и обичаитѣ, въ формата на обряднитѣ хлѣбове, въ празднуванието на различни суевѣрни митически праздници, въ темперамента на селянитѣ, въ тѣхната вънкашность, въ начина на живота и занятията, ще забелѣжите извѣстна разница; ще забелѣжите въ една группа села селяни високи, руси съ сиви очи, дървостни и съ свободна обноска; когато въ други групии села ще видите селяни низки, чернооки, а нѣгдѣ ще видите съ широки лица и трѫми селяни. Всички тия разници, вземени въ купъ, дѣлятъ цѣлото население на нѣколко групии-*илѣмена*. Такива плѣмена по формата на носията сѫ осемъ, а по разликата на диалектитѣ — четири“*). Освенъ това, може да се забелѣжи, че въ Врачанско и Орѣховско носятъ черни дрѣхи и значително се приближаватъ къмъ плевенско-ловчанското население, а въ Ломско, Берковичко и Видинско носятъ бѣли беневреци, като въ Софийско и Пиротско, съ други думи — сѫ сѫщо такива шопи, както и въ тия послѣднитѣ окрѫжия. Къмъ тази группа отъ западното българско нарѣчие, безъ съмнѣние трѣба да се отнесе и населението въ Сърбия отъ Чернорѣчко (Зайчарско), Кюприйско, Пожаревачко и до нѣгдѣ въ Неготинско. Плѣмената отъ тия окрѫзи още не сѫ добрѣ изучени, но ний вече обяснихме на друго мѣсто, че тѣ принадлежатъ къмъ българската народность. Цѣлото население отъ сѣверо-западното българско нарѣчие ний отнасяме къмъ най-старитѣ жители на Полуострова. Какво общо иматъ помежду си днешнитѣ шопи съ тракийскитѣ сапаи, тимочанитѣ и трибалитѣ отъ българско врѣме съ тимахитѣ и трибалитѣ отъ тракийската епоха, ний не можемъ да опрѣдѣлимъ съ положителность; но въ всѣки случай българскитѣ плѣмена сѫ заели тия мѣста много по-рано отъ VI и VII вѣкъ — и въ римско врѣме още сѫ били подчинена рая. Въ началото на деветий вѣкъ, при Крума, тукъ се споменуватъ за първъ пѫть нѣколко български плѣмена: *тимочани, моравяни* (тия по-кѫсно се ви-

*) М. Мариновъ. Жива Старина. Кн. IV. Стр. 3 и 4. Намъ ни се чини, че врачанското и раховското населения само по едно недоразумение се отнасятъ къмъ сѣверо-западното българско нарѣчие, когато тѣ по всичко сѫ сродни съ плевенско-ловчанското плѣме.

катъ и *трибали*, и сѫ били по Морава, въ Браничево, сега Пожаревачко), *бодричи*, *браничевци*, *кучевци* и *северяни* (навѣрно на сѣверъ отъ Дунава) въ Сѣверинското банство[1].

Южното или рупското нарѣчие, както и другитѣ български нарѣчия, се дѣли на повече поднарѣчия и плѣмена, макаръ тия послѣднитѣ и да не се очерталъ така добрѣ на всѣкадѣ, както изброенитѣ до сега. По-извѣстнитѣ отъ поднарѣчията и плѣмената тука сѫ: Западната часть на рупското нарѣчие образува едно отдѣлно поднарѣчие и обнема Мелникъ, Демиръ-Хисаръ, Драма и Неврокопъ; цѣлото това население образува *марвашкото* плѣме (марва — стока, добитъкъ). Къмъ западното рупско нарѣчие може да се отнесатъ седемтѣ *чепински* християнски и мохамедански села, които носятъ имената на своитѣ родоначалници (Поповци, Момчовци, Вранчовци може би, отъ влашката область *Вранча* и др.) и образуватъ нѣщо съвсѣмъ отдѣлно[2]. Краището Бабекъ или *бабешкитѣ* колиби, на югъ отъ Чепино, до нѣгдѣ въ България, до нѣгдѣ въ Турция, въ 3,000 колиби съ 10—12,000 души, иматъ явни признаци на едно отдѣлно плѣме. Населението тукъ сега е мохамеданско съ първобитни обичаи и отъ околнитѣ жители се нарича *скарнавци* (по ромжнски скърнавъ = нечистъ, нечестивецъ — русската дума *скверный*)[3]. Покрайната, между Доспатската височина и р. Мѣста съ петдесеть помашки села, се нарича *чечко*; тия жители доспатцитѣ наричатъ *четлии*, ахъръ-челебийци — *чечинци*, а турцитѣ — *чечъ-колу* (*колъ* въ официялната стара турска терминология значи плѣме, отрядъ). Въ горно-кричимската область населението е помашко и се вика *ахряне*; това име не ще да произлиза отъ турското „агаряне", както го тълкува Иречекъ, а ще да е отъ много по-старо происхождение. Въ руп-

1) Дриновъ. Заселеніе Балкан. Полуостр. Стр. 154—156.—Шафарикъ. Т. II. Кн. I, стр. 343. — Особенно сѫ извѣстни моравянитѣ по българска и сръбска Морави, по тѣхнитѣ притоци и по съединена Морава. Въ II в. тая страна имала 30 укрѣпени града, свой архиепископъ български, свой архонтъ — кнезъ или войвода, който се е сношавалъ съ визант. императоръ. Морава или Поморавле и въ срѣднитѣ вѣкове, и до най-ново врѣме се смѣта отъ мѣстното население като особенна область (Шафарикъ. Кн. I, т. II, стр. 352, 353, 354, 356). Вѣроятно по-кѫсно и другитѣ споменати плѣмена или нѣкои отъ тѣхъ сѫ влизали въ областьта Морава, която се смѣта почти като отдѣлна държава.

2) Иречекъ. Пѫтувания. 400.

3) Сборн. за нар. умотвор. и пр. Кн. IX. Хр. Констатиновъ. Краището Бабекъ. Стр. 717, 719.

чоската околия населението се вика *рупци*, макаръ това име и да се простира по нѣкогашь и на цѣлото рупско нарѣчие[1]. По на югъ въ Родопитѣ отъ старо врѣме се споменуватъ четири области, които, може би, носятъ началото си отъ четиритѣхъ славянски плѣмена населени тамъ. *Смолѣнитѣ* сѫ били въ сегашното Ахъръ-Челеби по горна Арда. Въ 886—907 г. г. тукъ е имало особенно „смолѣнско“ епископство. Въ единъ намѣренъ надписъ се говори за похода на единъ български войвода — Каханъ при Симеона въ страната на „смолѣнитѣ“[2]. Въ XII вѣкъ тукъ сѫществува византийската тема — Смолѣнска. И до сега тукъ има едно голѣмо село *Смилянъ*, а на около му голѣми стари развалини. *Мероии* се нарича една стара область, която вѣроятно е била до смолѣнитѣ, малко по на истокъ. Жителитѣ на тази область били българи номадски — овчари, съотечественици на Момчилъ-юнакъ, когото Кантакузенъ назначилъ тукъ за управитель. Тия овчари живѣяли въ планината въ „неукрѣпени села“. Подъ името *Ахридосъ* въ срѣднитѣ вѣкове се разбира срѣдна и долна Арда. Тукъ въ XIII вѣкъ жителитѣ били българи и при царь Иоанъ-Асеня прибѣгвали къмъ своитѣ съотечественици, като отхвърлали игото на чужденцитѣ, т. е. на гърцитѣ. *Мора* се наричала една область близо до Димотика, сега — Султанъ-Ерч. И въ четиритѣхъ области въ срѣднитѣ вѣкове населението е било прѣимущественно пастирско, и *то номадско*, което прѣзъ зимата е слизало съ своитѣ стада въ край-морската равнина. Освенъ селяни (agrautai) и пастири, тукъ се споменуватъ и градски жители, които въ бурнитѣ политически събития на страната не дѣйствували единогласно съ селянитѣ, до нѣгдѣ вѣроятно защото сѫ били гърци[3]. Около Ксантия е имало българи, при чиито съдѣйствие се отличилъ Момчилъ-войвода. Покрайната отъ Карнобатската рѣка до Кърклисийско сега се нарича *Хаския*, което значи държавенъ имотъ. Жителитѣ на тази область говорятъ едно особенно поднарѣчие, принадлежащо къмъ рупското нарѣчие, и се наричатъ *марвaци* подобно на жителитѣ отъ

---

1) Иречекъ. Пѫтувания. Стр. 462—463.

2) Иречекъ. Пѫтувания. Стр. 389—392. Тука ний се отклонихме малко отъ тълкуването на Иречека, спорѣдъ когото споменатитѣ четири области не съставляватъ четири отдѣлни области, а влизатъ една въ друга. — Дриновъ. Заселеніе. Стр. 155.

3) Иречекъ. Пѫтувания. Стр. 392—395.

Серско[1]. По на истокъ, до морето, има една друга покрайна съ главно село *Факия*, около което се группиратъ и други български села, остатъци отъ едно нѣкогашно силно плѣме съ военна организация; обаче това плѣме вѣроятно трѣба да се отнесе не къмъ рупското, а къмъ източното българско нарѣчие[2]. За плѣменната организация на другитѣ части отъ рупското нарѣчие нѣмаме достатъчни извѣстия.

Отъ източното българско нарѣчие, което обхваща най-голѣмата часть отъ българската народность, почти не се запазили признаци за плѣмената, които безъ всѣко съмнѣние сѫ сѫществували. Ний знаемъ, че, при дохождането на българитѣ-турянци въ VII вѣкъ, тѣ сѫ намѣрили между Дунава и Балкана седемъ славянски плѣмена. Кои сѫ причинитѣ на такова нивелиране на тази часть отъ българското население? — Може би, по-активната роль, която му била опрѣдѣлена отъ историята, защото въ голѣмитѣ политически борби отдѣлнитѣ части на единъ народъ подобрѣ се сплотяватъ, плѣменнитѣ различия губятъ своето значение. — Може би, честитѣ движения отъ едно мѣсто на друго и многократнитѣ прѣселения на разнитѣ части отъ това население, когато чрѣзъ смѣшението разнитѣ плѣменни състави се унищожили[3]. При всичко това, нѣкои остатъци отъ старитѣ плѣменни различия пакъ се съхранили. Така напр. въ Доспатската планина, по течението на р. Доспатъ, населението е отъ източното нарѣчие, когато всичкитѣ околни мѣста сѫ заети отъ рупци. Очевидно,че още отъ най-старо врѣме доспатцитѣ сѫ се заселили тука въ цѣло плѣме. Особенно плѣме трѣба да е образувало въ старо врѣме населението отъ котленското нарѣчие, което, като обхваща гр. Котелъ и повече околни села, се отличава отъ другото население по езикъ и обичаи[4]. Въ обширната тракийска равнина вѣроятно сѫ се съхранили нѣкои плѣменни и езиковни различия, но въ това отношение населението тукъ не е изучено още. Въ сѣверна България нѣкои общи черти за разнитѣ части на населението може да се схванатъ. „На сѣверъ отъ Габрово — казва Гюзелевъ — областьта на общитѣ черти се распростира чакъ до селото Самоводени, гдѣто типътъ съвсемъ се измѣнява, което

1) Иречекъ. Пѫтувания. Стр. 783.

2) Пер. Спис. Кн. 37—38. А. Теодоровъ. Исторически материяли.

3) Иречекъ. Пѫтувания. Стр. 680—681.

4) Иречекъ. Пѫтувания. Стр. 459. Сѫщо по на югъ, въ Ямболско, въ старо врѣме се споменува „Загора“, която била, може би, областъ съ едно плѣме.

нѣщо се забелѣзва за първъ пжть по облеклото. На сѣверо-западъ отъ Габрово областьта на общитѣ черти се простира до Ловчанско, гдѣто типътъ пакъ се измѣнява, което нѣщо се забелѣзва и по облеклото, и по езика"[1]. Въобще въ гази часть на сѣверна България може да се отбелѣжатъ три главни типа. Населението отъ Габровско, Тревненско, Еленско до Търново и село Самоводени съставлява единъ типъ, който се доближава до тракийския. На сѣверъ отъ Търново и Самоводени, въ околиитѣ търновска, горне-орѣховска и павликенска (кесаревска), типътъ е съвсѣмъ другъ, жителитѣ се отличаватъ съ по-чернитѣ си дрѣхи. Населението отъ Ловчанско, Плевенско и Свищовско се приближава къмъ врачанский типъ; тукъ въ женската носия се забелѣзва извънредна пъстрота. Къмъ послѣдний типъ принадлежи и населението отъ Русчушко. До кадѣ се простиратъ тия три типа по на истокъ, въ Разградско и Шуменско, и какъ се распрѣдѣля тамъ населението, за сега не можемъ да кажемъ. Извѣстно е само, че въ крайний истокъ на сѣверна България, въ Силистренско, Добричско и Варненско, българското население е смѣсено, се състои отъ много наслоения, прѣселени тукъ отъ другадѣ въ разни врѣмена[2]. Сжщо и за типътъ на българското население въ Добруджа нѣмаме точни данни.

На сѣверъ отъ Дунава, въ стара Дакия, както казахме на друго мѣсто, е имало славяно-българско население, което е живѣяло въ плѣменни единици; даже може да се каже, че именно тукъ славяно-българското население най-дълго врѣме е живѣло въ самостоятелни плѣменни единици, защото дори до XIV вѣкъ държавната власть тукъ много слабо се е чувствувала. Ето нѣкои данни за тия славянски плѣмена. Въ XIII вѣкъ въ темишварский банатъ намираме славянско население съ *кнежеска* плѣменна организация[3], подобно на населението въ Видинско; значи, тукъ е имало славяно-българско население, подраздѣлено на плѣмена, като българското население въ Видинско, и слѣдователно е било отъ сжщата българска народность, отъ сжщото западно-българско нарѣчие. Сжщо такава кнежеска плѣменна организация намираме въ XIII и XIV вѣкъ и въ Мала Валахия, гдѣто се заражда влашката държава[4]. Въ Голѣма Валахия, въ XIV

1) Юбилеенъ сборникъ по случай 25 годишнината на габровската гимназия. 1900 г. Гюзелевъ. Значението на Балкана и пр. Стр. 236.

2) Иречекъ. Пжтувания. Стр. 680—681.

3) Първитѣ влашки господари. Пер. Сп. Кн. 61—2, 1900 г.

4) Първитѣ влашки господари.

и XV вѣкъ, твърдѣ често срѣщаме титлата *жупанъ*, която носятъ видни болѣри. Несъмнѣнно, че тукъ е имало „жупанства“ и че по-кжсно прѣдставителитѣ на жупитѣ — жупанитѣ, ставатъ видни държавни служители при влашкитѣ господари. Една подобна жупа навѣрно е образувало плѣмето *бродници*[1], което въ XIII вѣкъ се споменува въ източний край на по-сетнѣшното влашко „воеводство“. Може да се мисли, че бродницитѣ сж живѣяли въ областьта *Вранча*, въ расклоненията на Карпатитѣ между Влашко и Молдова, защото именно въ Вранча въ по-сетнѣшнитѣ столѣтия сжществува едно силно „влашко“ плѣме съ военна славянска плѣменна организация. Други двѣ такива влашки плѣмена съ военна организация сж сжществували въ по-ново врѣме въ Молдова, а именно въ Кжмпулунгъ около гр. Сучава въ Буковина, сега въ Австрия, и въ село Тигечъ въ срѣдна Бессарабия[2]. Въ срѣдата на влашкото плѣме, въ Кжмпулунгъ, се заражда въ XIV вѣкъ молдовската държава (воеводство) първоначално съ славяно-български характеръ, а плѣмето отъ Тигечъ служи като главенъ оплотъ на молдовското воеводство противъ нападенията на татаритѣ въ течение на нѣколко столѣтия. Намъ ни се чини, че и тия двѣ влашки плѣмена не ще да сж били съвсѣмъ чужди на първобитното мѣстно славяно-българско население, отъ което ромжнската народность и ромжнский езикъ сж направили толкова заимствувания. Въ южна Трансилвания, въ околноститѣ на гр. Сибиу (Херманщатъ), тамъ, гдѣто е билъ стария *Българ-Чегредъ*, сж живѣяли въ срѣднитѣ вѣкове ония българи „дакийски славяни“[3], отъ езика на които сж се запазили до наше врѣме писменни паметници, съ остатъци отъ носни звукове, и който езикъ отъ компетентнитѣ лица се признава за български. Приблизително тамъ, гдѣто сж живѣяли тия дакийски славяни, въ срѣднитѣ вѣкове се споменува за едно плѣме *боротники* или *бродници*[4]. Друго едно славянско „дакийско“ плѣме въ Трансилвания се споменува около Липа по левия брѣгъ на р. Мурошъ, по-горѣ отъ Арадъ, на края на Трансилванскитѣ планини, което при дохождането

1) Първитѣ влашки господари.

2) **Descriptiunea Moldovei. Cantemir.** Стр. 134—135. Спорѣдъ Шафарика, още „милчени“ на р. Милковъ.

3) Милетичъ и Агура. Дакоромжнитѣ и пр.

4) **Onciul. Originel principatelor române.** Стр. 239.

на маджаритѣ не искало да имъ се подчини[1]. Тамъ сега има само маджари.

Като говоримъ за първобитнитѣ славяно-български плѣмена, би трѣбало да се спремъ и върху първобитното устройство на старитѣ българи-туранци, а сѫщо да видимъ, кои сѫ били областитѣ, заети отъ тѣхъ; но върху тия въпроси нѣмаме почти никакви данни. Отъ нѣкои исторически извѣстия може да се вади заключение, че Аспаруховата орда е имала монархическо-аристократическа урѣдба, че българитѣ-туранци сѫ били воинственъ народъ[2]. За вътрѣшното подраздѣление на народа може да се каже, че той се е дѣлѣлъ на повече родове — плѣмена и вѣроятно всѣко плѣме е имало свой управитель — прѣдставитель. Върховний господарь на цѣлия народъ се е избиралъ, или дохождалъ по наслѣдство на прѣстола изъ срѣдата на единъ княжески родъ и само когато този родъ се е прѣкѫсвалъ по една или друга причина, тогава върховната власть земалъ прѣдставитель отъ другъ родъ. Най-стариятъ български княжески родъ е билъ родътъ *Дуло*. Освенъ него, сѫществували сѫ и други видни родове, каквито сѫ били родоветѣ *Ерми*, *Угаинъ* и *Укилъ*[3]. За други българо-турански родове се научаваме отъ най-послѣднитѣ открития при раскопкитѣ въ с. Абоба. Отъ едно съобщение узнаваме, че тамъ проф. Успенски открилъ много паметници, върху които имало писано: „този паметникъ се въздига въ честь на еди-кого-си, за еди-какво-си и той бѣ отъ *еди-кой-родъ*“. Отъ тия паметници били събрани данни за много българо-турански кнежески родове[4]. Нѣма съмнѣние, че и цѣлото българо-туранско население е било раздѣлено на такива родове, отъ каквито сѫ били неговитѣ князе и болѣри.

Колкото се отнася до въпроса, гдѣ сѫ живѣяли тия плѣмена — родове и до кадѣ се простирали прѣдѣлитѣ на българо-туранското население, разбира се, прѣди всичко трѣ-

---

1) Ж. М. П. Пр. Часть 299. Филовичъ. Очеркъ Карпатской територіи. Стр. 217. — Въ сѣверо-източна Трансилвания около града Септи-Санъ-Жоржъ има маджари, които по типътъ си, по пъргавината и подобострастието силно напомнюватъ русинитѣ отъ Буковина. Сé тамъ се срѣща и другъ маджарски типъ, който по своята мекушавость и по носията си силно прилича на трансилванскитѣ ромѫни. Въ Трансилвания има и православни маджари, които по общо мнѣние сѫ помаджарени славяни.

2) Гилфердингъ. Сочиненія. Т. I, стр. 28.

3) Иречекъ. Исторія Болгаръ.

4) Българска Сбирка. Кн. X, стр. 659. 1900 г.

ба да ги търсимъ въ сѣверо-източна България — въ Добруджа, Делиорманъ и областитѣ Герлово и Туалука. На друго мѣсто ний исказахме мнѣние, че за потомци на старитѣ българи-туранци трѣба да се смѣтатъ една голѣма часть отъ сегашнитѣ „гагауси", сетнѣ и една голѣма часть отъ сегашното турско население въ източна България, което съставяватъ напр. кжзлбашитѣ, гаджалиитѣ и други. Въ това население дали е възможно да се намѣратъ слѣди отъ старитѣ български родове, остава да се изслѣдва. За издирваниего на българо-турански елементъ по на западъ отъ споменатитѣ прѣдѣли, т. е. тамъ, гдѣто сега имаме чисто славяно-българско население, сега почти нѣмаме други срѣдства, освенъ изслѣдваниего на рассата. Знаемъ, че българитѣ-туранци сж били отъ черната расса, а славяно-българитѣ — отъ бѣлата. По този въпросъ заслужва внимание едно изслѣдване на д-ръ Ватевъ. Той намира, че въ сѣверна България, черния цвѣтъ на кожата съ една точна пропорционалность постепенно се намалява отъ истокъ къмъ западъ и, обратно, се увеличава отъ западъ къмъ истокъ[1]. Така щото срѣдната погранична линия би се паднала по правата линия отъ Габрово къмъ Свищовъ, т. е. тамъ, гдѣто се отдѣлятъ черно-дрѣшковцитѣ габровци и търновци отъ левчанско-плевенеского българско плѣме. Ако разгледаме типътъ на населението, ще видимъ, че въ областьта на черно-дрѣшковцитѣ повече се срѣщатъ неславянски типове. Така напр. тукъ се срѣщатъ хора съ низъкъ ржстъ, широки лица, често съ издадени яблъчни кости на лицето и съ малки очи. По нѣкогашъ този типъ малко се видоизмѣнява: срѣщатъ се хора съ голѣми волски очи, остра и кжса долна челюсть; този послѣденъ типъ, може би, прѣдставлява смѣсь отъ българо-туранци съ нѣкое кавказско плѣме още въ първобитното имъ отечество — на Волга. Другъ единъ българо-турански типъ въ източна България, мислимъ, е слѣдующия: низъкъ ржстъ, костелявъ дългъ остъръ носъ и низко чело. Горнитѣ типове най-характерни сж въ околиитѣ търновска, горне-орѣховска и павликенска — именно тамъ, гдѣто славяно-българското население се отличава съ *особенно черни*тѣ си дрѣхи[2]. Трѣба да има нѣкаква свръзска между ста-

1) Сказка (изслѣдване) отъ д-ръ Ватевъ, четена въ Книжовното Дружество въ София.

2) По достовѣрни съобщения, населението около Павликени прѣдставлява единъ особенъ типъ отъ низъкъ ржстъ, съ бледно-тъмна кожа, а облѣклото му се

ритѣ черни-българи и чернитѣ дрѣхи*). Спорѣдъ единъ русски изслѣдвачъ, населението въ Южна България по типа си прѣд-

---

състои отъ черни дрѣхи. Обърнаха ми сѫщо вниманието на особенно татарский типъ на населението отъ селата Бѣляковци и Самоводени въ Търновско. Турано-татарски типове сѫщо много се срѣщатъ въ свищовскитѣ и ловчанскитѣ села. Любопитно е да се сравни источно-българския типъ, особенно търновския, съ оня на гагаузитѣ, за който говорихме на друго мѣсто. — Канитъ намира фино-уралска кръвь у българитѣ между Троянъ и Габрово: „Вървежътъ имъ се хвърля въ очи по своята пъргавина, снагата имъ е висока и мощна, коситѣ и очитѣ имъ сѫ тъмни, носоветѣ остри, веждитѣ имъ сѫ често сключени, лобнитѣ кости силно развити, ябълкитѣ на странитѣ (лицето) нададени и тилната кость ясно опрѣдѣлена. Азъ рѣдко съмъ намиралъ, като тука, такова очевидно напомнюване за кръстосванието на фино-уралската кръвь въ България". — Иречекъ. Нѣколко бележки за печенезитѣ и куманитѣ. Период. Списание. Кн. 32—33, стр. 215. — Заслужва да се обърне внимание и на характеристиката, която дава д-ръ Вайгандъ на южно-македонскитѣ власи, въ Мъгленъ: „Типътъ имъ много се различава отъ цинцарския, защото тѣ още отъ стари врѣмена, когато сѫ били въ Мизия, сѫ погълнали голѣмъ славянски елементъ, а може би, и чисто български (турански). Като гледахъ тѣхнитѣ очи съ напрѣченъ разрѣзъ, жълто-уцапанитѣ (бледо-уцапанитѣ) лица на мѫжетѣ и женитѣ имъ съ нададени челюсти и съ четинеста коса, не можѣхъ да се отърва отъ мисъльта, че въ тѣхнитѣ жили трѣба да тече друга кръвь, не кавказка (монголска)". J. Ninitescu. De la românii din Turcia. 1895 г. Стр. 398. — Сѫщо отъ голѣмо значение ще да сѫ и нѣкои народни обичаи, останали отъ българо-туранцитѣ въ источна България. Тукъ ще обърнемъ внимание на думитѣ на единъ сериозенъ изслѣдвачъ на българ. народенъ животъ: „Който е изучвалъ нравитѣ и обичаитѣ на българското население въ источната часть на сѣверна България, именно въ тъй нарѣчения „Тузлукъ" и „Делиорманъ", той безъ друго е съгледалъ множество нѣща, които това население е заимствувало(?) отъ турското плѣме. Тъй напр. клането на курбанитѣ ще да е(?) заимствувано отъ турцитѣ". Гюселевъ. Значението на Балкана. Стр. 230 — Ромѫнския поетъ Емиеску, като характеризира чужденцитѣ, които сѫ надошли въ Ромѫния, за гърцитѣ и българитѣ казва слѣдующето: „grecotei cu nas subtire, bulgarol cu ceafa grosa"... „гърчуля съ тънки носове, българановци съ дебели вратове". — Нѣкои турано-български физически черти на наслѣдницитѣ на българ. царь Иоанъ Александъръ е отбелѣзалъ Сырку въ сочинението си: „Жизнь и труды патріарха Евтимія", на които черти обръща особенно внимание проф. Ламански въ критиката си на това съчинение. Именно отбелѣзва, че коленетѣ имъ били стѣгнати (и петитѣ раздалечени) — признакъ, че тѣхнитѣ прадѣди постоянно сѫ ездѣли на конье въ азиятскитѣ степи. Такива типове, до колкото знаемъ, се срѣщатъ въ гр. Видинъ. — Българо-туранскитѣ типове отъ срѣдата на българский народъ често се отличаватъ съ особенъ темпераментъ и особенъ складъ на ума. Така напр. най-много българо-турански типове се срѣщатъ между тъй нарѣченитѣ „стамбуловисти"...

*) „Че облеклото на извѣстна часть отъ населението на сѣверна България, именно при склоноветѣ на Балкана, е черно, това е фактъ необоримъ; не по-малко е вѣрно и това, че цвѣтътъ на кожата у сѫщото население е значи-

ставлява смѣсь отъ разни народности. Населението въ селата край Марица се отличавало съ низъкъ ржстъ и твърдо тѣлосложение[1]. Може би, не безъ значение е и факта, че въ Южна България българското население въ *нѣкои села* има особенъ черенъ цвѣтъ на кожата и носи много по-черни дрѣхи отъ другитѣ околни български села[2]. Въ Южна България, освенъ това, много села въ названията си иматъ думата *кара*, напр. Кара-Мусалъ, Кара-Бурумъ, Кара-Топракъ; може би, не всѣкогашъ прилагателното „кара" се придава къмъ името на селото по признацитѣ на мѣстностьта[3].

Къмъ туранско-татарский типъ вѣроятно трѣба да отнесемъ и голѣмъ процентъ отъ шопското население въ Софийско, сетнѣ отъ населението въ Видинско, което, спорѣдъ М. Маринова, е отъ низъкъ ржстъ и съ некрасиви лица, а така сѫщо и жителитѣ отъ източна Сърбия, за които Сабо казва, че сѫ отъ низъкъ ржстъ, некрасизи и се отличаватъ съ всичкитѣ прѣимущества и недостатъци на българитѣ[4] (тамъ сѫ и торлацитѣ, а пъкъ торлакъ, спорѣдъ нашето тълкувание, значи полутурчинъ).

телно мургавъ. За подтвърждение на това, достатъчно е да си припомнимъ цвѣта на кожата у еленченитѣ, габровцитѣ, котленцитѣ, жеравницитѣ, у селянитѣ отъ шуменско, джумайско и пр.". Гюзелевъ. Значението на Балкана Стр. 240.

1) Сказка, четена въ VI археологический съборъ въ Одесса, въ 1884 г.

2) Такива сѫ напр. „болгáритѣ" въ Брацигово. Може още да се мисли, че българитѣ-туранци сѫ били распръснати въ западна България, въ нѣкои села, а особенно сѫ се установили по градоветѣ, напр. въ Самоковъ се срѣщатъ граждани съ чисто турански типъ. Сѫщо и въ градоветѣ въ Македония.

3) Въ България има 147 села, които иматъ въ названията си думата кара; отъ тѣхъ повечето сѫ въ сѣверо-източна и Южна България. „Списъкъ на общинитѣ въ България". 1900 г. — Селото Кара-Аланъ и другитѣ села, които съдържатъ въ името си думата „аланъ", дали нѣматъ нѣщо общо съ стария „аланский" народъ?

4) Въ края на XIII вѣкъ въ Браничево трѣба да е имало много туранци, защото тамъ сѫ владѣяли двама кумански войводи на българска държавна служба, а именно Дърманъ и Куделинъ, които сѫ оставили своитѣ имена на бившитѣ тѣхни крѣпости. Забелѣжително е, че и сега се срѣщатъ българи, които носятъ горнитѣ имена, като фамилни, и иматъ чисто турански типъ. Такивато българи трѣба да ги считаме за побългарени кумани (гагаузи). . .

V

СЛАВЯНО-БЪЛГАРСКАТА ОБЩИНА.

Най-старата славянска обществена единица е било плѣмето. То прѣдставлявало отъ себе си една група-хора отъ стотини и хиляди души, по происхождение отъ единъ родъ и живущи на едно опрѣдѣлено пространство земя въ повече села и колиби. По нѣкадѣ кѫщята били гѫсти, една до друга, и тогава тѣ образували голѣми села; другадѣ, тѣ били распръснати по горитѣ и съставлявали отдѣлни малки катуни и „колиби". Всичкитѣ членове на плѣмето били равно-правни. Тѣ имали за свой вождъ единъ жупанъ или кнезъ, избранъ отъ тѣхната срѣда на едно народно събрание, гдѣто се рѣшавали и други важни въпроси, относящи се до плѣмето. Тия сѫ главнитѣ общи черти, принадлежащи отначало на всичкитѣ славянски плѣмена; но съ течение на врѣмето, вслѣдствие на разни исторически условия, плѣмената у разнитѣ славянски народи се развивалъ по различни направления, получаватъ разни видоизмѣнения. Прѣди да додемъ до урѣдбата на плѣмето у славяно-българитѣ, а слѣдователно и до старата българска община, нека видимъ, какъ се прѣдставява плѣмето и първобитната община у другитѣ славянски народи въ историческо врѣме.

У чехитѣ историческитѣ извѣстия отъ X и XI столѣтие ни говорятъ за отдѣлни жупи, които се управляватъ отъ рицарството — мѣстенъ аристократически елементъ. Народното опълчение на всѣка жупа съставлява отдѣленъ полкъ. Въ централния пунктъ на жупата, отъ врѣме на врѣме ставатъ жупни събрания, гдѣто се сѫдатъ виновнитѣ членове на жупата. Спорѣдъ сѫщитѣ источници, селата на чешската жупа се управляватъ самостоятелно и това кара нѣкои изслѣдователи да мислятъ, че селата въ славянската жупа се ползували съ самостоятелно общинско управление и че слѣдователно жупата е била само административна единица. Чешското село е отговаряло со-

лидарно за прѣстѫпленията, извършени на селското землище; пасищата на отдѣлнитѣ села били разграничени, всѣко село си избирало свой кмѣтъ и пр. Но тази урѣдба у чехитѣ се явява въ X и XI вѣкъ, отъ когато сѫ запазени историческитѣ паметници, та не може по това врѣме да се сѫди за чешската жупа въ по-ранни столѣтия. Жупата не можеше да бѫде само административенъ центъръ въ плѣменната епоха, защото тогава самото понятие „административенъ“ не е сѫществувало, а се явило въ държавната епоха. Освенъ това, народнитѣ събрания на чешската жупа, за които споменахме по-горѣ, не говорятъ въ полза на административната жупа, а по-скоро за едно жупно общинско събрание, гдѣто се рѣшаватъ общинскитѣ дѣла. Въ X и XI столѣтие чешската жупа е била влѣзла въ друга стадия на своето развитие; жупанитѣ не сѫ били вече само народни избранници, но и намѣстници на княза — централний прѣдставитель на народа. Жупанитѣ сѫ се избирали отъ най-богатитѣ фамилии на жупата, а спорѣдъ нѣкои извѣстия даже били наслѣдственни владѣтели. Отъ друга страна, макаръ княза да е билъ юридически свободенъ въ назначаването на жупанитѣ, фактически той е билъ свързанъ съ волята на мѣстното население*). Отъ всичко, казано до тукъ, слѣдва да заключимъ, че чешката жупа въ X и XI вѣкъ прѣдставлява смѣсь отъ общинско-административна единица съ тенденция, да се обърне на чисто административна. Първоначалното плѣме като община вече си изгубва значението и се разлага на по-малки общини — села; но, като политическа единица съ нѣкои общински атрибути, то продължава да има значение въ организма на чешката държава.

Въ Полша до врѣмето на Болеслава (до 1138 г.) сѫществува само една мѣстна обществена единица, именно *ополе*. Знае се, че населението въ прѣдѣлитѣ на ополето (жупата) се събирало на народни събрания, като при това извѣстието за събранието се съобщавало чрѣзъ прѣдаване на *една тояга* отъ кѫща на кѫща, тъй като кѫщята на ополе-то били разхвърлени доста далечъ една отъ друга. Въ тия събрания се распрѣдѣляли даждията и задълженията на населението. Тука вѣроятно се раз-

*) Сборникъ статей составленный учениками Ламанскаго. 1883 г. Мѣстное земское самоуправленіе въ Чехіи и Польшѣ. Стр. 99—101, 117.

рѣшавалъ и въпроса за прѣдаването на виновнитѣ въ ржцетѣ на князя. Тука ще да се разглеждали и разнитѣ въпроси за запазване безопасностьта на населението, тъй като тази грижа е лѣжала на ополе-то. Най-послѣ, ополе-то е издавало автономически постановления. И така, ополе-то съставлява една община, състояща се отъ повече села, съ свое народно-събрание и безъ съмнѣние съ изборни длъжностни лица. По-късно тази голѣма община се обръща на административна область и населението се развива въ съсловенъ духъ; властьта и политическото значение прѣминаватъ въ ржцетѣ на по-богатитѣ отъ мѣстното население. Този горенъ слой, тази аристократия, исключително има значение въ политический животъ на страната въ течение на повече столѣтия[1].

Споредъ първитѣ извѣстия за русскитѣ славяни, тѣ сж живѣяли въ голѣми родове: „полемъ же жившимъ особѣ и володѣющемъ роды своими иже и до сее бѣху поляне и живяху кождс своимъ родомъ и на своихъ мѣстѣхъ, владѣюще кождо родомъ своимъ". Родоветѣ се дѣлѣли на семейства, които сж живѣяли въ дворове или „дворища"; разхвърлени на голѣми пространства, далечъ едни отъ други. Нѣколко дворове, по-близу разположени единъ до други, образували едно село, което е получавало названието си отъ главния родоначалникъ на семействата въ селото; за това названията на селата обикновенно се свършватъ на *ичи* или *овичи*[2]. Повече села, расположени едно до друго и отъ едно общо происхождение, образували една племенна единица, която русский лѣтописецъ нарича *родъ*. Тѣзи родове сж били тъй нарѣченитѣ „волости" въ русската княжеска епоха, въ които управлявали отдѣлни князе; князетѣ често не сж бивали свързани съ волоститѣ си, напущали ги и отивали въ други волости, кадѣто били викани отъ мѣстното население[3]. Всѣка волость си имала особенъ центъръ, който се наричалъ *градъ*. Първоначално градъ е значѣло оградено мѣсто, прѣдназначено за скривалище и мѣсто за защита въ военно врѣме. Въ осо-

1) Сборн. статей и пр. Мѣстное земское самоуправленіе въ Чехіи и Польшѣ. Стр. 109—111, 118.

2) Макушевъ. Сказаніе инородцевъ о бытѣ и нравахъ славянъ. 1861 г. Стр. 110.

3) Сергѣевичъ. Русскія Юрид. древности. Т. I: „И молвеше Ярополку Свѣнаддъ: поиди на братъ свой и пріими волость его" (1) „а нынѣ поѣдитѣ въ свои волости" (2) „А въ Бѣжицахъ княже, тобѣ селъ не держати и по всей волости Новгородской" (3).

бенните прѣдградия — „пригороди“ по-кжсно сж се населили търговци и занаятчии и съ това турили начало на по-сетнѣшните градове[1]. Русскитѣ славяни, спорѣдъ Масуди, се дѣлѣли на множество родове, управлявани отъ князе, които вѣчно враждували помежду си. Абу-Обсидъ-Аль-Бекри († 1094 г.) за сжщитѣ славяни казва: „славянитѣ сж толкова могущественъ и страшенъ народъ, щото, ако да не бѣха раздѣлени на множество колена и родове, никой въ свѣта не би могалъ да имъ противостои“[2]. Отъ XVI—XVII вѣкъ, когато русската царска власть е била въ апогея си, а народа се е диференцирал на съсловия, за русската „волость“ можемъ да приведемъ слѣдующитѣ данни. Едно голѣмо село е могло да състави една волость, но това е бивало много рѣдко. Повечето пжти волостьта е заключавала въ себе си отъ четири до деветь села. Едното село, по-главното, е служѣло за центъръ и въ него се събирали всичкитѣ села отъ волостьта на *вече*. Всѣко село си имало опрѣдѣлено пространство земя съ точни граници. Ако въ прѣдѣлитѣ на волостьта се извърши нѣкое прѣстжпление, отговаря цѣлата волость, тъй като всичкитѣ земи на цѣлата волость образували окржга на общината. Всички постоянни жители на волостьта се смѣтали за равноправни членове на общината; такива сж били: царскитѣ селяни, болѣрскитѣ, манастирскитѣ, черковнитѣ и всички *свободни* селяни. Главната цѣль, за съединението на повече села въ една голѣма община — волость, е била да се прѣдупрѣждаватъ прѣстжпленията, да биватъ сждени и наказани прѣстжпницитѣ. Народното събрание на общината се нарича *копа*, или *куна*, или *громада*. То се събира въ едно централно мѣсто на общината, което се нарича *копище* или *коповище*. Повечето пжти общината вика да присжтствуватъ на събранията ѝ и „сторонные люди“ отъ други общини, които въ случай на нужда да могатъ да бждатъ свидѣтели. Всичкитѣ членове на общината сж били длъжни, когато се повикатъ, да се яватъ на *копището*. Ако

1) Макушевъ. Сказаніе инородцевъ и пр. Стр. 145. — Забелѣжително е, че на много мѣста въ България най-старитѣ части на градоветѣ се викатъ „варуши“; „варушъ“ има въ Търново, Русчукъ, Т.-Пазарджикъ, Прилепъ, Охридъ, Леринъ и други градове. Намъ ни се чини, че това е старо-българското име на русския „пригородъ“ и че тази дума отъ българский языкъ е прѣминала въ маджарский и сърбский языци, въ които се употрѣбява и сега въ смисълъ на градъ, въ новото му значение. Въ ромжнския языкъ думата „варушъ“ се съхранява въ видъ на oraș и съ значение — градъ.

2) Макушевъ. Сказаніе инородцевъ и пр. Стр. 145.

жителитѣ на нѣкои села не сѫ могли да се явятъ всички, селото е бивало длъжно да испрати нѣколко души свои прѣдставители*).

За славяно-българитѣ имаме сравнително най-ранни извѣстия, защото тѣ прѣди другитѣ славяни сѫ дошли въ стълкновение съ римско-византийската империя. Историцитѣ на Империята сѫ имали възможность и случай още отъ V вѣкъ да отбелѣзватъ много извѣстия за тѣхъ. Прокопий, като говори за тия славяни, расправя слѣдующето: „славянитѣ живѣятъ въ лоши кѫщички, расхвърлени на голѣмо разстояние една отъ друга. Славянитѣ и антитѣ на се управляватъ отъ единъ човѣкъ, но отъ край-врѣме живѣятъ въ демокрацията. За това у тѣхъ, както обикновеннитѣ, тъй и извънрѣднитѣ въпроси се рѣшаватъ въ народнитѣ събрания". За славянитѣ на Балканский Полуостровъ Менандръ въ VI вѣкъ говори: „Баянъ, ханъ на аваритѣ, прѣмина Дунава и опустоши съ огънь и мечъ селата на славянитѣ съ околноститѣ имъ, като имъ ограби всичкото имущество, защото никой отъ тѣхъ не е смѣялъ да му противостои, а всички се скрили въ непроходимитѣ гори". „Между славянитѣ — казва Маврикий — господствува постоянно несъгласие: каквото рѣшатъ едни, не го удобряватъ други, и никой не иска да се покорява на други. Тъй като тѣ иматъ много régai, които не се съгласяватъ помежду си, то полезно е да привличаме нѣкои отъ тѣхъ на наша страна". „Славянитѣ (на сѣверъ отъ Дунава) — казва Хелмхолцъ (въ 1177 г.) — не се грижатъ да си построятъ кѫщи, а обикновенно плѣтатъ си отъ пръти колиби, колкото да се укриватъ отъ дъждъ и лошо врѣме. Щомъ се разнесе викъ за тревога, всички бърже задигатъ хранитѣ си и ги скриватъ въ ископани дупки въ земята, заедно съ златото, среброто и скѫпоцѣннитѣ си вещи; а женитѣ и дѣцата си закарватъ въ горитѣ, въ тайни и укрѣпени скривалища, така щото

---

*) Н. Иванишевъ. О дрѣвныхъ селскихъ общинахъ югозапада Россіи. Стр. 3—12.—За старата русска селска община прѣимущественно въ юго-западна Россия сѫ писали Довнаръ-Запольски: Западно-русская селская община. Ж. М. Н. Пр. 1897 год. Юлий. Владимирский-Будановъ: О формахъ крестянскаго землевладѣния въ литовско-русскомъ государствѣ. Кіевскій Сборникъ. 1892 г., Любовски и др.

на неприятеля оставатъ само плѣтенитѣ кѫщички, за които славянитѣ ни най-малко не жалѣятъ"[1]. „Около половината на VII вѣкъ — казва Дриновъ — славянитѣ, които се засѣлили на Полуострова, политически се дѣлѣли на двѣ части: едни се намирали подъ властьта на Византия и сподѣляли участьта на нейнитѣ подданници; а други, болшинството, се ползували съ пълна независимость. Послѣднитѣ, по запазения у тѣхъ родовъ обичай, се дѣлѣли на много плѣмена"[2]. . . За взаимнитѣ отношения на тия плѣмена, на първо врѣме слѣдъ прѣселението, може да се каже, че тѣ по нѣкогашь живѣяли дружно помежду си, съединявали се за общи прѣдприятия. Така въ 676 год. дреговичитѣ, велегизититѣ, ваюнититѣ, бърсяцитѣ и други съ съединени сили нападнали на Солунъ. Другъ пѫть, спорѣдъ извѣстието на Маврикия, тѣ се карали и воювали помежду си, като даже се съединявали съ византийский императоръ противъ своитѣ еднородци. Въ 685 — 687 г. г. струменцитѣ, рихнинитѣ и сагудатитѣ обсаждали Солунъ, а велегизититѣ въ това врѣме се намирали въ дружба съ солунцитѣ и имъ пращали храна. Въ 687 г., въ похода на императора Ринотметъ противъ славянитѣ, мнозина отъ послѣднитѣ прѣминали къмъ императора. Спорѣдъ Дринова, това било направено не толкова отъ страхъ, колкото отъ вражда къмъ другитѣ славянски плѣмена, съ които воювалъ императора[3].

На чело на всѣко плѣме у тия славяни стои единъ избранъ прѣдставитель, който у византийскитѣ писатели се нарича réga. Напр. гръцкото житие на св. Димитрий говори за réga на рихнинитѣ — Первундъ, а сѫщо и за други славянски régai. Въ българската редакция на сѫщото житие се говори за славянскитѣ кнезье, които сѫ обсаждали Солунъ. По свидѣтелството на патриарха Никаноръ, въ 768 г. императоръ Константинъ откупвалъ у славянскитѣ кнезье (tous sklavénaun arhontas) християнскитѣ плѣнници, откарани отъ островитѣ Имбросъ, Тенедосъ и Самотраки. Въ 799 г. атинянитѣ се обърнали къмъ князъ Акамира, князъ на славянското плѣме велегизити, живущи въ Тесалия, съ просба да спомогне на исаврийскитѣ принцове,

1) Макушевъ. Сказаніе инородцевъ и пр. Стр. 111, 109.
2) М. Дриновъ. Заселеніе Балканскаго Полуострова славянами. Стр. 150.
3) М. Дриновъ. Заселеніе и пр. Стр. 151, 152.

заточени въ Атина отъ императрица Ирина[1]. У императора Константинъ Багрянородний този князъ се нарича *жупанъ*. Този венценосецъ писатель расправя, че въ 783 г. византийский военачалникъ Ставраки тръгналъ да усмири славянитѣ въ Гърция и, като достигналъ до Коринтский провлакъ, нему се подчинили всичкитѣ мѣстни *жупани*. За сърбскитѣ плѣмена въ Илирика, сѫщий писатель казва: „както казватъ, тия народи нѣматъ свои архонти, а иматъ само *жупани* — старѣйшини, *както това е въ обичай у другитѣ славяни*“[2]. Гръцкий историкъ Папаригопуло, като говори за прѣселението на славянитѣ, расправя, че тѣ се заселили въ Тесалия, Епиръ и Гърция по своя обичай въ малки селца и уединени ферми, като образували земледѣлчески или пастирски общини, управлявани дълго врѣме отъ своитѣ началници, които се викали *жупани*[3]. Че българскитѣ плѣмена се упралявали отъ старѣйшини, които се викали жупани и кнезове, имаме и други положителни данни отъ домашенъ источникъ. Така въ хризовула на царь Константинъ Асеня отъ 1278 г., даденъ на Вирпинский манастиръ въ Скопско, се казва: „съкровища ы иманиіа даати къ стымъ и божественнымъ църквамъ, іакоже бо и светыи ы православныи царии гръчци и блъгарци и *жупани* и *кнѫзеви* и кралеве српскыѭ землѫ“. . . Че жупанитѣ и кнезоветѣ, жупитѣ и кнежинитѣ сѫ били принадлежность на българската административна организация и територияльно подраздѣление, това се вижда отъ по-долното съдържание на сѫщий царски хризовулъ: „да не метаха с ними ни севастъ, ни прахторъ, ни *кнѫзъ*, ни кастрофилакъ“. . . „И Горнемъ Полозѣ. . . *жупъ*. . . виноу по“. . . „Ни прахторъ отъ нихъ *кнѫзе*, ни топщикалъ“[4]. . . Въ единъ надписъ, намѣренъ при раскопкитѣ въ с. Абоба, се чете „*жупанъ* — тарханъ“. Повечето мѣстности и села въ Македония и Албания и до сега запазватъ въ названията си думата „жупа“, напр. *Жупа* — мѣст-

1) М. Дриновъ. Заселеніе Балк. Пол. Стр. 150. — М. Соколовъ. Изъ исторіи болгаръ. Стр. 82.

2) М. Дриновъ. Заселеніе и пр. Стр. 150. — М. Соколовъ. Изъ исторіи болгаръ. Стр. 82. О темахъ и народахъ. Изд. Ласкина. Стр. 107. — К. Гротъ. Извѣстія Багрян. о сербахъ. Стр. 106.

3) Paparigopoulo. Histoire de la Civilisation helenigue. Стр. 208.

4) Свѣденія и замѣтки о малоизвѣстныхъ и неизвѣстныхъ памятникахъ. Спб. 1879 г. Т. 81—90. И. Срезневскаго. Т. 81. Болгарскія грамоты и другія записи. Стр. 14, 16, 19.

ность, *Жупаница* или *Жупанища* — село, *Жупанъ* — планински върхъ и *Жупанска нахия*[1]. Въ Казанлъшко за означавание една група-хора отъ 10 — 20 души се употрѣбява изражението„ една *жупа* хора". Жупани се викали всичкитѣ по-видни болѣри при влашкитѣ господари — войводи, които се подписвали като свидѣтели на господарскитѣ грамоти, напр. „свѣдѣтели сіемоу хризовоулоу: Радулъ Банъ, *жупанъ* Драгота. . . и *жупанъ* Бѣлота". „Свѣдѣтеліе *жупанъ* Манѣ Оудрище, *жупанъ* Тодоръ, *жупанъ* Станче дворникъ, *жупанъ* Михаилъ логофетъ, *жупанъ* Казанъ Сахаковъ, *жупанъ* Станъ Негревъ"[2]. И до сега въ ромжнский народенъ езикъ *жупанъ* или jupâne означава господинъ, т. е. благороденъ (по русски баринъ, която дума пъкъ происхожда отъ бояринъ).

Всѣко плѣме, жупа или кнежина въ историческо врѣме заемало извѣстно пространство земя и е било расположено въ повече села. Слѣди отъ старитѣ жупи и кнежини на много мѣста можемъ да видимъ и до сега; тѣ се криятъ въ остатъцитѣ на старитѣ плѣмена и административни подраздѣления на старата българска и византийска държава; тѣ сж били първоначалнитѣ голѣми славянски общини. Първоначално — казва г. Успенски — общината въ Византия прѣдставляваше едно сложно политическо тѣло и се състоеше не отъ десетина селски кжщи, а отъ десетина и повече села съ десетина и повече хиляди жители. Имало е общини съ твърдѣ голѣми размѣри, които могли да извадатъ цѣлъ корпусъ войска. Такива сж били напр. славянскитѣ колонии — общини въ Мала Азия, въ VII и VIII вѣкъ"[3]. За означавание съвъкупностьта на общинскитѣ отношения и за понятието „община", като особенно политическо тѣло, въ X вѣкъ у византийцитѣ се употрѣбява термина *комитура*. Този терминъ въ византийската история се срѣща и по-рано. Въ VI вѣкъ, по новелитѣ на Юстинияна I

1) В. Кжнчевъ. Македония, 1900 г.

2) Сборникъ за народни умотворения, наука и книжнина. Кн. IX.

3) Журналъ Мин. Народн. Просвѣщ. Кн. 225, часть II. Къ исторіи крестянскаго землевладѣнія въ Византіи. Стр. 328. — Подобни голѣми общини сж запазени до сега у ромжно-властитѣ около Пиндъ. Въ началото на XIX столѣтие едно влашко плѣме отъ 600 семейства и 6,000 души напуснало общината Авела въ Пиндъ и се прѣселило въ планинитѣ на Верия, по-близу до Солунъ, гдѣто образувало общината Барба-Алекси, по името на прѣдводителя на плѣмето. У тия власи прѣдводителя на плѣмето се вика челникъ; той прѣдставлява общината прѣдъ властитѣ, той има сждебната и административната власть вътрѣ въ общината. Ioan Ninitescu. De la românii din Turcia Europeana. 1895 г. Стр. 179, 180.

се вижда, че *свободното* население е живѣяло въ градове и села въ общини, управлявани отъ своитѣ старѣйшини, които общини се наричали caumétourai, métrocaumiai, hauria eleutherika. Отъ това безъ съмнѣние слѣдва, че „комитурата“ отъ X вѣкъ е била оная сѫщата отъ VI вѣкъ. Тукъ се забелѣзва още едно обстоятелство: и двѣтѣ приведени думи caumétoura и métrocaumia се намиратъ въ тѣсно етимологическо сродство съ думата caumè — село. Въ новелитѣ на императоритѣ отъ X вѣкъ често, на мѣсто caumétourai, се употрѣбяватъ формитѣ taun hauriaun omades или anakoynausseys. Обаче думитѣ комитура и метрокомия, ако и да сѫ сродни и често да се употрѣбяватъ въ едно значение, въ сѫщность означаватъ двѣ различни понятия: първата означава съвъкупность на села, съединени съ общо землевладѣние, съ обща отговорность за изпълнявание на държавнитѣ задължения и съ едно административно управление; метрокомия пъкъ означава административния центъръ на комитурата. „Ако би било нуждно — казза проф. Успенски — да се замѣнатъ тия византийски термини съ славянски, то комитурата би трѣбало да наречемъ *жупа*, а метрокомията — *жупенъ градъ*. Твърдѣ е възможно, че подъ caumopolis на византийскитѣ писатели трѣба да разбираме метрокомия“[1].

Ний видѣхме, че славянскитѣ жупани и кнезове византийцитѣ ги наричатъ régai и arhauntai. Но тия названия сѫ отъ първитѣ врѣмена, когато славянскитѣ плѣмена сѫ били или съвършенно сьободни, или въ полузависимость отъ Византия и България. По-кѫсно, когато жупанитѣ се подчинили на византийската държавна власть, тѣ получили други названия. Такова е било напр. названието comés, което означавало управитель на една административна единица — жупа, който управитель пъкъ въ сѫщото врѣме е билъ и комендантъ на дружината, която се образувала отъ жупата[2]. Този терминъ е старъ византийски, още отъ врѣмето, прѣди дохождането на славянитѣ, както ще видимъ на друго мѣсто. Слѣдъ подчиняването на славянскитѣ плѣмена, той прѣминава къмъ славянскитѣ жупани въ Византия, а отъ тамъ и въ България, както се вижда отъ надписа на пограничния камъкъ отъ врѣмето на царь Симеона, въ

1) Ж. М. Н. Пр. Кн. 225, часть II, стр. 329, 333.
2) Ж. М. Нар. Пр. Кн. 225, ч. II, стр. 331, 332.

който се говори за *комитъ* Дристъръ[1]. Сжщо и въ славянский прѣводъ на Еклогата се говори за „*кѫметица*“ въ смисълъ на военни началници[2]. Терминътъ *кѫмѣтъ* или *кмѣтъ*, въ значение прѣдставитель на по-новата селска или градска община, се запазва прѣзъ цѣлото турско господство и до сега. Царь Самуилъ въ гръцкитѣ источници се нарича caumétopoulos, т. е. синъ на комита. Като се земе прѣдъ видъ, че той е захванал да дѣйствува срѣдъ плѣмето бърсяци, около Битоля, излиза, че той е билъ синъ на жупана на бърсяцитѣ; а тази славяно-българска жупа е била една отъ най-голѣмитѣ и най-силнитѣ. „Не подлежи на никакво съмнѣние — казва г. Златарски — че той (комита) е билъ най-високий прѣдставитель на мѣстното население и е защищавалъ интереситѣ на извѣстна славянска община прѣдъ прѣдставителя на централната власть — намѣстника на българский царь. Той се е ползувалъ съ твърдѣ голѣмо влияние и значение въ страната и е достигалъ по нѣкога такава мощь, щото се е рѣшавалъ да противодѣйствува на централната власть, както това направили Шишманъ и неговитѣ синове“[3]. Нѣкои характерни признаци за властьта и значението на старитѣ жупани и кнезове се съхранили до най-ново врѣме въ сѣверозападна България и сѣверна Сърбия, която се издигна на българска плѣменна основа. Слѣдъ войната съ Австрия — расправя протойерей Ненадовичъ, единъ отъ сърбскитѣ дѣйци при Кара-Георгия — въ Валевската нахия, както и прѣди войната, останалъ за *кнезъ* баща му. Никола Грабовичъ билъ Лешский кнезъ отвждъ р. Колубара. Отъ Подгорица, гдѣто кнеза билъ умрѣлъ, дошли да молятъ баща му, да отиде да имъ бжде кнезъ. . . Тримата кнезове се събирали да распрѣдѣлятъ данъцитѣ и станалитѣ общински расходи съ съгласието на везира отъ Бѣлградъ, при когото се събирали всичкитѣ кнезове отъ цѣлия виляетъ. По застжпване на кнезоветѣ, пашата намалявалъ данъка. Всѣки кнезъ, като се връщалъ въ нахията си, съ общо съгласие распрѣдѣлялъ данъка между отдѣлнитѣ села и отдѣлнитѣ семейства[4]. Още по-добрѣ се обяснява значението на

---

1) Сборникъ за народни умотворения, наука и книжнина. Кн. XV, стр. 34, отдѣлъ Критика.

2) Това изложение. Стр. 85.

3) Сборникъ за нар. ум. и пр. Кн. XV, отдѣлъ Критика, стр. 37.

4) Въспоминания на протоиерея Ненадовича. Стр. 28, 31, 32. — Кнезове, а слѣдователно и кнежеска организация намираме въ влашкитѣ земи, въ Мала Ва-

кнеза въ Видинско отъ Митко Маринова. Званието *кнезъ* в турско врѣме е съществувало като официялно съ права и длъ ности отъ Българска Морава до Искъра. За всѣка нахия е имало по единъ кнезъ, който въ отличие отъ селскитѣ кнезове (кмѣтове) се е наричалъ *башъ кнезъ*. Той се е избиралъ отъ цѣлата нахия измежду по-богатитѣ и почтенни селяни и е прѣдставлявалъ раята прѣдъ турскитѣ власти. Кнеза е засѣдавалъ въ съдебния и окръжния съвѣти при *„войводата“* или пашата. Особенно значение е ималъ неговия гласъ при рѣшавание на въпроси, които се отнасяли до даждията, земледѣлието, скотоводството и други въпроси въ окръга. Кнезътъ е обикалялъ селата, придружаванъ отъ полицейски стражари или въоржжени момци българи; той е помагалъ за събирание на даждията, и за искарвание на ангария. Ако се появявала разбойническа шайка, кнезътъ е изкарвалъ потера. Той е разглѣждалъ спорове граждански и углавни, освенъ по-голѣмитѣ и по-важнитѣ. Кнезоветѣ съ имали голѣмо влияние между населението и съ стояли на чело на всѣко народно движение. Така, когато станаха въстанията въ западна България — въ Берковско, Ломско, Бѣлоградчишко и Видинско въ 1835, 1837 и 1850 г. г., то на чело на тия въстания съ били кнезоветѣ*).

Въ византийската и българската държави жупанската и

лахия, въ Голѣма Валахия — въ окръга Яломица на Дунава и въ южна Молдова, около Тигечъ въ Маджарско — въ Фагарашъ, Хацегъ, Банатъ и въ Галиция. Особенно много данни има за кнезоветѣ въ Маджарско, които се явяватъ тамъ, като прѣдставители на голѣми и малки общини и въ същото врѣме, като „благородни“ съ особенни права. Даже когато общинитѣ съ въ пълна зависимость отъ господари и кнезоветѣ губятъ своята самостоятелность, даже и тогава кнезоветѣ запазватъ едно привилегировано положение, управляватъ селата (по нѣкогашъ на десетъ села единъ кнезъ) съ съдебна и административна власть, въ зависимость отъ същитѣ господари. Надѣжде. **Din dreptul vechiu român.** Маджарския писатель **Fekete**, като пише за тия кнезове, казва: „Кнеза е билъ господарь на населението. Напомнювамъ, че маджарскитѣ кнежества бѣха основани на същитѣ начала, като кнежествата на Балканската държава на Петъръ и Асенъ; и тамъ кнеза е билъ господарь, съдия, по нѣкогашъ и войвода“. **Revista pentru istoria, arheologie. G Tocilescu** Год. 3, 1885, томъ V, стр. 131. По-късно кнеза или жупана въ Маджарско и Влашко се нарича „съдецъ“ или „жудецъ“. Когато цѣлото население е било зависимо, потомцитѣ на кнезоветѣ останали свободни; за това въ Влашко свободнитѣ селяни се наричатъ „отъ-кнезоветѣ“.

*) М. Мариновъ. Жива Старина. Кн. IV, стр. 8—11.

кнежеската власть се намира въ зависимость отъ върховната държавна власть, повечето пѫти не непосрѣдственно, а чрѣзъ посрѣдничеството на други държавни чиновници, областни управители. За по-добро разбирание значението на жупанитѣ, да кажемъ нѣколко думи и за тия областни началници. Държавата се е дѣлѣла на византийски „теми“, или „хори“, или български „воеводства“[1]. Воеводството обикновенно се е състояло отъ повече жупи и кнежини, а въ исключителни случаи, когато послѣднитѣ сѫ бивали много голѣми — отъ една жупа или кнежина. Въ послѣдний случай и самъ жупана или кнеза испълнявалъ длъжностьта на войводата; така въ X вѣкъ плѣмето моравяни въ Браничево се е управлявало само отъ своя кнезъ, който направо се е сношавалъ съ византийский императоръ[2]. У византийцитѣ войводата — който въ сѫщото врѣме е билъ и военачалникъ — се наричалъ *стратигъ*, или *дуксъ*, или *севастъ*[3], а у старитѣ българи, както става явно отъ изслѣдването на г. Златарски — *тарханъ*[4]. Славяно-българското население нарича тоя военачалникъ „войвода“, което име се запазва и въ турската епоха дори до послѣдно врѣме, както може да се види отъ по-горнитѣ цитати изъ съчинението на г. М. Мариновъ. Обаче, по нѣкога войводата въ българскитѣ земи се нарича още *банъ*. Въ Чепино, спорѣдъ Иречека, имало особенно банство[5]. Близо до Пловдивъ се намира една могила, която се нарича „банова могила“[6]. Ми се чини, че за едно банство въ Македония се говори въ една сърбска грамота: „що си има оу градоу у *бансте* двѣ ни-

1) Г. Герцбергъ. Исторія Византіи. Москва. 1897. Стр 91. — Новакович. Србска войска. 1893. Стр. 62, 63. Свѣдения и замѣтки и пр. Т. 81 И. Срезневскаго. — Въ грамотата на Иоанъ Асеня II страната се дѣли на „хори“: „или въ Скопскѫѭ хорѫ, или Прилѣпскѫѭ, или Дѣволскѫѭ хорѫ, или въ земѭ Арбанаскѫѭ“. Но въ единъ сърбски записъ отъ 1330 г. „хора“ е само часть отъ една область: „Въ области Овчеполской, въ хорѣ Злѣтовстей, въ горѣ Лесновстей... Обдьржещоу хороу Злетовскоу, жоупаноу Драгославоу“. Стара српска войска. Стр. 64. Областьта или окрѫга се нарича още и „държава“: „едно село въ нѣмецкою державѣ“. Pic Les lois roumâines Стр. 44. — Въ влашкитѣ земи по-кѫсно окрѫзитѣ или старитѣ жупанства се наричатъ „сѫдства“.

2) М. Дриновъ. Славяне и Византія въ X вѣкѣ. Стр. 84—86.

3) Г. Герцбергъ. Ист. Визант. Стр. 91.

4) Сборникъ за народн. умотвор. и пр. Кн. XV.

5) К. Иречекъ. Пѫтувания по България.

6) Сѫщото съчинение.

віе"[1]. . . Въ една пѣсень, която се пѣе въ Македония, се казва:

Събрали се вси банове,
Вси банове, вси кмѣтове,
Вси кмѣтове, вси жупани . . .

Въ една народна пѣсень, записана въ с. Горна Баня до София, се говори за „*бане* бугарине"[2]. Банства е имало въ българскитѣ земи на сѣверъ отъ Дунава въ Мала Валахия и Темишварский Банатъ[3]. Този български държавно-административенъ терминъ е прѣминалъ къмъ маджаритѣ отъ ония българи, които сѫ живѣяли въ сегашнитѣ маджарски земи и сѫ били покорени отъ маджаритѣ.

Старитѣ славяно-български жупи и кнежини — общини се ползували съ голѣма вътрѣшна свобода, която много пѫти е бивала гарантирана отъ особенни договори, сключени съ върховната държавна власть. Извѣстно е, че славянскитѣ плѣмена отъ Славиния (Македония) се присъединили къмъ българската държава по доброволно съгласие, за което, разумѣва се, българскитѣ царе имъ гарантирали извѣстна самостоятелность и имъ подтвърдили старитѣ автономически права. Въ X вѣкъ, спорѣдъ Хоматияна, отъ славянскитѣ плѣмена около Солунъ едни *плащали данъкъ* на българитѣ, а други на града Солунъ[4]. Очевидно, че тукъ плащанието на данъкъ е била главната свръзка между плѣмето и върховната власть; ако да бѣше инакъ, историка щѣше да употрѣби други думи, за да покаже подчиненностьта на славянскитѣ плѣмена на едната или другата държавна власть. Характеренъ примѣръ за славянската жупа — община, запазена още въ XIV вѣкъ съ всичкитѣ си права и привилегии, ни прѣдставлява янинската жупа — комитура. За правата и устройството на тази жупа се говори въ единъ хризовулъ на византийский императоръ Андроникъ Старий отъ 1319 година. Спорѣдъ този хризовулъ, въ състава на общината влизатъ, освенъ градътъ Янина, още и селата: Богивища, Желеховица, Псеада, Сандарица, Ардиловица, Гложане, Гардики, Леавища, Тръстеникъ, Теасовища, Новосели, Ардомище. Тази голѣма община владѣе, освенъ земитѣ на жупата съ горитѣ и „рибнитѣ ловища", още и други

1) Памят. законод. дѣят. Душана. Стр. 39.

2) Периодическо Списание.

3) Юр. Венелинъ. Влахо-болгарскія грамоты. Стр. 199.

4) М. Дриновъ. Славяне и Византія въ X вѣкѣ. Стр. 84—86. Спорѣдъ сѫщия авторъ, тия славянски плѣмена се управлявали отъ свои кнезье.

нѣколко близки села, очевидно населени съ тъй нарѣченитѣ парици или зависими селяни. Тия села сѫ слѣдующитѣ: Шипка, Радовити, Дряново, Фрястана, Липница, Копанци, Строми, Дрявойса, Копани, Крѣхово pèri tèn Vaguenelian, лозе eis tous Psathous, Ливади и Скупица. Ето и изчисленитѣ въ хризовула права на общината: Янинската *митрокомия* владѣе всичкитѣ си имоти и права, възъ основа на старитѣ грамоти, съ лозята, земитѣ, воденицитѣ и другитѣ си имоти и съ прѣселницитѣ (парицитѣ) си. Нито градътъ Янина, нито нѣкой замъкъ отъ областьта нѣма да се отстѫпятъ никому, а ще бѫдатъ всѣкога царски. Войводата не може да испѫди извънъ прѣдѣлитѣ на жупата никого отъ *епикитѣ* (славянитѣ — членове на общината, свободни граждани); той може да изгони само явнитѣ размирници. Епикитѣ на жупата сами си избиратъ сѫдии отъ своята срѣда, които разгледватъ всичкитѣ дѣла подъ прѣдсѣдателството на войводата, освенъ дѣлата, подсѫдни на смѣсения сѫдъ и черквата. Градътъ (жупата) Янина „по-стария обичай“ се ползува съ всичкитѣ привилегии, и неговитѣ епики напълно се освобождаватъ отъ търговскитѣ мита при търговията и здѣлкитѣ въ самата жупа и другитѣ области и замъци на царството. Епикитѣ на Янина се освобождаватъ отъ военна служба вънъ отъ жупата, тъй като само кадроветѣ (специялно *войницитѣ*) и които иматъ (за това) економии (т. е. пронияритѣ) сѫ длъжни да испълняватъ тази служба. *По господствующий у тѣхъ обичай, янинцитѣ иматъ право да изгонватъ отъ своята срѣда измѣнницитѣ и прѣдателитѣ,* а имуществото имъ да конфискуватъ. Стратиотитѣ („войницитѣ“) нѣматъ право да се распорѣждатъ въ домоветѣ на янинцитѣ, сѫщо и войводата не може да се бърка въ вътрѣшниѣ работи на общината. Епикитѣ на Янина се освобождаватъ отъ всичкитѣ налози сѫществующи и бѫдѫщи, тъй сѫщо отъ тия налози се освобождаватъ и тѣхнитѣ села и имоти въ другитѣ градове (жупи) „съгласно дѣйствующия спрямо тѣхъ обичай“. Тѣ нѣма да се облагатъ съ никакви други данъци, освенъ съ сѫществующитѣ. Тѣ и имотитѣ имъ се освобождаватъ отъ военна квартира и други ангарии; тѣ сѫщо сѫ свободни да продаватъ произведенията си на жителитѣ на жупата по свободна цѣна, „по обичая“. Тѣ се освобождаватъ отъ данъка за градостроение *въ полза на другъ градъ,* освенъ на своя. Убийството се наказва по господствующий у тѣхъ обичай. Тѣ ще владѣятъ сами свободно своитѣ села съ околнитѣ имъ зе-

ми, пасища и други принадлежности, сѫщо се утвърдяватъ правата имъ, гдѣто и да се намиратъ. Войводата нѣма право да купува недвижима собственность въ жупата, това право е запазено само за гражданитѣ; обаче отъ тѣхъ никой не смѣе да приеме на своя земя парици, принадлежащи на други хора. Янинцитѣ се освобождаватъ отъ данъкъ на глава, димнина, пасбищно, отъ данъкъ за рибнитѣ ловища, поземелния данъкъ, отъ данъкъ за паша по планинитѣ, отъ пчелни и свиненъ десятъкъ, съ една дума — „отъ всичкитѣ данъци, измислени неотдавна". По тѣхна молба, янинцитѣ се освобождаватъ отъ прѣброяване и описъ. По стария обичай, гражданитѣ не се принуждаватъ да пазятъ стража, която длъжность остава върху стратиотитѣ, съ исключение само на крайна необходимость и опасность. Евреитѣ, живущи въ Янина, се ползуватъ съ пълна свобода, еднакво съ епикитѣ[1].

Хризовула на Андроника — казва проф. Успенски — е рѣдъкъ источникъ за възстановление правата и отношенията на свавянската община — комитура къмъ върховната власть на византийската империя. Такива трѣба да сѫ били първоначално правата и на другитѣ (славянски) общини въ Империята, които се опрѣдѣляли сѫщо съ такива договори. Колкото повече се вдълбочаваме къмъ VIII и VII вѣкъ, толкова по-голѣма автономия намираме у славянската община, толкова повече е имала тя политическа свобода и толкова по-малка, трѣба да се прѣдполага, е била намѣсата на централната власть въ вътрѣшнитѣ работи и управление на общината. Автономията на янинската община — комитура е турена на широки основи: тя има своя изборно сѫдилище, общинска войска, войводата не се бърка въ вътрѣшната администрация, има гаранция за неотчуждаемостьта на общинскитѣ земи и имоти, жителитѣ сѫ освободени отъ тежки данъци и описи; ползуватъ се съ правата да търгуватъ безъ мито по цѣлата Империя, съ една дума — иматъ всички права; не имъ достига само вънкашна политика[2].

За вътрѣшната организация на славянската жупа — община можемъ да приведемъ нѣкои данни отъ единъ императорски хризовулъ (новелла) отъ X вѣкъ, съ който се регулира рѣдътъ за прѣминаване на недвижимата собственность отъ едни рѫце въ други

1) Журн. Мин. Народ. Пр. Кн. 225. 1883 г. Ѳ. Успенски. Къ исторіи крестянскаго землевладѣнія въ Византіи. 347—351.

2) Ж. М. Н. Пр. Кн. 225, ч. II, стр. 352.

въ крѫга на една жупа. Този хризовулъ на императора Романъ Лакапинъ, спорѣдъ компетентного мнѣние на проф. Успенски, не е друго нищо, освенъ въспроизвеждание на старитѣ славянски обичаи, дѣйствующи у славянскитѣ подданници на византийската империя. Въ него се казва: „сѫществува единъ старъ законъ, по който всѣки човѣкъ, въпрѣки волята на роднинитѣ си или членоветѣ на общината, може свободно да продаде своя имотъ, комуто пожелае; напротивъ, единъ другъ законъ забранява да се отчужди единъ имотъ въ чужди рѫце *отъ вънъ жителитѣ на метрокомията*". Като узаконява вторий принципъ, законодателя различава въ метрокомията петь категории лица, които сѫ свързани въ различна степень по своитѣ родственни и имотни отношения, по съвмѣстно жителство или съ общи държавни задължения; тия категории сѫ слѣдующитѣ: 1) семейната или родовата община, т. е. такива лица, които, вслѣдствие на родство по наслѣдство или по завѣщание, владѣятъ съвмѣстно единъ и сѫщи родовъ имотъ. Ако се продава такъвъ имотъ, прѣди всичко иматъ право да го купятъ тия лица; 2) съучастницитѣ, т. е. лицата, които владѣятъ части отъ единъ и сѫщъ имотъ, вече раздѣленъ, но който нѣкогашь е съставлявалъ едно цѣло; 3) съсѣдитѣ, които иматъ свои части земя близу до ония части, които се продаватъ; такива сѫ били всичкитѣ жители на едно и сѫщо село; 4) съсѣдитѣ, чиито имоти не сѫ близу до продаваемитѣ, но които съ лицето, което продава имота, съвмѣстно си плащатъ данъка и сѫ записани въ една описна книга; такива сѫ всичкитѣ членове на една метрокомия, които солидарно отговарятъ за плащанието на общий данъкъ; и 5) обикновеннитѣ съсѣди, т. е. такива лица, които иматъ имоти на близу до продаваемитѣ и не принадлежатъ къмъ горнитѣ четири категории; такива сѫ могли да бѫдатъ жителитѣ на друга нѣкоя съсѣдна метрокомия — комитура*). Отъ разглѣждането на тия постановления, ний виждаме, че тукъ ни се прѣдставлява една жупа — община доста диференцирана; оказва се, че жупата въ X вѣкъ не е вече едно нераздѣлно цѣло, а е раздѣлена на села — общини и други категории лица. И дѣйствително, още въ VIII вѣкъ, като общо правило, жупата се явя-

*) Ж. М. Н. Пр. Кн. 211. 1879 г. Материали для внутрен. исторіи византійскаго государства. В. Василевски. Стр. 175 и слѣдующитѣ. Новела Романа Лакопина 922 г.

ва раздѣлена на повече селски общини, които сѫ свързани съ жупния центъръ повече административно. Старата жупа — община постепенно се обръща на жупа — околия или окрѫгъ, а стария изборенъ и самостоятеленъ жупанъ — на административенъ органъ на върховната власть.

За славянската жупа — община трудно е да се намѣратъ нѣкои данни въ сърбскитѣ источници; едно, защото всичкитѣ сърбски источници сѫ отъ много кѫсна дата, XIII и XIV в., когато славянската община на Полуострова отива къмъ пропадание; и друго, защото, както ни се чини и както поддържа Новаковичъ, въ сърбскитѣ земи, може би, и съвсемъ да не е сѫществувала славянската община. Когато сърбскитѣ дружинници въ VII вѣкъ дошли на Балканский Полуостровъ, тѣ подчинили намѣреното въ Илирика „славянско“ население, направили го подчинено и безправно, ако не е било то и по отъ напрѣдъ въ такъво състояние; сѐ тъй сѫ постѫпвали сърбитѣ и по-сетнѣ, като сѫ завоювали нѣкои български земи. Може би, въ това обстоятелство се крие причината на мекушавостьта на сърбский народъ или по-добрѣ на населението отъ сърбскитѣ земи. Тъй или инакъ, но пакъ, ако разгледаме Законника на Душана, и въ него ще намѣримъ нѣкои данни за общинното владѣние на извѣстни категории земи въ прѣдѣлитѣ на жупата. Спорѣдъ Законника, жупата е имала общо пасище, даже когато е била раздѣлена между повече *господари*. Всичкитѣ пасища на жупата сѫ били свободни за паша на всичкитѣ села въ жупата, били тѣ царски, манастирски, или болѣрски: „село селомъ да пасе, коудѣ едно село, тоудѣ и друго“. „Жоупа жоупѣ да не попаса добиткомъ нища; ако ли се найде едно село оу този жоупѣ, оу кога любо властелина, или есть царства ми, или есть църковно село или властелчика, ономоузи селоу никто да не забрани пасти — да пасе коудѣ и жоупа“[1]. Въ Черна Гора и до послѣдно врѣме, както пише архимандритъ Дучичъ, „пасищата по планинитѣ не сѫ били подѣлени по кѫщя, но *по илѣмена;* всѣко плѣме е имало свое общо пасище, гдѣто всѣка кѫща е имала еднакво право да пасе стоката си и да сече дърва. Но сега и тѣ сѫ подѣлени, общи имоти вече нѣма никакви“[2]. За общностьта на пасищата има данни и у нѣкои влашки плѣмена, за които говоримъ дру-

1) Законникъ Стефана Душана. Ст. Новакович. 1898 г.

2) Новакович. Село. Стр. 187.

гадѣ. Така напр. въ жупата Вранча въ Влашко собственностьта е била обща до 1817 год., когато 21 планини били раздѣлени между 14 общини, които продължавали да владѣятъ пасищата си общинно. „Тѣ не бѣха далечъ — казва г. Надежде — отъ една германска марка, или нѣщо подобно славянско, или тракийско. Сѫщото можемъ да кажемъ и за Кѫмпулунгъ молдавски, и за Тигечъ, и за Кѫмпулунгъ влашки, и даже за всичкитѣ градове, които имаха общински пасища и ливади. Разбира се, градинитѣ, нивитѣ и селищата бѣха собственность на отдѣлни семейства; планинскитѣ пасища обаче бѣха останали въ обща собственность на гражданитѣ“[1].

Като административна единица, безспорно е, че жупата сѫществува въ сърбскитѣ земи до по-новитѣ врѣмена. Макаръ че земята се владѣе отъ отдѣлни болѣри и селянитѣ не сѫ свободни, пакъ и спорѣдъ сърбскитѣ източници извѣстна общность и даже солидарность между жителитѣ на една жупа сѫществува. Тъй напр. краль Драгутинъ въ единъ хризовулъ, даденъ на Хилендарский манастиръ, освобождава подаренитѣ села отъ всички работи (ангарии) голѣми и малки *и оброкъ да не даватъ въ жупата*. Душанъ въ повелята си на черквата Св.-Никола вранянский опрѣдѣля черковнитѣ хора да не зидатъ градъ и въ жупата да не *приплащатъ*; сѫщо и съ друга повеля на сѫщата черква жителитѣ се освобождаватъ отъ „приплате жупске“[2]. Приплащанието въ жупата, спорѣдъ нѣкои нагаждания, трѣба да е плата или глоба за извършенитѣ прѣстѫпления въ прѣдѣлитѣ на жупата. Нѣмаме данни да мислимъ, че въ плащанието на данъка въ жупата е имало нѣкаква солидарность между жителитѣ на жупата; такава солидарность, особенно въ XIII и XIV в., не е могло да има. Но явно е, че имало солидарна отговорность въ жупата за плащанието на нѣкои глоби. Нѣкои статии отъ Законника на Душана ще ни обяснятъ работата. По чл. 126, „градската околина (т. е. жупата) плаща всичко, каквото се уплени или открадне въ околината. По чл. 191, ако свиняръ се сѫди за крадени свини, отговаря заедно съ него и цѣлата жупа. По чл. чл. 157 и 158, пуститѣ височини въ жупитѣ или между двѣ жупи се пазятъ отъ околнитѣ села; защото, ако стане

1) Noà revista româna. Fevruarii 1900. J. Nadejde. Origina dreptului român. Стр. 115—118.

2) Новакович. Село. Стр. 13.

грабежъ или друга загуба, отговаря жупата. По чл. 58, забранява се да се разграби имота на умрѣлъ човѣкъ въ една жупа, или на границата между двѣ жупи, защото загубата ще плати околината. Сѫщо жителитѣ на една жупа иматъ извѣстни задължения само въ прѣдѣлитѣ на своята жупа, напр. когато пѫтувалъ царя изъ царството, населението отъ една жупа е било задължено да му дава коне и да го вози само въ прѣдѣлитѣ на жупата. Чл. 60 отъ Законника прѣдписва: „цара всакъ да диже коуде камо греде, *градъ всаки до жоупѣ*, и жоупа до жоупѣ и паки жоупа до града“[1].

Първобитната славянска община, жупа-комитура, прѣнесена въ прѣдѣлитѣ на византийската империя отъ прѣселенитѣ славяно-българи и отчасти даже узаконена отъ новата императорска власть, скоро, подъ влиянието на новитѣ условия, почнала да се разлага на по-малки единици — общини. Вече въ VIII столѣтие, като общо правило се явяватъ села — общини, а жупитѣ — общини се съхраняватъ само като исключение. Най-добра картина на славяно-българската община и общинската урѣдба въ VIII столѣтие прѣдставлява *Земледѣлческий Законъ*, значението на който обяснихме вече на друго мѣсто. Ето нѣкои извлѣчения отъ тоя законъ: Въ статия 7 се казва: „Ако двѣ села спорятъ за погранична черта или за нѣкоя часть земя, нѣка сѫдиитѣ разгледатъ дѣлото и дадатъ документъ на онази страна, която по-рано е владѣла спорната земя повече години; ако ли се е запазила старата гранична черта, нѣка остане ненарушимо правото на истинский владѣлецъ“[2]. Тука очевидно е възниквало съмнѣние, правилно ли е прокарана граничната черта между землищата на двѣ села. Спора се е възбуждалъ не отъ едно лице, а отъ цѣло село, отъ цѣла селска община: тука, слѣдователно, имаме едно доказателство, че въ врѣмето, когато се издалъ закона, е имало общински земи въ владѣнието на отдѣлни села. По-ясно се говори за общинската земя въ ст. 10: „Ако стане раздѣлъ (разбира се, на едно селско общинско землище)

1) Законик Душана. 1898 г. Ст. Новакович. Съотвѣтствующитѣ членове.

2) Книги Законныя. Проф. Павловъ. Изданіе импер. акад. наукъ. Кн. 38, стр. 44.—Сѫщо статията на проф. Безобразовъ, приложена къмъ Исторія Византіи Герцберга. Стр. 614.

и нѣкой бѫде обиденъ въ своя жребий, той има право да развали станалата дѣлба и да иска нова дѣлба"[1]. За два вида недвижима собственность — общинска и частна, говорятъ и слѣдующитѣ статии: Ст. 32 — „Ако нѣкой селянинъ посади дърво на нераздѣлено общо мѣсто и послѣ стане дѣлба и мѣстото съ дървото се падне на другъ селянинъ, то дървото все пакъ трѣба да принадлежи на първия му стопанинъ, който го е посадилъ". Ст. 73, — „Ако нѣкой отъ селянитѣ намѣри, или си избере на общинска селска земя удобно мѣсто за воденица и построи такава, то селската община може да прѣдяви права на това воденично мѣсто и, като заплати направенитѣ разноски за воденицата, послѣдната да остане притежание на цѣлото село"[2]. Слѣдователно, единъ членъ на общината не е могалъ да се ползува отъ общинско мѣсто за свое обогатяване, въ врѣда на другитѣ; съ своята собственна земя обаче той е могалъ да се ползува, както иска. Това се вижда отъ ст. 34, която казва: „Ако землището е раздѣлено и селянина намѣри на своята часть мѣсто, удобно за воденица, и построи такава, то другитѣ селяни (другитѣ членове на общината), които обработватъ други части, нѣматъ право да заявяватъ, каквито и да било претенции на тази воденица"[3]. И така, земледѣлческий законъ прѣдвижда два случая: първо, когато земята е притежание на цѣлото село, когато не е раздѣлена между отдѣлнитѣ членове на общината; и второ, когато тя е раздѣлена. Въ послѣдний случай селянина членъ на общината е ставалъ пъленъ собственникъ на отдѣлената нему часть земя. Това се вижда отъ слѣдующитѣ статии: Ст. 3 — „Ако двама селяни въ присѫтствието на двама или трима свидѣтели се съгласятъ да си размѣнятъ нивитѣ и ако заключатъ за това условие на вѣчни врѣмена; то тази замѣна трѣба да има сила и да остане ненарушима". Ст. 4 — „Акс двама селяни се съгласятъ да си размѣнатъ нивитѣ при сѣидбата и ако сетнѣ едната страна поиска да развали условието; то тя не може да го развали, ако нивата е засѣяна". Ст. 5 — „Ако двама селяни си размѣнятъ нивитѣ на врѣме или за винаги и сетнѣ излѣзе, че едната часть е по-малка отъ другата, и ако това не е влизало въ ус-

1) Книги Законныя. Стр. 44. — Безобразовъ. Стр. 615.

2) Книги Законныя. Стр. 50. Безобразовъ. Стр. 615.

3) Книги Законныя. Стр. 50. — Безобразовъ. Стр. 615. По юридическото значение на Nomos Gueorguikos и по анализа на горнитѣ статии у В. Василевски. Законодателство иконоборцевъ.—Ж. М. Н. Пр. Кн. 200. 1878 г. Стр. 102—104.

ловието; то който е получилъ повече земя, е длъженъ да повърне съотвѣтствующето парче на този, който е получилъ по-малко"[1]. Отъ цитиранитѣ статии се вижда, че членоветѣ на една селска община владѣяли своитѣ собственни части земя на вѣчни врѣмена, слѣдователно, тѣ сѫ били пълни собственници на тия части. Веднажъ раздѣлена една часть общинска земя, нови раздѣления въ нея не сѫ ставали; иначе, вѣчната замѣна, за която се говори въ закона, не би имала смисълъ.

Че селата сѫ имали земи въ общо владѣние, се вижда още отъ туй обстоятелство, гдѣто границитѣ на селскитѣ землища въ старо врѣме сѫ имали голѣмо значение. Така, спорѣдъ Законника на Душана, когато се появявалъ споръ за границитѣ на двѣ селски землища, избирали се 12 или 24 души старци, които подъ клѣтва показвали това, което знаятъ по работата, и спора се разрѣшавалъ по тѣхното казвание[2]. Въ Хилендарската описна книга се описватъ по отдѣлно шестѣ манастирски села, всѣко село съ своитѣ земи: напр. „Земле обладающоу томоу селоу Градцоу осемь сотъ хиліадь особь отъ парическихъ стасей"; „За землю Моуньзенскоу кобломь хиліаде и осемь сотъ особь парическихъ стасей"[3]. Новаковичъ намира, че тукъ отдѣлната земя, която не принадлежи частно на селянитѣ, не е общинска, а манастирска[4]. Но ако тази земя „особь отъ парическихъ стасей" не е общинска въ врѣмето, когато се описва, очевидно, че тя е била такава по-рано, прѣди да стане манастирска или болѣрска; и именно тази традиция на нѣкогашното общинско владѣние на тази земя е причината, да се записва тя по отдѣлно за всѣко село, а не изедно, макаръ цѣлата земя на всичкитѣ села и да е манастирска.

Имаме нѣкои данни и за славянската община въ Албания, въ XIV вѣкъ. Венеция, като завладѣла часть отъ Албания, съ особенни договори запазила старитѣ обичаи и закони на страната; тя е въвела тукъ само своитѣ углавни закони. Централното управление прѣдписвало на мѣстнитѣ власти да се придържатъ къмъ мѣстнитѣ закони и обичаи, „до колкото е възможно и до колкото имъ се покаже тѣмъ справедливо"[5]. Раз-

1) Книги Законныя. Стр. 43.—Безобразовъ. Стр. 615.

2) Законник Душана. Ст. Новакович.

3) Ж. М. Н. Пр. Кн. 231. Год. 1884. Слѣды письцовыхъ книгъ. Ѳ. Успенски. Стр. 319.

4) Ст. Новакович. Село. Стр. 191.

5) Макушевъ. Розысканія о славянахъ въ Албаніи. Стр. 119—134.

бира се, съ подобни заповѣди се давало право на властитѣ по нѣкогашь да нарушаватъ старитѣ привилегии; за това мѣстнитѣ общини често се оплакватъ прѣдъ републиката, че ректоритѣ не пазятъ тѣхнитѣ закони и обичаи. За означавание общината въ Албания, венецияннскитѣ паметници употрѣбяватъ терминитѣ: comunitas, comune, universitas, universita. Земята се е дѣлѣла на разни категории,—имало бащини (bastina) teritoriai и пронии. Тия свободни граждани, които сѫ имали бащини, т. е. земи въ частна собственность, сѫ образували свободнитѣ общини, за които се спомена. Общинитѣ и общинскитѣ земи сѫ били освободени отъ много данъци и задължения, съ които е било натоварено другото — подчиненото население[1].

За правата на селската община и членоветѣ ѝ въ византийската империя може да приведемъ още слѣдующитѣ данни. Общината Неаста владѣяла едно землище отъ Гордиевата община 122 години. Мѣстний митрополитъ искалъ да присвои това землище и повдигнатий споръ билъ разрѣшенъ отъ сѫдията (друнгария); рѣшението е било въ смисълъ, че на свѣтскитѣ и духовнитѣ длъжностни лица е забранено да ставатъ собственници на недвижимъ имотъ въ прѣдѣлитѣ на една селска община. Членоветѣ на една селска община, като искали да раздѣлятъ помежду си общинското землище, обърнали се къмъ сѫдията, който разрѣшилъ въпроса въ такъвъ смисълъ: „Ако мнозинството (общината) има едно общо пасище и иска да си го раздѣли, то трѣба дѣлбата да стане възъ основа на данъка, който плаща всѣки единъ, ако, разбира се, на едно мѣсто си плащатъ данъка“. По другъ единъ процесъ се обяснява, че общинската земя не минава въ чужди рѫце, даже ако отъ цѣлата община остане живо само едно пеленаче. Това дѣте трѣба да наслѣди всичко, защото неговитѣ права стоятъ по-горѣ отъ правата на всичкитѣ благородни (болѣри)[2].

Къмъ остатъцитѣ отъ старата българска община трѣба да отнесемъ нашитѣ *родове*, *купщини* или семейни *задруги*. Тѣ прѣдставляватъ отъ себе си съюзъ на повече семейства отъ едно происхождение, отъ единъ *родъ*, съ общъ имотъ, подъ управлението на най-стария прѣдставитель на рода, който се вика *господаръ*. Членоветѣ на такава една рода достигатъ до 60 и

1) Макушевъ. Розысканія о славянахъ въ Албаніи. Стр. 119—134.

2) Ж. М. Н. Пр. Кн. 225, часть II. 1883 г. Къ исторіи крестянскаго землевладѣнія и пр. Стр. 335—336.

повече души. Родоветѣ обикновенно носятъ имената на своитѣ родоначалници, тъй напр. въ с. Мошино, — Софийско, до послѣдно врѣме съществуватъ родоветѣ Чавдарови, Деспотови, Младжови и др. Отъ такива родове зематъ имената си повечето отъ нашитѣ особенно при-балкански села, напр. Драгалевци, Филиповци, Обрадовци, Продановци, Ярловци и др. Всичкитѣ мѫже въ една рода сѫ равноправни и, когато се раздѣлятъ — раздѣлятъ и всичкото си общо имущество на равни части[1]. Старата славяно-българска жупа — община се е състояла отъ повече десетини такива родове, които по-кѫсно се раздѣлили на по-малко отдѣлни общини. Но и селата — общини на повечето мѣста не сѫ могли да запазятъ своята цѣлость, особенно по-голѣмитѣ, та се раздѣлили, заедно съ имотитѣ си, на родове или на малки семейства.

Свободнитѣ славяно-български общини на Балканский Полуостровъ отъ най-старо врѣме се състоели отъ граждани свободни, които свободно сѫ могли да располагатъ съ личностьта си. Земледѣлческий Законъ отъ VIII вѣкъ има прѣдъ видъ само такива свободни граждани и, слѣдователно, не се примѣнява той къмъ несвободнитѣ жители на страната, каквито фактически ги е имало всѣкогашъ въ византийската империя. По този законъ всѣки селянинъ е могалъ свободно да напусне кѫщата и земята си и да отиде, кадѣто иска. Този въпросъ се обяснява отъ слѣдующитѣ статии: Ст. 18 — „Ако нѣкой селянинъ не е въ състояние да обработва своята земя, та я напустне и избѣга; то отъ тая земя нека се ползуватъ ония, които плащатъ данъкъ за нея (т. е. селската община), при това, ако избѣгналия се върне, нѣма право да претендира за загуби“. Ст. 19 — „Ако нѣкой селянинъ избѣга отъ своята земя, нека данъцитѣ отъ нея всѣка година да плаща онзи, който се ползува отъ тая земя; ако ли пъкъ селянина, който е напусналъ земята си, продължава всѣка година да плаща данъка си за нея, то тия, които се ползуватъ отъ тая земя (за което нѣматъ право), да плащатъ въ двойно количество данъка, въ видъ на глоба[2]“. Тия постановления на Земледѣлческий Законъ може да се разбератъ, само ако прѣдположимъ, че отъ цѣ-

1) Периодическо Списание на Книжовн. Дружество въ София. Кн. 21—22. Ив. Евст. Гешовъ. Задругата въ Западна България. — Такива задруги има и другадѣ въ българскитѣ земи, напр. въ Т. Пазарджишко, въ южна Македония въ Леринско (въ с. Бувъ има задруги съ по 50, 80, 100 и 150 души дори; тукъ, въ отсѫтствието на домовладиката, жена му управлява задругата).

2) Книги Законныя. Павловъ. Стр. 46. —Безобразовъ. Стр. 616.

лата селска община се е изисквало извѣстна сумма за данъцитѣ на цѣлото село, която сумма сетнѣ се распрѣдѣляла отъ самата община между отдѣлнитѣ ѝ членове, а за правилното ѝ внасяние въ хазната отговаряла (солидарно) цѣлата община. Всѣки селянинъ е билъ свободенъ да напусне своята часть земя и да се изсели, за това той не се наказвалъ, защото той не е билъ зависимъ отъ никого. Но селската община е страдала отъ това, имала загуби, защото тя е била длъжна да плаща данъка на избѣгналий селянинъ. За това общината е била въ правото си да се възнагради за тия загуби, като даде на нѣкого отъ своитѣ членове да обработва напуснатата часть земя, който да плаща въ общината слѣдуемий данъкъ. Отъ казаното до тукъ слѣдва, че правата на селската община върху напуснатата часть земя се основоватъ не на общинското право, а на данъчната система. Щомъ селянина, който е напусналъ земята си, продължава да плаща рѣдовно данъка си; общината нѣма право да располага съ неговата земя, макаръ тя да стои съвсемъ пуста и да не принася никакъвъ доходъ.

Свободнитѣ селяни въ византийската империя се наричатъ *епики*. Този терминъ въ византийскитѣ источници съществува съ точно и строго издържано значение. Въ документитѣ, които се отнасятъ до землевладѣнието въ Византия, а също и у византийскитѣ лѣтописци, свободнитѣ селяни се наричатъ éroikoi. Ако разгледаме тия мѣста, гдѣто се говори за епики, по-подробно, ще видимъ, че тамъ се указватъ на признаци и слѣди отъ *селска свободна община*. Ако сравнимъ разнитѣ данни, гдѣто се говори за свободна селска община въ византийската империя, ще дойдемъ до заключение, че на всѣкадѣ въ такива случаи се има прѣдъ видъ *славянска община, славянско свободно население* и че свободната селска община е синонимъ съ славянската селска община. И дѣйствително, ний виждаме, че и въ новогръцкий языкъ колонизацията на провинциитѣ въ византийската империя съ славяни се опрѣдѣля съ термина éroikéssis, а *славянитѣ прѣселенци се наричатъ* éroikoi. Очевидно, че името *епики* е дадено на славянитѣ още отъ първитѣ години на тѣхното прѣселение въ византийската империя*). Отъ истори-

*) Ж. М. Н. Пр. Кн. 225, год. 1883. Къ исторіи крестянскаго землевладѣнія. Ѳ. Успенски. Стр. 309, 313. — Слѣдъ издаванието на „Базиликитѣ" населението въ византийската империя се дѣли на двѣ: на зависими селяни и на свободни селяни или hauritai, които живѣяли въ своитѣ kaumétourai.

ческитѣ извѣстия за епикитѣ ний виждаме, че тѣ всѣкогашъ дѣйствуватъ самостоятелно и на своя отговорность, както помежду си, тъй и прѣдъ властитѣ, когато пъкъ зависимитѣ селяни — парицитѣ, не сѫ могли да постѫпватъ така. Тъй напр. епикитѣ на село Петра въ Тесалия сѫ имали, освенъ собствена земя, още и свои парици, т. е. подчинени тѣмъ зависими селяни. Епикитѣ на село Неохари даватъ задължение, че се отказватъ за винаги отъ съсѣднитѣ съ тѣхъ манастирски земи на манастира Лемвеотиса, на които тѣ до тогава (1293 г.) посѣгали. Епикитѣ на село Вара, като се основаватъ на хризовулитѣ, указитѣ и грамотитѣ, дадени тѣмъ отъ прѣдишнитѣ царе, не се подчиняватъ на калугеритѣ отъ манастира Лемвеотиса и не се съгласяватъ да имъ плащатъ дължимий данъкъ. Не стига това, но подбуждатъ къмъ сѫщото и „прѣселницитѣ“ (парицитѣ), които сѫ се прѣселили на манастирскитѣ земи, подучватъ ги да не даватъ на манастиря обикновенний данъкъ и да не испълняватъ задълженията, *свойственни на състоянието на парицитѣ* (разнитѣ ангарии). Селянитѣ — епики на атинский окрѫгъ въ 1184 г. пращатъ посланници въ Цариградъ, а въ 1198 г. пращатъ на царя единъ подробенъ докладъ, като се оплакватъ отъ голѣмитѣ данъци и отъ незаконнитѣ дѣйствия на провинциялнитѣ чиновници. Тия селяни очевидно сѫ били свободни общинари, а не зависими парици; инакъ, не може да се разбере тѣхната политическа роль, претенцитѣ имъ на самостоятелность въ распрѣдѣляванието на данъцитѣ и особенно смѣлостьта имъ да се оплакватъ прѣдъ върховната власть противъ непосрѣдственнитѣ си началници. Епики сѫщо се наричатъ военнитѣ славянски колонисти въ Мала Азия, за които ще говоримъ въ слѣдующата глава*).

(Отъ тукъ, може би, българската дума „хора“). Ж. М. Н. Пр. Кн. 200. Стр. 126.

*) Ж. М. Н. Пр. Кн. 225, год. 1883. Къ исторіи крестянскаго земле*владѣния. Ѳ. Успенски.* Стр. 313, 348.

VI

ВОЙНИЦИТѢ.

Въ първитѣ вѣкове слѣдъ Р. Христово римската войска се е състояла отъ около 30 легиони, съ по 5 — 6 хилиди души въ всѣки легионъ. Тя се е набирала отъ доброволци, които, освенъ храната, получавали годишна плата по 250 — 300 римски лева. Робитѣ, съ встъпванието си въ войската, ставали свободни хора, а слѣдъ уволнението, и дѣцата имъ оставали свободни граждани. Всичкитѣ други граждани били освободени отъ носение военната тегоба. Обаче този рѣдъ не можалъ да се удържи за дълго врѣме. Тъй като военнитѣ сили на страната били недостаточни, въ IV вѣкъ по-богатитѣ хора и голѣмитѣ землевладѣлци били задължени да наематъ извѣстно число войници, съразмѣрно съ богатствата си. По-малкитѣ землевладѣлци били задължени, по нѣколко души заедно сдружени, да обдържватъ по единъ войникъ. Обаче и това не помогнало, та Империята е била принудена да прибѣгне къмъ по-сериозни мѣрки. Въ нѣкои отъ провинциитѣ на римската империя е била въведена всеобщата воинска повинность, т. е. билъ възстановенъ старий рѣдъ на републиканский Римъ: всѣки свободенъ гражданинъ и притежатель на едно парче земя е билъ длъженъ лично да служи въ войската. Изъ белѣжкитѣ върху византийското управление въ Равенский екзархатъ (Италия, 568 — 751 г.) се вижда, че тамъ е била възстановена старата римска народна войска, която била раздѣлена на сенатории и организована въ чети или банди*). Тази урѣдба дали е била въведена по нѣкадѣ и въ Балканский Полуостровъ, не може да се каже положително; тукъ изобщо ний срѣщаме друга система военна организация. Още отъ по-стари врѣмена били раздавани на старитѣ войници — ветерани, земи покрай границата съ условие, че и синоветѣ имъ ще

*) Стара српска војска. Ст. Новакович. Стр. 30—31.

служатъ, като войници; отъ испълнението на службата зависѣло ползуванието съ дадената земя. По такъвъ начинъ отъ държавата постепенно били опрѣдѣлени особенъ видъ „войнишки земя“, прѣимущественно по границитѣ на Империята, както въ Европа, така и въ Азия. Тъй като ветеранитѣ били малцина, властьта е била принудена да вика доброволци отъ вътрѣшностьта на Империята и да ги заселява като погранични войници или даже принудително да обявява за войници части отъ несвободното население — колонитѣ. Но освенъ това, което въ дадений случай за насъ е най-важно, императоритѣ почнали да викатъ на римско-византийска военна служба и *чужденци — варвари*, на които имъ давали по границитѣ на Империята земи да се заселятъ. Тѣзи римски „войници“ се състоели отъ цѣли варварски плѣмена, каквито сѫ били славянскитѣ и туранскитѣ плѣмена въ източнитѣ области на Империята и германскитѣ — въ западнитѣ. Особенно сѫ се умножили наемнитѣ войници въ врѣмето на Маркъ Аврелий и послѣдующитѣ императори, когато числото имъ е било по-голѣмо отъ *собственната* римска войска. Тия варварски плѣмена, като се заселили въ римско-византийскитѣ области, сѫ донесли съ себе си и своята самостоятелна организация, както въ вътрѣшното си управление, така и въ урѣдбитѣ на военнитѣ си сили. Много нѣща, особенно въ въоржаването, тѣ по необходимость сѫ възприели отъ римлянитѣ, обаче тѣ не се обърнали напълно въ римски легиони, не сѫ възприели напълно римската военна организация. Наемната войска, образувана отъ славяни (славяно-българи) при Юстинияна II, била нарѣчена „отборна войска“ съ двояко намѣрение: да се искаже особенно задоволение отъ нея и да се покаже, че тя се отличава въ много отношения отъ останалата римска войска. Но това име не могло да се удържи и запази за по-дълго врѣме; може би, защото не се харесвало на самитѣ римляни, които сѫ могли да останатъ обидени отъ особенното прѣдпочитание на славянитѣ*). За означаване съвкупностьта на отношенията, въ които се намирали славянскитѣ войници къмъ Империята а сѫщо и за гаранция на спечеленитѣ имъ политически права тѣ били нарѣчени *тагма*. Подъ името тагма (tagma) се ра

*) Ж. М. Н. Пр. Кн. 211. 1879 г. Матеріали и пр. Стр. 171.—Безобразов Приложение къмъ Герцберга.

бирало новата войска, новото население, което се отличавало отъ старото население и старата войска, нарѣчени *тема* (thèma), по своето юридическо и икономическо положение, по своитѣ права. *Тема* и *тагма* въ византийската империя се явяватъ като двѣ противоположни начала и това различие се съглѣжда, както въ войската, тъй и въ гражданската администрация и въ сѫдилищата. Терминитѣ „тагма", сѫщо и droungos се отнасятъ къмъ врѣмето, когато първитѣ славянски прѣселенци сѫ почнали да дохождатъ въ Империята*). Изъ „Тактиката" на Маврикия ний узнаваме, че *друнгата* е часть войска, както *турмата* и *бандата*, и че, като всичкитѣ подобни военни части, се управлява отъ свой архонтъ. Числото на войницитѣ въ друнгата не трѣбало да бѫде по-голѣмо отъ три хиляди. Отъ името на друнгата, и прѣдводителя ѝ, архонта се нарича *друнгарий*. Въ Тактиката се даватъ нѣкои обяснения за происхождението на друнгата и системата на друнгарското управление: „Друнгария по-напрѣдъ се наричаше хилиярий, т. е. хилядникъ, слѣдователно това учрѣждение не е отъ край-врѣме, а се е появило сравнително по-кѫсно". „Зная — казва се още въ Тактиката — че по-прѣди, по подобие на царската флота, и началницитѣ на областната (народната въ противоположность на държавната) флота се наричаха стратиги, а подвластнитѣ тѣмъ вожди — *комити* и кентархии; сега обаче командата прѣмина къмъ друнгариитѣ". По-нататъкъ се расправя нѣщо повече отъ сравнителното нововедение на друнгарията въ войската и флотата; обяснява се, какъ и отъ кое население се образуватъ друнгитѣ: „Друнга е отрядъ, който се образува отъ населението, тъй нарѣчено комити (ék taun kaumétaun, т. е. отъ селяни)". Обаче тукъ не трѣба да се разбира, че друнгата се образува отъ всичкитѣ селяни, но само отъ нѣкои отъ тѣхъ; тъй на друго мѣсто се обяснява: „Друнгата е отрядъ, съставенъ отъ *тагмитѣ*, т. е. отъ тъй нарѣченитѣ *комити*". Излиза, слѣдователно, че друнгитѣ се образуватъ отъ тагмитѣ, т. е. отъ прѣселеното славянско население и се противопоставятъ на войската, образувана отъ мѣстното, старото население на страната, нарѣчено *тема*. Заслужва да се отбелѣжи още едно обстоятелство, а именно, че въ военнитѣ византийски съчинения се да-

*) Ж. М. Н. Пр. Кн. 225, часть II, 1883 г. Къ исторіи крестянскаго земл. и пр. Стр. 330.

ватъ съвѣти, какви ржководящи правила трѣба да се пазятъ при назначавание началницитѣ на отрядитѣ; та между другото въ тѣхъ се казва, че друнгария трѣба да се избира отъ способнитѣ, *вѣрнитѣ* и *доброжелателитѣ* (значи не ромеи) на ромейската империя[1].

За славянското или славяно-българското происхождение на византийската друнга можемъ да приведемъ още слѣдующитѣ данни и съображения. Извѣстно е, че сжществуванието на славянското плѣме *мелинги* въ южна Гърция е едно отъ доказателствата за распространението на славянитѣ въ Пелопонесъ. Въ Морейската Хроника за завоюванието на Пелопонесъ отъ кръстоносцитѣ нѣколко пжти се срѣща термина „дронга на мелингитѣ", o drongos taun mélyngaun, или o drongos taun skortaun, o drongos taun sklavaun. Тукъ очевидно се говори за военнитѣ дружини на славянскитѣ плѣмена, населяющи южна Гърция. „Когато архонтитѣ, старѣитѣ на *дронгата* видѣха, че франкитѣ построиха тия два замъка, събраха *събрание* да обсждатъ, какво да правятъ. Старѣитѣ — богаташи поддържаха, че трѣба да се държатъ твърдо и да не се прѣдаватъ. Обаче народътъ и общината бѣха на мнѣние да се прѣдадатъ; и ето тогава архонтитѣ — старѣи на дронгата, като видѣха настроението на дронгата и като нѣмаше какъ да я убѣдатъ, постжпиха по волята на дронгата". Послѣ това, продължава хрониката, франкитѣ подчиниха цѣлата славянска область (édoulossé ta sklavika)[2]. У историка Теофана се срѣща такова изражение: „въ нея година двама български краде тръгнаха съ множество българи и *другги*. . .". Такъвъ обратъ на рѣчьта се срѣща и у другитѣ византийски лѣтописци: „аваритѣ, като събрали множество подвластни тѣмъ славяни, тръгнали. . ."; или пъкъ изражението на русский лѣтописецъ: „поиде Олегъ, поя (като събра или зе съ себе си) вои мнози, варяги, словени, кривичи". Въ всичкитѣ тия случаи се изброява състава на войската на прѣдводителитѣ, за това и въ изражението на Теофана „pléthos voulgaraun kai droungaun" подиръ pléthos voulgaraun би трѣбало да слѣдватъ и сж слѣдвали безъ друго подчиненитѣ или съюзнитѣ тѣмъ народи. Тукъ става дума, какъ въ царуването на Юстинияна българитѣ,

1) Ж. М. Н. Пр. Кн. 225, 1883 г. Къ исторіи крестянскаго землевладѣнія въ Византіи. Стр. 71.

2) Успенски. Византійская и южнославян. пронія. Сборникъ статей у ченниковъ Ламанскаго.

заедно съ славянитѣ, нападали на Византия; слѣдователно изражението на Теофана не може да означава друго, освенъ: „българитѣ, заедно съ другни (дружини) славянски, тръгнали. . .“. Въ текста на Теофилактъ българский за тиверионолскитѣ мученици въ чл. 34 има едно мѣсто, на първъ погледъ необяснимо и въ противорѣчие съ другитѣ латински хроники: „когато поменатий Борисъ въ властьта, облакъ франки (frangaun nefos) покри цѣла България“. Въ врѣмето, за което се говори тука, българитѣ не сж имали никаква война съ франкитѣ, напротивъ всичкитѣ извѣстия подтвърдяватъ, че съ тѣхъ българитѣ се намирали въ дружественни отношения. Слѣдователно, това мѣсто отъ расказа на Теофилакта или трѣба съвсемъ да го исхвърлимъ, като лъжовно, или да допуснемъ едно малко измѣнение въ текста — на мѣсто frangaun да четемъ droungaun. За обяснение на това мѣсто, може би, ще ни послужатъ други двѣ исторически извѣстия. У сжщия Теофилактъ още се говори: „Борисъ повика бичъ Божий. . . като искаше тозъ часъ да обърне къмъ истината синоветѣ и робитѣ си“. А у Хинкмара се казва: „отъ това (отъ покръстването) недоволнитѣ началници възбудили противъ него народа съ цѣль, да го убиятъ. И така, всички, колкото бѣха въ десетъ-тѣхъ окржга, се събраха около двореца“. Отъ съпоставлението на горнитѣ цитати проф. Успенски заключава, че думитѣ на Теофилакта „droungaun néfos ten Voulgarian passan ékalyfé“, ще означаватъ едно и сжщо съ съобщението на Хинкмара „quot-quot igitur fuerunt intra decem comitatus adunaverunt se circa palatium ejus“. Слѣдователно, и тука другата ще означава една обществена единица, като жупа, община, или военна дружина*). Въ едно официялно донесение на атинский митрополитъ Акоминатъ до византийский императоръ отъ края на XII вѣкъ се исказва оплакване, че благороднитѣ (болѣритѣ) и кастронитѣ (военнитѣ) нападатъ на селата и селскитѣ полета и съ това нарушаватъ икономическото благосъстояние на *другнитѣ*. Тука термина „друнга“ не означава вече военна дружина, но самото население, отъ което се събира дружината. „По наше мнѣние — казва проф. Успенски — термина *друнга* въ доклада на Акомината не само че смѣло може да се прѣведе съ думитѣ: община, жупа, задруга, дружина, но даже и съ добавка „славян-

*) Ж. М. Н. Пр. Кн. 225, год. 1883. Къ исторіи крестянскаго землевладѣнія въ Византіи. Стр. 72, 75, 76.

ска". Думата droungos е „истинала" въ византийскитѣ паметници прѣди да се отдѣлятъ отъ нея изброенитѣ понятия, които при вънкашното си различие иматъ едно общо вътрѣшно *обществено* и политическо сходство". Еднакво значение съ славяно-българската друнга иматъ и названията, които византийскитѣ писатели даватъ на русскитѣ и сърбскитѣ дружини: oi sérvoi koumpanatoi, o raus drounguitai. И тия термини иматъ значение не на етнографически, но на обществени единици, които сж били еднакви за всичкитѣ славянски плѣмена (кумпа — купъ — купище)*).

Най-добри извѣстия за сжществуването и отчасти организацията на славяно-българскитѣ военни колонии въ Византия ни сж запазени въ извѣстията за военнитѣ колонии въ Мала Азия. Историка Теофанъ расправя, че „въ 677 г. Юстиниянъ II се повдигналъ въ походъ противъ българитѣ; българитѣ, които срѣщналъ, отблъснали ги; а като стигналъ до Солунъ, взѣлъ множество славяни, отчасти военнопленни, отчасти по договоръ, и ги прѣселилъ въ областьта Обсикий, отвъди (въ Мала Азия) у Абидоса. Отъ тѣхъ Юстиниянъ отдѣлилъ 30,000 души, привелъ ги въ военно състояние и, като ги въоржжилъ, нарѣкалъ ги *отборна войска* и имъ далъ за началникъ Невула". Патриархъ Никифоръ, като съобщава за сжщото, прави едно малко допълнение: „отъ тия славяни — казва той — императора набира воененъ отрядъ до 30,000 души и назначава имъ началникъ отъ най-благороднитѣ измежду тѣхъ по име Гевула". Обаче тази отборна войска не оправдала надѣждитѣ на Юстиниянъ; въ войната съ арабитѣ прѣдводителя на славянитѣ съ 20,000 души прѣминалъ къмъ неприятеля и съ това рѣшилъ войната въ полза на арабитѣ. Юстиниянъ разгнѣвенъ — казватъ историцитѣ — истребилъ всичкитѣ останали славяни, съ женитѣ и дѣцата имъ. Това послѣдното обстоятелство — истреблението на всичкитѣ славяни, които сж давали 30,000 души войска, се вижда за невѣроятно, защото едно такова голѣмо население не можеше да

*) Ж. М. Н. Пр. Кн. 225, год. 1883. Къ исторіи крестянскаго землевладѣнія въ Византіи. Акоминатъ пише слѣдующето: „Молиме да подтвърдите и другитѣ въ разни врѣмена издадени грамоти, съ които се забранява на живущитѣ въ крѣпоститѣ военни власти всѣкакъ да заграбватъ и завладѣватъ селата и селскитѣ земи. Това води къмъ распадението на общинитѣ (droungaun), а пъкъ погубването на селскитѣ общини (друнги) е погубване на цѣлия нашъ окржгъ". Стр. 60.

се истреби тъй лесно. Отъ друга страна, изваждането на 30,000 души войска, очевидно, е било едно отъ условията, за прѣселението на тия славяни въ Мала Азия, въ празднитѣ земи на Империята. Това е било задължението на колонията, което, разбира се, е могло да се испълни, ако и самото правителство испълни своитѣ задължения — да даде на колонисти-тѣ толкова земя, колкото имъ е нуждно да бждатъ въ състояние да даватъ такъвъ отрядъ. Трѣба да се мисли, че въ славянската колония е имало най-малко два пжти повече селски кжщи, отъ което пъкъ може да се заключи, че общото число на членоветѣ на цѣлата колония не можеше да бжде по-малко отъ 250,000 души. Твърдѣ е вѣроятно, че славянитѣ не сж били доволни отъ распорѣжданията на правителството по опрѣдѣляване на земитѣ, та поради това $^2/_3$ отъ „отборната“ войска е прѣминала на страната на арабитѣ. Сжщия историкъ Теофанъ расправя, че въ 754 г., вслѣдствие вълненията въ България, множество славяни прѣминали въ Империята и били заселени въ Артанъ (западна прѣдна Мала Азия). Патриархъ Никифоръ за сжщото прѣселение расправя: „Подиръ нѣколко врѣме славянскитѣ плѣмена напущатъ своята земя и прѣминаватъ Евксинъ. Тѣхното число бѣше 208,000 души, които се заселиха на земята, която се нарича Артанъ“*). Какво е станало съ тия славяни, положително не е извѣстно; но трѣба да се мисли, че и тѣ, като колонисти-тѣ отъ VII вѣкъ, сж били организувани въ военна колония и че числото на доставенитѣ отъ тѣхъ войници не е било по-малко отъ 20,000 души. По такъвъ начинъ само славянитѣ въ Мала Азия сж доставяли на Империята 50,000 души войници, което нѣщо е съставлявало почти половината отъ цѣлата византийска войска. Тѣзи славянски колонисти въ Мала Азия и други прѣселени въ края на XII и началото на XIII вѣкъ се споменуватъ у Пахимериса. Спорѣдъ него, „скитската колония“ или „епикитѣ“ били расположени по високитѣ планини и тѣснитѣ долини въ Мала Азия, които отдѣлятъ гърцитѣ отъ турцитѣ и военното значение на които не било испуснато отъ вниманието на турцитѣ. Византийцитѣ събрали отъ всекадѣ многочисленни и силни „епики“ и създали отъ тѣхъ по тия мѣста силна стена, образували непроходима огра-

*) Ж. М. П. Пр. Кн. 225, 1883 год. Къ исторіи крестянскаго земл. въ Византіи. Стр. 318, 319, 321.

да за ромейската земя. И за да накаратъ тия планински жители твърдо да се държатъ и съ ревность да жертвуватъ живота си въ борбата съ турцитѣ, цѣлата военна колония била освободена отъ данъци, началницитѣ и по-влиятелнитѣ имъ лица *били надарени съ ирониги* и почести и всичкитѣ привилегии били обезпечени съ царски грамоти. Съ течение на врѣмето тия славяни разбогатѣли твърдѣ много, и колкото повече увеличвали богатствата си, толкова по-ревностно испълнявали военнитѣ си обязанности. Тѣ държѣли нощна стража, всѣки день нападали непрнятеля, земали му пленници и съ цѣли дружини нахлували въ земята му. Тия планински жители, нарѣчени още *акрити*, се ползували съ привилегии до прѣнесванието императорската столица отъ Никея въ Цариградъ. Отъ тогава царетѣ почнали да имъ ограничаватъ правдинитѣ и *да имъ съкратяватъ заплотата*, която имъ била отпущана. Като говори за тия славянски военни колонии въ Византия, проф. Успенски казва: „Ето кои славяни прочее сѫ земали участие въ войнитѣ на Империята въ Мала Азия и за които често се питатъ историцитѣ, отъ кадѣ сѫ дохождали? Славянитѣ отъ Мала Азия сѫ прѣнасяли на плѣщитѣ си всичкитѣ военни тяжести на Империята, за това и императоритѣ сѫ били заинтересувани да запазятъ тази жизненна сила, отъ която трѣбало да се ползуватъ повече поколѣния. За това славянскитѣ колонии сѫ били надарявани съ разни привилегии и правата имъ сѫ били гарантирани съ императорски новели“*).

Че тѣзи византийски военни колонии сѫ били именно славянски, може да се види и отъ тѣхната вътрѣшна организация, която е била еднаква съ организацията на гражданскитѣ общини — жупи-комитури, за които говорихме въ прѣдидущата глава. Въ новелитѣ на императоритѣ отъ македонската династия сѫ запазени цѣлъ рѣдъ законоположения, съ които се гарантиратъ правата на военнитѣ общини. Отъ тия законоположения ний виждаме, че административнитѣ и финансовитѣ урѣдби на военнитѣ колонии сѫ били доста сложни. Славянската военна колония сама си е организувала правилното испълнение на военната повинность, както и сама е донесла съ себе си този граждански рѣдъ, който сѫ узаконявали новелитѣ. И ако въ X вѣкъ въ

*) Ж. М. Н. Пр. Кн. 225, ч. II. 1883 г. Къ исторіи крестьянскаго землевладѣнія въ Византіи. Стр. 339 и слѣд.

организацията на стратиотскитѣ части земя се забелѣзватъ слѣди отъ общински начала; то, разбира се, това показва, че учрѣждението не е римско, а славянско и че първитѣ проявления на тия учрѣждения трѣба да отнесемъ къмъ врѣмето на славянскитѣ прѣселения. Тукъ ще отбелѣжимъ слѣдующитѣ черти отъ общинский животъ на славянскитѣ военни колонии въ Византия. Въ новелитѣ на императоритѣ се установява рѣдътъ, по който се прѣдаватъ военнитѣ части земя отъ едни ржце на други: 1) ако една военна часть земя остане празна, по каквато и да е причина, зематъ я най близкитѣ роднини на прѣдишния владѣтель; 2) ако такива роднини нѣма, то роднинитѣ въ по-далечни степени; 3) ако и такива нѣма, то земята могатъ да получатъ лицата, които сж въ една группа съ прѣдишния притежатель по отбиванието на войнската повинность, т. е. членоветѣ, които плащатъ на едно мѣсто данъка си; 4) слѣдъ тази группа съ казанитѣ права могатъ да се ползуватъ всичкитѣ членове на цѣлата военна община; 5) ако и тукъ не се намѣратъ лица, които да зематъ празната военна часть земя (разбира се, съ законнитѣ военни задължения), тогава тя прѣминава въ селската община, въ жупата — комитура, т. е. обръща се отъ военна на обикновенна земледѣлческа земя*). Въ сжщата новела се заключаватъ още и слѣдующитѣ специялни постановления за военнитѣ земи: 1) На стратиота е било забранено да продава земята си, отъ която той отбивалъ войнската си повинность; такава една военна часть земя задължително се прѣдава отъ бащата на синътъ, съ сжщото задължение за военната служба. Ако една военна часть земя се раздѣли между нѣколко наслѣдници, то тѣ всички се задължаватъ съвмѣстно да поддържатъ войника, който се пада отъ тази часть земя. 2) Другата частна собственность на стратиота, ако се внесе въ военнитѣ списъци, сподѣля сждбата на военния имотъ на войника, т. е. не може да се отчужди. 3) На благороднитѣ (болѣритѣ), чиновницитѣ, митрополита, епископа, манастиритѣ и други богоугодни заведения се забранява да купуватъ и да наслѣдватъ военни части земя. 4) Признава се правото на 40-годишна давность, слѣдъ която военната часть земя, ако е минала въ други ржце незабелѣзано, гу-

*) Ж. М. Н. Пр. Кн. 211, 1879 г. Матеріали для внутреней исторіи визант. госу..арства.-В. Василевски. — Новела Константина Багрянороднаго о военныхъ участкахъ. Стр. 197, 198.

би своя военен характер, та фактическия притежатель получава пълно право на собственность върху нея[1]. Отъ документитѣ въ IV томъ на Атинското списание „Атеней“, които се отнасятъ къмъ XIII вѣкъ, вижда се, че военно-служебната земя се е дѣлѣла на отдѣлни части, които се наричали *стратии;* всѣка стратия се е дѣлѣла на *страти,* а всѣки стратъ е заключавалъ въ себе си по 500 модия. *Стратъ,* спорѣдъ проф. Успенски, се вика още и *войдатъ* и се отличава отъ обикновенния селски *зевгаръ* или *стасъ,* както по размѣра си, така и по данъчнитѣ и други задължения. „Метохията Исусъ Христосъ Спаситель нарича се Амбела, съ всичкитѣ си права, а именно съ два войдата земя“. Тѣзи два войдата, както се вижда отъ сѫщий документъ, се състоятъ отъ *стратиитѣ* на Стиха и Мамура и съдържатъ 300 модия. Тука войдата се състои отъ 150 модия; но това може да се обясни съ факта, че въ случая земята е била по-плодородна и че е била насадена съ маслинени дървета. Отъ друга страна и войдатитѣ не всѣкога сѫ били отъ единъ и сѫщи размѣръ, макаръ почти всѣкога сѫ били по-голѣми отъ зевгаритѣ и сѫ плащали по-малко данъци отъ послѣднитѣ. Спорѣдъ новелитѣ на императоритѣ отъ Македонската династия, имота на единъ войдатъ-конникъ е струвалъ около 800 — 1200 лева, слѣдователно, е билъ 5 или 6 пѫти поцѣненъ отъ обикновенний зевгаръ; войдатитѣ на пешитѣ войници обаче обикновенно сѫ стрували два пѫти повече отъ селскитѣ зевгари[2].

Слѣдъ дохаждането на турцитѣ, на много мѣста отъ българската земя се споменува за специялно *войнишко* население, което е било освободено отъ много данъци, въ замѣна на което е имало едно главно задължение — въ военно врѣме да отива на война. Такива „войнишки“ села е имало по южнитѣ склонове на Стара Планина, въ Панагюрище, Калоферъ, Жеравна, Ямболъ и другадѣ. Въ Родопитѣ войници сѫ били потурченитѣ българи, а именно въ Доспатъ-планина и въ Чепино. Въ западна Българ-

1) Ж. М. Нар. Пр. Кн. 211, 1879 г. Матеріали для внутреней исторіи визант. государства. В. Василевски. Стр. 194—197.

2) Ж. М. Н. Пр. Кн. 211, 1879 г. Матеріали и пр. Стр. 174. „Часть земя отъ петь, най-малко отъ четири литри, е служела за поддържанието на единъ коненъ стратиотъ“. Стр. 193. Една литра злато 250 рубли.—Ж. М. Н. Пр. Кн. 240, 1885 г. Слѣды пис. книгъ. Стр. 46, 49, 50, сѫщо и стр. 38—40.

рия е имало войници въ Знеполе (Трънско)[1] и вѣроятно такива сѫ били албанскитѣ военни дружини въ Албания. Въ сѣверна България слѣди отъ войнишки български села се намиратъ въ Варненско, въ селата Инджикъ и Смядово при Шуменъ, въ селото Вардинъ при Прѣславъ, въ Бѣла на Янтра[2] и, може би, войници сѫ били помацитѣ въ Ловчанско и Плѣвенско. Всички тия войнишки села навѣрно сѫ сѫществували и въ българско и византийско врѣме и водатъ началото си отъ най-старитѣ врѣмена. Поради това и особенно като се има прѣдъ видъ, че турцитѣ почти въ нищо не сѫ измѣнявали обществената организация на завоюваната отъ тѣхъ страна, трѣба да приемемъ, че организацията на тия български войнишки села въ турско врѣме е била сѫщата, както и въ българско и византийско врѣме. И дѣйствително запазенитѣ данни за войнишката организация въ турско врѣме напълно гармониратъ съ горѣприведенитѣ данни за славяно-българскитѣ военни общини въ старо врѣме. Въ този смисълъ интересни сѫ подробноститѣ за живота на войницитѣ въ село Факия и другитѣ околни села въ покрайната „Равна-Гора“, които, по всѣка вѣроятность, въ старо врѣме сѫ образували една военна община, една жупа. По-кѫсно жупата се раздѣлила на родове; всичкитѣ членове на общината се управлявали отъ единъ „главатаръ на войницитѣ“, който се утвърждавалъ съ ферманъ отъ Султана и въ знакъ на отличие получавалъ *единъ калпакъ* и *една чанта съ особенни белѣзи*. Този началникъ билъ длъженъ да държи извѣстно число *войници* въ кулитѣ и градищата, които се рѣдѣли отъ двѣтѣ страни край друма прѣзъ Факия. Имало е и мѣстна поща, която служѣла въ сѫщото врѣме и за нуждитѣ на царството. Тия войници сѫ зимали участие въ всичкитѣ войни на турската империя. Когато ставало нужда, всичкитѣ войници отъ околностьта се събирали въ мѣстносгьта „*войникътъ*“. Войницитѣ се дѣлѣли на дружини, или, както се наричали и въ Албания въ турско врѣме, на *байряци* или *колове* (родове)[3]. На войницитѣ отъ Пловдивско, спорѣдъ едно прѣдание, башъ-байракътъ е билъ въ Панагюрище[4]. Най-важнитѣ извѣстия за цѣлата войнишка органи-

1) Иречекъ. Пѫтувания. Стр. 513.

2) Иречекъ. Пѫтувания.

3) Период. Спис. Кн. 37—38. А. Теодоровъ. Исторически матеріяли. Стр. 125—127.

4) Иречекъ. Пѫтувания по България. Стр. 347.

зация въ Турско ни даватъ турскитѣ закони отъ XVI вѣкъ, които сѫ изложени у Хамера. „Канунамето“ на султанитѣ Сюлейманъ II (1520 — 1566 г. г.) и Селимъ II (1566 — 1574 г. г.) съдържа и „кануна“ на войницитѣ. Институцията била феодална: всѣки войникъ ималъ опрѣдѣлена отъ държавата земя наслѣдственна, наричана по турски *„бащина“*, за която не плащалъ никакъвъ данъкъ. Той не плащалъ нито харачъ, нито десятъкъ отъ овци до 100 глави. Ако обаче обработвалъ и друга земя вънъ отъ „бащината“, или ако е ималъ повече добитъкъ; то за тѣхъ билъ длъженъ да плаща обикновенний данъкъ, като всѣки другъ селянинъ. Освенъ това, войникътъ е билъ освободенъ отъ всички ангарии; но пъкъ той ходѣлъ на царска служба въ войската и служѣлъ въ султанскитѣ обори; на всѣки отдѣленъ войникъ се падало да гледа царскитѣ коне всѣка трета година. Войницитѣ си имали и свой началникъ, който се наричалъ *джери-баши* и който имъ земалъ данъкъ отъ виното, както и различни сѫдебни глоби. При криминални случки войникътъ бивалъ сѫденъ отъ санджакъ-бега и неговия кадия. По край рѣдовнитѣ войници имало и нерѣдовни, които сѫщо имали бащини, но били зависими отъ *спахиитѣ* (биьши пронияри). Първоначално на чело на войницитѣ стоели *войникъ-бегове* (войводи), които въ военната иерархия били равни съ санджакъ-беговетѣ, носѣли на чалмата си едно щръклено перо, а на знамето си *една конска опашка* (емблема на старитѣ българи-туранци[1]). Спорѣдъ расказитѣ на стари хора панагюрци, войнишката повинность е била свързана съ опрѣдѣлени *бащини*, както се чете въ поменатитѣ стари турски закони. „Бащината“ наслѣдувалъ всѣкога най-стария синъ. Като царска земя, бащината не е могла нито да се дѣли, нито да се продава и се прѣдавала съ принадлежащитѣ ней повинности отъ поколѣние на поколѣние всé въ единъ и сѫщи родъ. Когато войниклѫкътъ билъ унищоженъ, войнишкитѣ семейства били принудени да искупятъ отъ хазната съ пари своитѣ бащини, за да ги иматъ въ свое лично владѣние[2]). По феодалната си основа войниклѫкътъ прилича на турски спахилѫкъ, съ разлика само, че войникътъ получава своята земя наслѣдственно, когато пъкъ турския спахия се ползува отъ спахийството, само до като е живъ. Привилегиитѣ на панагюр-

1) Иречекъ. Пѫтувания по България. Стр. 350. Впрочемъ тази емблема сѫществува и у турцитѣ.

2) Иречекъ. Пѫтувания. Стр. 351.

ци били вписани въ царски ферманъ съ златенъ подписъ. Независимо отъ войницитѣ сѫществували и *дербенджии*, които срѣщо незначителни привилегии пазѣли отъ разбойници планинскитѣ проходи. Дербенджилѫкътъ, спорѣдъ положителни данни, е сѫществувалъ и въ византийско и българско врѣме. На началника на една дружина дербенджии въ Византия сѫ викали *клисурархъ**).

VII

ЗАВИСИМИ СЕЛЯНИ ИЛИ ПАРИЦИ.

Прѣзъ послѣднитѣ столѣтия отъ сѫществуванието на римската империя въ нея се развива *колона́та*, съ други думи — селското население въ римскитѣ провинции се обръща на подчинено и зависимо отъ голѣмитѣ землевладѣлци, отъ господствующата класса. Това положение по-сетнѣ се прѣдава и на византийската империя. Зависимото селско население въ римската империя се увеличава по два начина, се развива отъ два контингента: Отъ една страна положението на римскитѣ роби постепенно се поправя; голѣмитѣ землевладѣлци дохождатъ до убѣждение, че трудътъ на робитѣ ще бѫде по-производителенъ, ако самитѣ тѣ бѫдатъ до нѣкадѣ заинтересувани въ по-доброто обработване на земята; за това землевладѣлцитѣ даватъ на тъй нарѣченитѣ *селски роби* по-голѣма свобода и по една часть земя, която тѣ сами да обработватъ на своя отговорность. Въ замѣна на това робитѣ били задължени да даватъ на господаритѣ си по извѣстна часть отъ добититѣ земни произведения и да имъ обработватъ други части земя за тѣхна смѣтка. Отъ друга страна, съвършенно свободнитѣ селяни и малки арендатори, вслѣдствие на разни економически нещастия и неплодородни години, задлъжнявали на голѣмитѣ землевладѣлци до такава степень, щото изгубвали всѣка надѣжда да се отплатятъ; и, тъй като при това не можели да се изселятъ, били принудени да влизатъ съ землевладѣлцитѣ въ особенни договори, да имъ работятъ земята на вѣчни врѣмена, на

---

*) Иречекъ. Пѫтувания по България. Стр. 392, 182.

извѣстни доста тѣжки условия. Съобразно съ това двояко происхождение на зависимитѣ селяни въ римската империя, и Юстиниановото законодателство ги дѣли на двѣ категории: на лично свободни или *колони* и на несвободни или *адскрипти*. И двѣтѣ категории сѫ имали една обща черта, че сѫ били свързани съ земята на господаритѣ си и нѣмали право, свободно да я напущатъ. Но тѣ се различавали помежду си по другото си правно положение. Несвободнитѣ не сѫ могли да иматъ свой собственъ имотъ (рало, волове итн.) и се намирали въ пълна зависимость отъ господаритѣ си. Послѣднитѣ имали право, да ги сѫдатъ и наказватъ съвършенно безконтролно; когато пъкъ лично свободнитѣ селяни сѫ ползували съ всичкитѣ граждански права, съ исключение на правото, да си мѣняватъ свободно мѣстожителството[1]. Слѣдъ врѣмето на Юстинияна и двѣтѣ категории зависими селяни постепенно се сливатъ и получаватъ едно общо название *иръселници*, т. е. хора заселени на чужда земя, по гръцки още *парици*. Названието *парикъ* се срѣща още въ Юстиниановото законодателство; въ пандектитѣ на пр. на едно мѣсто се обяснява: paricus est incola qui aliqua regione domicilium suum contulit (парикъ е земледѣлецъ, който се е заселилъ на чуждо землище, подразбира се, по происхождение отъ друго мѣсто). Въ Юстиниановитѣ закони нѣколко пѫти се споменува за paroikikon или paroikikon dikaion (правото на парицитѣ). Въ всички тия случаи се подразбира, че парика се е прѣселилъ на чужда земя безъ формално съглашение съ господаря — землевладѣлецъ и стои на заетото землище, само защото притежателя на земята го търпи. И така, „приселничеството“ (to paroikikon) отначало е било врѣменно отношение между прѣселенеца селянинъ и господаря — землевладѣлецъ; по-сетнѣ тия отношения ставатъ постоянни. Къмъ приселницитѣ се приравняватъ и всичкитѣ други зависими селяни и името „приселници“ се прѣдава на всичкитѣ зависими селяни. По-кѫсно въ Базиликитѣ (византийски законъ) често се употрѣбява термина парикъ въ смисълъ на римското colloni; при това се различаватъ doulopàroikoi — обикновенни зависими селяни и kléropàroikoi — черковни парици[2].

---

1) Статията на Безобразовъ. Приложеніе къ исторіи Византіи. Стр. 613, 614.

2) Ж. М. Н. Пр. Кн. 200. 1878 г. Законодателство иконоборцевъ. В. Василевски. Стр. 128.—По римскитѣ закони, останали и въ Византия, единъ селянинъ, *който обработва* една и сѫща господарска земя въ продължение на 30 г. не-

Съ прѣселението на славянитѣ въ византийската империя създава се особенъ класъ на свободни хора, които живѣятъ въ свободни селски общини, се управляватъ съвършенно самостоятелно и не се намиратъ въ никаква зависимость отъ голѣмитѣ землевладѣлци. Издаденигѣ закони отъ императоритѣ на Исаврийската династия въ VIII вѣкъ говорятъ само за свободни граждани и това кара нѣкои учени да приематъ, че тогава зависими селяни съвсѣмъ е нѣмало, че съ прѣселението на славянитѣ въ Полуострова зависимостьта на дотогавашното селско население е била унищожена*). Но не трѣба да се забравя, че прѣврата, исвършенъ отъ прѣселението на славянитѣ, не е билъ всемѣстенъ, че много кѫтове на Империята сѫ останали съ старото си население, или сѫ били населени съ славяни, които сѫ били прѣселени по-отдавна като „зависими селяни“ и които сѫ продължавали да стоятъ въ зависимость отъ голѣмитѣ землевладѣлци. Законитѣ на Исаврийската данастия сѫ могли да иматъ сила само по отношение на новото свободно население; тѣ не сѫ могли да отмѣнятъ стария строй тамъ, гдѣто той не е билъ разрушенъ отъ новитѣ социялни прѣврати, а сѫ могли само да узаконатъ новия рѣдъ тамъ, гдѣто той се е образувалъ. За това трѣба да се приеме, че зависимитѣ селяни или парицитѣ въ извѣстни части на византийската империя сѫ сѫществували непрѣкѫснато до врѣмето, когато слѣдъ Исаврийската династия старото положение на работитѣ можá пакъ да се признае и узакони.

Слѣдъ IX вѣкъ числото на парицитѣ почва да се увеличава и за смѣтка на свободнитѣ селяни, които до тогава сѫ имали своя собственна земя, т. е. на селяни отъ свободнитѣ славянски общини, които заедно съ земитѣ си прѣминавали въ владѣние и собственость на болѣритѣ или „благороднитѣ“. Къмъ края на XIV вѣкъ парицитѣ до толкова се умножили, а *епикитѣ*, т. е. свободнитѣ селяни на славяно-българскитѣ общини, до толкова се намалили, щото първитѣ станали общо правило, а пос-

---

прѣкѫснато, ималъ право да остане за винаги на тая земя и землевладѣлеца не можелъ да го испѫди отъ тамъ. По такъвъ начинъ само въ силата на давностното право свободний селянинъ съ потомството си се привързвалъ къмъ земята, гдѣто се билъ заселилъ. Обаче по-кѫсно това правно отношение се измѣнило въ врѣда на свободнитѣ селяни. Такива селяни били приравнени къмъ зависимитѣ селяни, парицитѣ. Кн. 200, стр. 102, 127.

*) Ж. М. Н. Пр. Кн. 200. 1878 г. Законодателство иконоборцевъ. В. Василевски. Стр. 129, 105.

лѣднитѣ исключение. Какъ е станало това? Този социяленъ и обществен прѣвратъ на Балканский Полуостровъ има повече причини, отъ които по-главнитѣ сѫ тѣзи: На първо мѣсто, около X вѣкъ свободнитѣ славянски общини, подобно на старитѣ римски поддания, се задължавали на богаташитѣ по нужда; особенно въ неплодороднитѣ години между 927—933 години много общини съвсѣмъ се заробили у голѣмитѣ землевладѣлци и капиталисти, като сѫ заложили, или продали земитѣ си въпреки всичкитѣ сѫществующи закони и урѣдби[1]. Византийскитѣ императори на първо врѣме се борили противъ това зло, издавали заповѣди, да не се отчуждаватъ общинскитѣ земи, но благоприятни резултати не сѫ били достигнати. Отъ XI вѣкъ насетнѣ самитѣ императори почватъ да раздаватъ общинскитѣ земи, *заедно съ населението* — свободнитѣ до тогава селяни, на своитѣ любимци „благородни" и влиятелни лица въ *пълна собственность* или само въ *ирония*. Цѣльта на раздаването и назначението на тия болѣрски земи е било да се създадатъ силни болѣри, които да поддържатъ голѣми дружини войска, отъ каквито се е нуждаяла царщината. Въ сѫщото врѣме, пакъ чрѣзъ подарявания и вслѣдствие на разни други причини, много селски общини и общински земи станали зависими отъ духовенството — отъ манастиритѣ и епископитѣ[2].

Въ по-ново вѣме, слѣдъ X столѣтие, *царицитѣ* се считали до нѣкадѣ свободни въ сравнение съ робитѣ, защото се ползували съ граждански права, сѫ можели да бѫдатъ свидѣтели въ сѫдилищата, да иматъ свой собственъ движимъ имотъ, не били като робитѣ стѣснени въ семейнитѣ си права, сѫ можели напр. по собственно желание да встѫпватъ въ бракъ, да се ползуватъ съ правата на мѫжътъ и бащата; но, отъ друга страна, между царицитѣ и напълно свободнитѣ селяни имало голѣма разлика. Единъ членъ на свободната селска община е билъ пъленъ собственникъ на своята часть земя, можелъ е свободно да я про-

1) Ж. М. Н. Пр. Кн. 211. 1879 г. Матеріали для внутр. истор. визант. государ. Стр. 180, 181.

2) Безобразовъ. Стр. 645.—За зависимитѣ селяни Дананиовъ (Страница изъ държавното ступанство въ стар.-българско врѣме. Българ. Прѣгл. Г. IV, кн. XII) има погрѣшно и неясно прѣдставление; по-добрѣ се излага въпроса за данъцитѣ, но и то само по българ. царски хризовули.—За зависимото българско население въ старо врѣме списанието „Ново Врѣме" 1897 г., кн. II и 1898 г. кн. II, дава едно едностранчиво отъ социялистическа гледна точка изложение и безъ достатъчни фактически данни.

даде, да напусне селото си и да отиде, кадѣто иска; той е билъ длъженъ само да плаща държавнитѣ данъци и не зависѣлъ отъ никое частно лице. Парика, напротивъ, билъ привързанъ къмъ земята. Имало е случаи, когато парицитѣ самоволно напущали земята и селото си, но послѣ, по исканието на господаритѣ владѣлци на земитѣ, тѣ пакъ бивали въдворявани въ старитѣ имъ мѣстожителства. Манастиря Св.-Богородица на планината Лемво до Смирна ималъ голѣмо число селяни на манастирскитѣ земи въ селата Милии, Палатии, Потамъ и др. Въ 1244 г. мнозина отъ тѣхъ напуснали жилищата си и отишли едни въ гр. Нимфей, други въ село Мурмунта, принадлежаще на една „благородна" землевладѣлка, трети въ селата Кукулъ и Петра. Отъ това избѣгвание на селянитѣ манастиря се лишилъ отъ своитѣ доходи. За това игумена на манастиря се обърналъ къмъ царя съ молба да заповѣда, щото зависимитѣ отъ манастиря селяни да бждатъ събрани и възстановени въ селата имъ. Царьтъ съ хризовулъ, издаденъ по тоя случай, обяснява, че селянитѣ нѣматъ право свободно да си мѣняватъ жилището и заповѣдалъ на чиновницитѣ си да отпишатъ казанитѣ селяни отъ новитѣ имъ господари и да ги пратятъ при манастиря*). Какви сж били задълженията на зависимитѣ селяни спрямо господаритѣ имъ и какви сж били правата на господаритѣ, не може да се опрѣдѣли съ точность. Прѣди всичко, разумѣва се, зависимитѣ селяни сж били длъжни да работятъ на господаритѣ си. Источницитѣ постоянно споменуватъ за „парическа служба", т. е. за дължимата работа на парика къмъ господаря му; но какви сж били размѣритѣ на тая работа? Вѣроятно тѣ сж били различни въ различни мѣста. Въ Законника на Душана правата и задълженията на *меропитѣ*, т. е. на зависимитѣ селяни се опрѣдѣлятъ така: Чл. 68 „Меропхомь законь по въсой земли оу неделіе да работаю два дни провіароу и да моу дава оу године перьпероу царевоу съ заманицомь да моу се накоси дьнь единь и виноградь дьнь единь". . . Въ сжщата статия строго се забранява на господаритѣ да искатъ отъ меропитѣ нѣщо повече отъ опрѣдѣленото въ закона. Но като се земе прѣдъ видъ, че зависимитѣ селяни въ всичко сж били зависими отъ господаритѣ си, — въ административно, сждебно, военно и финансово отношение, фак-

*) Historia de Regno di Cipro d' incerto autore. Ж. М. Н. Пр. Кн. 225, ч. II, стр. 337.

тически надали сѫ имали възможность да се обградатъ отъ тѣхнитѣ произволи. Единъ анонименъ историкъ на островъ Критъ отъ врѣмето на латинската империя, като говори за положението на зависимото селско население на страната, расправя слѣдующето: „Свободнитѣ селяни постепенно се обременяваха съ различни данъци и бѣха докарани до такова състояние, въ каквото сега се намиратъ парицитѣ. Влѣзло бѣше въ обичай, да се даватъ селяни на свѣтски или духовни лица въ владѣние и най-послѣ селянитѣ бѣха натоварени да работятъ на господаритѣ си по два дена въ недѣлята и почнаха да се наричатъ парици или зависими селяни. Когато островъ Критъ прѣминалъ къмъ венецияницитѣ, по сключения договоръ съ мѣстнитѣ землевладѣлци (болѣри), послѣднитѣ получили право „по стария обичаи“, да зиматъ отъ зависимитѣ селяни освенъ оброкъ още и петата часть отъ хранитѣ имъ, рогатия добитъкъ и свинитѣ имъ“[1]. За положението на зависимитѣ селяни въ Влашко единъ ромѫнски историкъ на правото казва: „Болѣритѣ и манастиритѣ все повече и повече увеличаваха задълженията на подчиненитѣ си селяни, които съ врѣме ги обърнаха почти на роби; но пъкъ зависимитѣ селяни имаха право да се ползуватъ съ $^2/_3$ части отъ мошията на господаря си въ замѣна на десятъка и работнитѣ дни, които му даваха. Сѫщо имаха право да се ползуватъ отъ господарската гора за своитѣ нужди, въ замѣна на трудътъ имъ по огражданието на господарскитѣ обори и за гасението на пожаритѣ, когато се случатъ“[2]. Въ повечето случаи задълженията на зависимитѣ селяни спрямо господаритѣ имъ ще да сѫ били приблизително такива, каквито сѫ били и на манастирскитѣ селяни къмъ манастиря. Въ единъ сърбски хризовулъ, даденъ на Хилендарский манастирь, се казва: „и законь метохіи хилиндарской да работи всаки *кои е отдѣленъ* два дни оу недѣліе и два дни ораніа есени и дьнь пролѣтю и дьнь сена и винограда же и що пооре и оукоси все да сьврьстоуе и сьвьрши и оусипе и да имь не ни едне работе кефаліине“[3]. Въ единъ старо-русски документъ една болѣрка притежателка на зависими селяни, като водѣла процесъ съ тия послѣднитѣ, въ сѫдътъ поддържала: „свекру есте моему и мужу моему служили вы сами и отцы ваши

1) Ж. М. Н. Пр. Кн. 225, ч. II, стр. 337.

2) **Noá revista româna.** 1900 г. **Origina dreptului consuetudinar român. Nadejdé.** Стр 117.

3) Памятники законодат. дѣятелности Душана. Флорински. Стр. 55.

и братия ваша тяглою службою съ сохою и съ серпомъ и съ косою и съ топоромъ и иную тяглъ тянули, по тому какъ и иншые селяне"[1]. Ний знаемъ, че населението е било натоварено съ разни данъци и ангарии, които се събирали или отъ държавнитѣ чиновници, или непосрѣдственно отъ болѣритѣ владѣтели и тѣхнитѣ подчинени служители. Но кои отъ тия данъци и задължения стивали на право въ държавната хазна и кои оставали у владѣтелитѣ, трудно е да се опрѣдѣли.

Зависимитѣ селяни, както се спомена и по-горѣ, не сѫ имали своя собственна недвижима собственность, а сѫ владѣли и се ползували отъ извѣстна часть господарска земя, която се отстѫпвала на всѣки селянинъ по отдѣлно за обработвание. Такива части земя сѫ били въ постоянно владѣние на всѣки селянинъ и се прѣдавали по наслѣдство отъ баща на синъ. Имало е случаи, когато зависими селяни сѫ купували земя съ свои пари, но това трѣбало да става съ разрѣшението на господаря имъ, за негова смѣтка и на негово име. Купената земя по такъвъ начинъ е минавала по наслѣдство въ родътъ на парика, който я купилъ, а пъкъ юридический владѣтель се считалъ господаря, притежателя на парика[2]. Зависимий селянинъ или парика е прѣдставлявалъ за землевладѣлеца единъ видъ капиталъ, който се състоялъ въ безплатний му трудъ. Така напр. една часть земя отъ 40 модия е струвала въ нѣкои мѣста $11^3/_7$ перпера. Но ако на тази земя имало заселенъ парикъ, цѣната ѝ се въскачвала до 60 перпера. И да приемемъ, че въскачването на цѣната въ дадений случай се намира до нѣкадѣ въ зависимость отъ стойностьта на кѫщата и другитѣ ступански сгради на селянина; то сé пакъ съ положителность може да се каже, че една земя е бивала двойно по-скѫпа само отъ обстоятелството, че на нея имало заселенъ парикъ[3]. Общо правило е било, че когато землевладѣлеца продавалъ една часть своя земя, той я продавалъ заедно съ парицитѣ, заселени на нея; и парицитѣ безропотно се подчинявали на такава продажба. Възможно ли е било да се продаватъ парици безъ земя? Този въпросъ не е достатъчно освѣтленъ. Много пѫти манастиритѣ се обръщатъ къмъ царя съ оплакване, че нѣматъ достатъчно парици и царя имъ подарява такива. Мо-

1) Ж. М. Н. Пр. 1896 год. Леонтовичъ. Крестянскій дворъ въ юго-западной Россіи. Т. I, стр. 381, кн. II, стр. 381.

2) Безобразовъ. Приложеніе къ исторіи Византіи Герцберга. Стр. 646.

3) Безобразовъ. Приложеніе. Стр. 647.

же да се мисли, че въ такива случаи царетѣ сѫ подарявали парицитѣ заедно съ царскитѣ земи, на които сѫ били заселени; а пъкъ може би, парицитѣ сѫ бивали откарвани и заселявани на манастирскитѣ земи. Ако това послѣдното е вѣрно, то било ли е дозволено на всѣки землевладѣлецъ да продава, или подарява парици безъ земя, както е било позволено на царетѣ? Въ 1261 г. протовистиарисата Ирина подарява на манастиря въ Лемво своя *парикъ* Михаилъ Мурмунтина, като въ дарителната грамота казва: „Никой отъ нашитѣ служители не трѣба да безпокои Михаила и му иска нѣкакви платки, тъй като ний го подарихме на манастиря". Тука като че ли подарений парикъ е билъ даденъ на манастиря безъ земя, обаче това не може да се каже положително, защото възможно е той да е билъ подаренъ заедно съ земята си[1].

Зависимитѣ селяни се отличавали по своето правно и социялно положение, както отъ господствующитѣ болѣри, така и отъ другото околно население, поставено въ други условия. Споредъ Законника на Душана, за едни и сѫщи прѣстѫпления се назначаватъ разни наказания за меропа и за властелина. Човѣшкото достоинство на зависимия селянинъ се турга много по-низко, отъ онова на благородния. Ако властелина убие единъ селянинъ, плаща глоба 1,000 перпера; ако пъкъ селянина убие единъ властелинъ, отсичатъ му се и двѣтѣ рѫце и освенъ това плаща глоба 300 перпера (чл. 94). Ако властелина оскърби единъ селянинъ, плаща глоба 100 перпера; ако ли пъкъ селянина оскърби единъ властелинъ, освенъ гдѣто плаща сѫщата глоба, но му се удря още и клеймо[2] (чл. 55). Въ шесттѣхъ села, принадлежащи на Хилендарский манастирь и описани въ извѣстний Хилендарский описъ въ XIV вѣкъ, всичкитѣ жители били 480 души. Отъ тѣхъ 252 души сѫ били зависими отъ манастиря и се наричали *„черковни парици"*; 170 души били зависими отъ землевладѣлцитѣ пронияри и се наричали „парици", или че се намиратъ „въ прония". Останалитѣ 58 души били *„елефтери"*, т. е. свободни[3]. Отъ тукъ става явно, че парицитѣ, ако и да се живѣяли по нѣкога съвмѣстно съ други категории лица, били строго различавани отъ тѣхъ. Забелѣжително е, че при италиян-

1) Везобразовъ. Приложеніе. Стр. 647.

2) Законик Душана.

3) Ж. М. Н. Пр. Кн. 240. 1885 г. Слѣдч письцовыхъ книгъ. Успенски. Стр. 5, 6.

ското господство въ Албания, тамъ зависимитѣ селяни сѫ били само славяни, когато пъкъ албанцитѣ били свободни[1]. Това е било понѣ въ нѣкои мѣста на Албания, гдѣто вѣроятно славянский елементъ е билъ по-слабъ. Въ това обстоятелство, може би, се крие разгадката за постепенното изчезване на славянитѣ въ Албания. Зависими селяни или парици сѫ имали царетѣ, болѣритѣ — землевладѣлци, пронияритѣ, черквитѣ, епископиитѣ и манастиритѣ.

Господаритѣ сѫ притежавали, освенъ зависими селяни, парици или меропи, и другъ единъ разрядъ хора, още повече безправни сѫщества. Такива сѫ били *отроцитѣ*, единъ видъ роби. За такива отроци се говори въ хризовулитѣ на нашитѣ царе, напр. въ хризовула на Иоанъ-Александра, даденъ на Орѣховский манастирь, съ който се подаряватъ на манастиря „съ всѣмъ... иде же аще сѫтъ или парици или *отроци* или технитаре“[2]... Двѣ статии отъ Законника на Душана опрѣдѣлягъ, че отроцитѣ и тѣхнитѣ дѣца сѫ вѣчна собственность на господаритѣ имъ; отроцитѣ се продавали безъ земя и въобще не сѫ били привързани къмъ земята, като парицитѣ и меропитѣ. Въ една трета статия отъ Законника се казва: „и кто неволень дойде на дворь царевь да се въсіакомоу оучини правда, *освенъ отрока властельскога*“ (чл. 72)[3]. Ще рѣче, отроцитѣ сѫ били лишена отъ всѣка защита отъ страна на закона.

---

1) Макушевъ. Истор. розысканія о славянахъ въ Албаніи.

2) Свѣденія и замѣтки. Срезневски Кн. 81, стр, 32.

3) Законик Душана. — Отроцитѣ въ турско врѣме се наричатъ „момци“, а парицитѣ „кесимджии“. Иречекъ. Пѫтувания по България. Стр. 557. Изобщо обществената срѣдневѣкова организация се запазва дълго врѣме и подъ турското господство. Имало ли е роби въ старо врѣме въ България? За роби се споменува въ „Законъ судный людемъ“ (Единъ паметникъ на старото българско право. Данаиловъ стр. 21) сѫщо и въ документи отъ XIV столѣтие. (Время и жизнь патріарха Евтимія Тырновскаго. Сырку Стр. 16, забел. 3). Ний допущаме, че до X вѣкъ на Балкан. Полуостровъ е имало роби, и то само отъ военно-пленни; въ повечето случаи „роби“ се наричатъ зависимитѣ селяни и отроцитѣ, по подражание на древнитѣ писатели.

VIII

БОЛѢРСТВОТО И ПРОНИИТѢ.

Още въ римско врѣме на Балканский Полуостровъ сѫществува, ако и не твърдѣ многочисленно, то въ социялно отношение доста силно съсловие на магнатитѣ — голѣмитѣ землевладѣлци. Тази провинциялна аристокрация по римскитѣ закони, е рѫководѣла и управлявала самостоятелнитѣ градски общини. Върху централната власть тя не е имала никакво влияние, защото тогава римската императорска власть е била твърдѣ силна. Въ законитѣ на Юстинияна често се говори за магнати, които се прѣдставляватъ окрѫжени отъ свитѝ орѫженосци и клиенти и които иматъ стремление да усилятъ властьта си и да поробятъ селското население. Голѣмитѣ славянски прѣселения въ VI и VII вѣкъ безъ съмнѣние сѫ се съпроваждали съ отчуждавания въ голѣми размѣри на магнатскитѣ земи и сѫ разклатили економическото положение на магнатитѣ. Много отъ прѣдишнитѣ латифунди били обърнати на славянски общински землища. При всичко това, не всичкитѣ голѣми землевладѣлци били унищожени, защото ний виждаме, че такива сѫществуватъ и по-кѫсно. Въ VIII вѣкъ императоръ Левъ Мѫдрий унищожилъ послѣднитѣ остатъци отъ градскитѣ общински управления. Той затворилъ тъй нарѣченитѣ градски „сенати“ и унищожилъ изборната система на градското управление, тъй като — по думитѣ на императорский указъ — тия учрѣждения не отговаряли на рѣдътъ на нѣщата тамъ, гдѣто за всичко се грижи императора. Съ това Левъ Мѫдрий нанесалъ послѣдния ударъ на старото провинциялно магнатство и провъзгласилъ тържеството на чиновничеството. По новия законъ, всичкитѣ граждани на една община отговаряли солидарно за редовното внасяние на данъцитѣ; а това разорявало богатитѣ, защото тѣ били принудени да плащатъ за несъстоятелнитѣ данъкоплатци. При всичко това, провинциялната аристокрация, съ претенции на древность и благородство, продължава да сѫществува и въ послѣдующитѣ столѣтия. Юридическитѣ паметни-

ници отъ X и XI вѣкъ положително говорятъ, че, освенъ чиновническата аристокрация, състояща се отъ войводи, сѫдии, бирници, епископи и игумени, въ провинциитѣ на византийската империя е сѫществувала и друга мѣстна, която всѣкогашъ се е стремѣла да запази своятъ патронатъ надъ селското население. Отъ срѣдата на тази аристокрация били вземани придворнитѣ служители, толкова повече, че всичкитѣ длъжности или се купували направо съ пари, или пъкъ за да се придобиятъ е трѣбало да се похарчатъ голѣми суми; а това сѫ могли да направятъ провинциялнитѣ богаташи — землевладѣлци. За пари се продавали тогава не само длъжности, но и титли (чинове) при императорский дворъ и въ провинцията[1]. Отъ друга страна, византийската чиновническа аристокрация не е била абсолютно отдѣлена и изолирана отъ останалото население; напротивъ, тя е прибирала въ себе си най-разнообразни елементи. Прѣди всичко, царскитѣ любимци отъ най-долно происхождение достигатъ до най-високитѣ чинове и длъжности; самитѣ императори много пѫти сѫ били отъ долно, а сѫщо и отъ славянско происхождение. Единъ голѣмъ контингентъ на византийското болѣрство е давало новото славянско население на страната. Ний видѣхме, че славянскитѣ плѣмена, населени въ Македония, Тесалия, Епиръ и Гърция, а сѫщо и въ другитѣ части на Полуострова, сѫ били управлявани отъ своитѣ архонти и жупани. Тия послѣднитѣ сѫ били избирани отъ по-виднитѣ родове и личности на плѣмето. Единъ видъ аристокрация е сѫществувала у славянскитѣ плѣмена още прѣди дохождането имъ въ византийската империя, защото тозъ часъ слѣдъ прѣселението имъ не веднажъ срѣщаме въ источницитѣ да се говори за „цвѣтътъ на славянскитѣ плѣмена“. Въ морейската лѣтопись, отъ по-кѫсна дата, която цитираме и на друго мѣсто, се казва: „когато архонтитѣ, старѣитѣ на дронгата видѣха, че франкитѣ построиха тия два замъка, събраха събрание, да обсѫдатъ какво да правятъ. *Старѣитѣ-богаташи* поддържаха, че трѣба твърдо да се държатъ и да не се подчинятъ; народътъ обаче и общината бѣха на мнѣние да се прѣдадатъ. . . “[2] Византийскитѣ императори привличали на своя страна прѣдставителитѣ на славянскитѣ плѣмена, като възнаграждавали по-вѣрнитѣ отъ тѣхъ съ

1) Ж. М. Н. Пр. Кн. 211. 1879 г. Матеріали для внутреней исторіи византійскаго государства. В. Василевски. Стр. 162, 163, 164.

2) Успенскій. Византійская и южно-славянская пронія. Сборникъ. 1883 г.

почести и служби. Прѣзъ тѣхъ императоритѣ успѣли да завладѣятъ плѣмената и усилятъ властьта си върху славянского население; прѣзъ тѣхъ въ голѣма степень се е въвеждалъ еленизма и се е погърчила голѣма часть отъ сѫщото население въ Византия. Отъ друга страна, българската държава се е въздигнала и укрѣпнала при силната поддържка на славянскитѣ жупани и кнезове; тѣ сѫ били елемента, който е свързвалъ населението съ централната власть. Българо-туранскитѣ князе и „билли" сѫ се намирали въ дружественни отношения съ славянскитѣ плѣменни началници; Крумовата войска се е състояла отъ двѣ части: отъ българо-туранската конница и славянската пеша войска; въ тържесвенни случаи и угощения славянскитѣ военачалници-жупани сѣдѣли нарѣдъ съ българо-туранскитѣ билли[1]. Българитѣ-туранци сѫщо сѫ се дѣлѣли на бѣдни и богати, на народъ и аристокрация. По-богатитѣ и благороднитѣ отъ тѣхъ се ползували съ особенни привилегии и отъ тѣхната срѣда се избирали чиновницитѣ и управителитѣ на държавата. На първо мѣсто до българский князь или царь сѫ стоели неговитѣ двама магистри; сетнѣ идѣли шестѣ *билли*, държавни съвѣтници и сетнѣ други болѣри *вътрѣшни*, т. е. живущи въ столицата, и *вънкашни*, които се намирали въ областитѣ на царството. Отъ вънкашнитѣ болѣри на първо мѣсто сѫ стоели *тарханитѣ* или войводитѣ — военачалници и управители на отдѣлни области. Тѣ се дѣлѣли на разни степени и чинове: булиасъ-тарханъ, колу-тарханъ, бори-тарханъ и оглу-тарханъ[2]. Всички тия българо-турански болѣри постепенно се смѣс-

---

1) **Rambaud. L' empire grec au X-me siecle.** Стр. 320.

2) Сборникъ за народни умотвор., наука и книжнина. Кн. XV, отдѣлъ Критика. В. Златарски. Стр. 31—33. — Гилфердингъ. Сочиненія. Т. I, стр 28 — **Rambaud. L' empire grec.** Стр. 322, 323. Спорѣдъ Рамбо, българскитѣ болѣри още отъ началото на срѣднитѣ вѣкове сѫ имали феодална организация и сѫ прѣдставлявали една значителна самостоятелна сила въ държавата. Въ това послѣдно обстоятелство историкътъ вижда причината за слабостьта на българската държава, въ противоположность на автократическата императорска Византия. Сѫщия авторъ намира, че „вътрѣшнитѣ" (придворнитѣ) български болѣри въ българската държава имали по-малко значение отъ „вънкашнитѣ" (провинциялнитѣ) силни феодални владѣтели.—Съ течение на врѣмето и съ измѣняванието на историческитѣ условия „вътрѣшнитѣ" болѣри, вслѣдствие усилванието, може би, на централната власть, получаватъ по-голѣмо значение въ държавата. Тѣ съставяватъ ония придворни щатове и чинове, остатъци отъ които намираме при влашкитѣ господари, останали тѣмъ по наслѣдство отъ българскитѣ царе: велик

ватъ и се сливатъ съ славянскитѣ родове на жупанитѣ и князоветѣ и образуватъ по-сетнѣ еднородното славяно-българско болѣрство. Отъ друга страна, славянскитѣ жупански родове се смѣсватъ съ византийската аристокрация и тъй като често византийскитѣ области ставали български, а българскитѣ византийски, то не е могло да се прокара точна граница между българското и византийското болѣрства. При българский царски дворъ съ еднаква почетъ сѫ били приемани и настанявани на държавни служби чисто византийски видни фамилии, както и при византийский императорски дворъ били почитани и назначавани на голѣми държавни длъжности българо-славянски и българо-турански болѣри.

До тукъ ний имахме прѣдъ видъ българо-византийското болѣрство прѣзъ врѣмето отъ VII до X-вѣкъ. Въ X и особенно въ XI вѣкъ това болѣрство се явява много по-силно, отколкото понапрѣдъ, въ врѣме и слѣдъ прѣселението на славянитѣ. Въ материялно отношение то е сѫщо много заякнало и се намира въ значителна независимость както отъ върховната власть, тъй и отъ мѣстното население. При това въ врѣме на византийското господство въ него влизатъ много чужди елементи, като значително измѣняватъ българския му националенъ характеръ. „На рѣдъ съ арменскитѣ и по-кѫсно славянскитѣ и българскитѣ болѣрски родове, въ X вѣкъ се явяватъ все повече и повече и гръцки болѣрски фамилии, отъ които нѣкои къмъ началото на XI вѣкъ получаватъ историческа извѣстность; такива сѫ били Дукитѣ, Комненитѣ, Палеолозитѣ, Мелисинитѣ, Каматиритѣ, Даласинитѣ и много други“. Прусиянъ, синъ на послѣдний български царь Владиславъ, ималъ чинъ магистъръ и заемалъ длъжностьта войвода — стратигъ въ малоазийската тема — Букеларий, когато го обвинили въ държавна измѣна и го ослѣпили. Стратига на солунската тема Константинъ Диогенъ влѣзалъ въ подозрителни сношения съ българскитѣ и славянскитѣ водители, за косто билъ уловенъ и затворенъ въ единъ манастирь. Единъ отъ виднитѣ византийски болѣри Исакъ Комнинъ, който билъ жененъ за Екатерина, дъщерята на послѣдния български царь Владиславъ, ималъ об-

---

дворникъ, велики логофетъ, велики спатаръ, велики ключеръ, велики комисъ, велики пахарникъ (чашникъ), велики постелникъ, велики вистиеръ (ковчежникъ), велики столникъ и др. Familiele boeresti române. Leca. Стр. XXIII—XXVII.

ширни чифлици въ Пелагонийската тема (Битолско)*. Тия чифлици безъ съмнѣние сѫ били останали по наслѣдство на жена му отъ родителитѣ ѝ, а слѣдователно и Владиславъ, и Самуилъ, и другитѣ видни тогавашни български болѣри сѫ притежавали голѣми чифлици. Такива чифлици е ималъ и болѣрина Николица въ Тесалия, за когото ще говоримъ по-надолѣ. За политическитѣ тенденции на това болѣрство може да се сѫди най-добрѣ по съвѣтитѣ, които византийский болѣринъ Кекауменъ дава на сина си. Той го съвѣтва да почита и уважава царя, — „Ако нѣкой повдигне бунтъ и се провъзгласи за царь, не отивай при него на съвѣтъ; а, ако можешъ, воювай за царя и общий миръ. Ако ли не можешъ, скрий се въ нѣкоя крѣпость, напиши на царя за всичко и старай се, до колкото можешъ, да испълнишъ службата си за да бѫдешъ почетенъ ти, дѣцата ти и хората ти. Ако нѣмашъ свои хора за да земешъ нѣкоя крѣпость, прѣдай се на размирника, но въ сѫщото врѣме пиши тайно на царя и гледай да отклонишъ бунтовника отъ този пѫть и да го привържишъ къмъ царя; ако ли не можешъ, отклони отъ него вѣрнитѣ му хора. Ако земешъ нѣкоя крѣпость и всичко около тебе възстане, събери посѣтата храна и добитъка, колкото имашъ, вкарай ги въ крѣпостьта, събирай още жито и внасяй тамъ, за да имашъ толкова, колкото да стигне за твоето семейство, за робитѣ ти и за свободнитѣ, които заедно съ тебе ще възсѣднатъ конетѣ да излѣзатъ на бойното поле“. Обаче Кекауменъ си позволява да мечтае и за положението на топархъ — независимъ владѣтель, — „Ако ти имашъ собственна область, градъ или села и се считашъ въ тѣхъ топархъ и (независимъ) владѣтель, да не се съблазнишъ отъ богатствата, титлитѣ или великитѣ обѣщания, които ти прѣдлага царя. Не давай земята си въ замѣна на пари и чифлици (въ прония или за управление), макаръ да получишъ четири пѫти повече. Пази своята земя, колкото и да е малка; защото по-добрѣ е да си приятель на царя, като самостоятеленъ човѣкъ и по добра воля. Ти ще бѫдешъ почетенъ отъ царя и отъ всички до тогава, до като си на своя собственна земя и до като самъ си господарь на себе си, на дѣцата и внуцитѣ си. Но ако изгубишъ земята си и се лишишъ отъ своята власть, отначало, може би, ще се харесашъ на царя, но скоро слѣдъ това ще бѫдешъ изоставенъ и той нѣма да те зачита за нищо;

*) Исторія Византіи. Герцбергъ. Стр. 199, 200, 203.

ще бждешъ робъ, а не приятель. Тогава и твоя прѣдишний слуга ще ти бжде страшенъ, защото, като ти се ядоса, ще те наклѣвети, че имашъ лоши намѣрения противъ царя, че искашъ да избѣгашъ въ собственната си земя, макаръ тебѣ и на умъ да не ти иде такова нѣщо; и ти ще бждешъ обвиненъ. . . и тогава ще си спомнишъ за своето малко стопанство и какъ отъ свободенъ човѣкъ по добра воля си станалъ робъ, какъ ти нѣкога самъ си сждилъ и наказвалъ други по справедливость, а сега си осжденъ и наказанъ по неправда. . . Впрочемъ, почитай и обичай царя, а сжщо и всички, които се застжпватъ за тебе"*.

Българо-византийский болѣринъ често е бивалъ принуденъ да лавира между двѣтѣ царски власти, — византийската и българската, като се прѣмѣталъ ту къмъ едната, ту къмъ другата страна. Тукъ сж играяли главна роль, разбира се, личнитѣ интереси и неувѣренностьта, коя страна ще побѣди. Но, освенъ това, сж имали значение, отъ една страна, чувствата на културна привързаность къмъ Византия и страхопочитанието прѣдъ византийската императорска власть, а отъ друга — българскитѣ национални чувства и интереси. Най-релефенъ типъ на българо-византийски болѣринъ отъ X вѣкъ ни прѣдставлява болѣрина *Николица* отъ гр. Лариса въ Тесалия. Той е билъ отъ старъ славяно-български родъ и ималъ въ Тесалия обширни чифлици. По расказа на неговия внукъ, той отначало билъ дуксъ (войвода) на областьта Елада и началникъ на ескубититѣ (постояннага царска войска). По-сетнѣ билъ назначенъ началникъ *на власитѣ въ Елада*. Веднажъ, като ходилъ въ Цариградъ — расказва Кекауменъ — Николица обадилъ на царя, че въ Елада се готви възстание противъ него; но царя не пожелалъ да го слуша и му заповѣдалъ да мълчи. Слѣдъ това Николица се опиталъ още нѣколко пжти да му расправи, какъ стои цѣлата работа, но пакъ не сполучилъ. Слѣдъ единъ месѣцъ той се върналъ у дома си, гдѣто научилъ по-голѣми подробности за възстанието, и за всичко съобщилъ писменно на царя. Да прѣслѣдва явно размирницитѣ безъ заповѣдь, Николица не се рѣшавалъ, за да не го обвинятъ сетнѣ, че той измислилъ всичко за да прѣслѣдва своитѣ неприятели. *Власитѣ* възстанници, отъ своя страна, помислили, че въ тѣхенъ интересъ е да привлекатъ на своя страна и Николица, който, като вли-

*) В. Василевски. Совѣты и расказы византійскаго боярина XI вѣка. 1881 г. Стр. 59, 115, 116.

ятеленъ човѣкъ може да имъ бѫде полезенъ. Тѣ отишли при него, открили му своя планъ и го поканили за водитель. Николица имъ отговорилъ уклончиво, като добавилъ: „въ всѣки случай, каквото и да прѣдприемете, азъ съмъ съ васъ". На слѣдующий день възстанницитѣ се събрали въ домътъ на *Боривоя влаха*, гдѣто дошелъ и Николица; всички скочили отъ мѣстата си, робски-почтително го посрѣщнали, уловили му коня, въвели го въ своята срѣда и му казали: „ти си нашъ господарь, безъ тебе не щемъ нищо да вършимъ; кажи ни какво да правимъ". Николица почналъ да ги съвѣтва, че не е добрѣ да възставатъ противъ царя, казалъ имъ, че „сега е Юний месѣцъ и, ако захване размирица, не ще могатъ да си събератъ жетвата. Като се обърналъ пакъ къмъ власитѣ, той ги попиталъ: „гдѣ сѫ сега вашитѣ говѣда, вашитѣ жени?" а тѣ отговорили: „въ планинитѣ на България"; защото у тѣхъ такъвъ билъ обичая, щото отъ Априлий до Септемврий добитъка и семействата имъ се намирали на високитѣ планини въ най-студенитѣ мѣста. (Тука подъ „България" се разбира страната на сѣверъ отъ прѣдѣлитѣ на Тесалия, до кадѣто нѣкогашь е била България. Жителитѣ отъ тази область се наричали *българи*, а ония отъ Тесалия *власи*, макаръ и еднитѣ и другитѣ да сѫ били отъ една славяно-българска народность). „Ето виждате — казалъ имъ Николица — тамошнитѣ жители могатъ да ви взематъ говѣдата, защото тѣ сега държатъ страната на царя". Слѣдъ малко *българитѣ* и *власитѣ* пакъ дошли при Николица и му заявили: „всичко, което ни казвашь, е хубаво, но ний не можемъ да се откажемъ отъ възстанието" и, като го окрѫжили, дигнали го на рѫце и извикали: „отъ днесь на татъкъ ти си нашь господарь, тебе избираме за водитель на възстанието, заповѣдай ни какво да правимъ". Николица се турилъ на чело на движението, събралъ много власи и българи, а пъкъ тайно писалъ на царя: „казвахъ ти, че ще има възстание; тѣ ме избраха противъ моята воля за свой началникъ. Благодари Бога, че именно азъ ги държа въ рѫцетѣ си, *отмѣни увеличенитѣ данъци*. . ." Царя отмѣнилъ данъцитѣ и писалъ за това на Николица; послѣдния показалъ тия писма на възстанницитѣ и ги поканилъ да се подчинатъ; но народа извикалъ: „веднажъ стана на война, не търси вече миръ". Николица арестувалъ главния *вождъ на власитѣ Славота* и други тѣхни началници и по такъвъ начинъ ги усмирилъ. Но скоро слѣдъ това самъ Николица

билъ повиканъ въ Цариградъ и отъ тамъ заточенъ въ Мала Азия. Слѣдъ въцаряванието на Константинъ Дука, Николица билъ пуснатъ и назначенъ за началникъ на византийскитѣ сухопѫтни и морски войски. Когато царь Самуилъ слѣдъ дълга обсада прѣвзѣлъ Лариса, той обърналъ въ робство всичкитѣ ларисяни, *съ исключение родътъ на Николица*, а самия Николица назначилъ за началникъ на градътъ Сервия. Когато византийцитѣ изново прѣвзѣли Сервия, Николица го повишили на санъ *патрициий*. Но скоро Николица пакъ прѣминалъ доброволно къмъ българский царь. Слѣдъ дълги борби, когато България била съвършенно подчинена отъ Василий Българоубиеца, Николица една нощь се явилъ въ византийский лагеръ и се прѣдалъ на императора. Този пѫть Василий не пожелалъ да го види и го испратилъ въ Солунъ*).

Въ продължение на XI и XII столѣтие и по-кѫсно болѣрството въ Византия и въобще на Балканский Полуостровъ все повече и повече се усилва. Старитѣ болѣрски семейства си увеличаватъ земитѣ и влиянието надъ населението отъ тия земи. Появяватъ се и други нови болѣрски семейства, главно вслѣдствие на раздаване земи отъ царетѣ. Въвежда се единъ видъ феодална система и болѣритѣ се явяватъ въ провинциялнитѣ области, като главна и единственна държавна сила. Въ тѣхни рѫце е войската, тѣ събиратъ данъцитѣ, тѣ сѫдатъ, тѣ владѣятъ всичкитѣ недвижими имоти и даже придобиватъ права върху самото население; на такива болѣри не имъ е достигало още само върховната власть, та тѣ се опитватъ и нея да достигнатъ. Ето нѣкои примѣри за раздаване на царски земи и утвърждаване „стари“, често измислени права. Императоръ Алексей Комнинъ възстановява правата на родътъ *Скордили* върху чифлицитѣ имъ на островъ Критъ: „ний, като получихме власть да въвеждаме въ владѣение и да утвърждаваме всѣкиго въ правата му *на собственность* и *на ирония*, дадени отъ прѣдишнитѣ държавни царе, заповѣдваме: архонтъ Константинъ Скордили съ братята си да земе своитѣ чифлици. . . гдѣто и да се намиратъ съ всичкитѣ имъ граници. . . на вѣчни врѣмена съ наслѣдственни права и съ право на всичкитѣ доходи. . . .“ Деспо Димитрий Палеологъ подтвърдява правата на синоветѣ на Гемиста — Димитрий и Андроникъ, върху селата Вриса и Фанаръ въ Тесалия, въ

*) В. Василевски. Совѣты и расказы и пр. Стр. 78 и слѣд.

1450 г.: „да владѣятъ и управляватъ земитѣ си *като пълни собственници*, не стѣснявани отъ никого, и да получаватъ (събиратъ) *рѫдовнитѣ царски данъци*, споредъ описитѣ, даже и тогава, когато бѫдатъ увеличени, както е напр. случая съ данъка въ полза на войводата, да събиратъ доходитѣ отъ двата панаиря, отъ напуснатитѣ стопанства до сега и въ бѫдѫще, съ една дума — отъ всички доходни пера, прѣдвидени въ полза на хазната. Гемиститѣ да владѣятъ и събиратъ отъ тия земи данъцитѣ пожизненно *въ своя полза*, като испълняватъ установената военна служба. Ако въ бѫдѫще бѫдатъ наложени и други нови данъци, и тѣхъ иматъ право да ги събиратъ. Слѣдъ смъртьта на Гемиститѣ да ги наслѣдватъ дѣцата имъ въ мѫжско поколѣние; ако по-стария синъ се покаже недостоенъ, да се замѣни съ по-достойния отъ родътъ на Гемиститѣ. Тѣ иматъ право да приематъ на земитѣ си „прѣселници“, само ако тѣ не сѫ записани другадѣ на царска земя, да ги държатъ и владѣятъ“[1]. . . Подтвърждаването на подобни стари права е ставало отъ всѣки новъ господарь и това е означавало, че новия господарь изново подарява тия имоти. Такива разбогатѣли влиятелни феодални владѣтели сѫ били и Петъръ и Асенъ прѣди да освободятъ България. За да иматъ законенъ поводъ за възстание, тѣ въ 1186 г. отишли при императора, който тогава се намиралъ въ Ипсала въ южна Тракия, и поискали да имъ се отстѫпятъ едни спорни земи въ Балканитѣ. Такива сѫ били и другитѣ български болѣри, полунезависими владѣтели и войводи прѣзъ XIII и XIV вѣкъ. Добромиръ Стрѣзъ, роднина на Асеновцитѣ, ималъ владѣния въ Македония на рѣка Струмица и минавалъ ту къмъ българитѣ, ту къмъ византийцитѣ. Славъ, Иванко и Момчилъ сѫ владѣяли полунезависимо въ Родопитѣ, като сѫ признавали върховната власть по нѣкогашь на българский царь, а по нѣкогашь на византийский императоръ[2]. Въ XIV вѣкъ въ врѣмего на сърбский царь Душанъ по рѣка Струмица владѣе мѣстния болѣринъ Хре-

1) Журн. Мин. Народн. Просвѣщ. Кн. 225, часть II, 1883 г. Къ исторіи крестянскаго землевладѣнія и пр. Стр. 354 — 358.

2) Иречекъ. Исторія Болгаръ. — За Славъ, владѣтель на Родопитѣ, Акрополитъ казва: „Той завладѣ силната и непристѫпната крѣпость Мелникъ и я владѣяше независимо отъ съсѣднитѣ царе. По нѣкогашь той помагаше на латинянитѣ по влечение отъ роднински чувства, по нѣкогашь на българитѣ като тѣхенъ сънародникъ, а по нѣкогашь на Тодоръ Комненъ; но никому не се подчиняваше, съ никого не бѣше свързанъ съ мирни договори. Макушевъ. Историч. розысканія о славянахъ въ Албаніи. Стр. 12.

ля, който, подобно на споменатитѣ български владѣтели, се помѣталъ ту къмъ византийцитѣ, ту къмъ сърбитѣ[1]. Въ сѫщото врѣме Оливеръ и Дѣянъ иматъ наслѣдственни владѣния въ сѣверна Македония, въ Куманово и Кратово; българский царь Иоанъ Александъръ, братъ на тия двама македонски владѣтели, е ималъ наслѣдственни владѣния около София и въ с. Бояна. Деспотъ Войсилъ е владѣялъ въ Срѣдня-Гора, а Елтимиръ Тертеръ въ Карнобатско. Шишмановцитѣ сѫ били самостоятелни и независими владѣтели въ Видинско. Въ сѣверо-източна България до дохождането на турцитѣ иматъ наслѣдственни земи български болѣри, които, ако сѫдимъ по имената имъ, по-ясно сѫ запазили своето българо-туранско происхождение[2].

Нѣкои черти за правата и длъжноститѣ на болѣритѣ голѣми собственници, може да се извлекатъ отъ сърбскитѣ източници. Въ чл. 39 отъ Законника на Душана се казва: „Властели и властелчичи иже се обретаю оу дьржавѣ моей срьбли и грьци што есть комоу даль имь прѣ дьржавѣ моеи оу баштиноу, оу хризовули и дьрже до днесь, до сьега собора, тѣ баштине да соу

---

1) За Хреля и неговитѣ отношения къмъ Душана и византийцитѣ по-подробно виждъ у Флорински. Южные славяне Византіи. Стр. 76, 82 — 84, часть II. — Болѣритѣ се дѣлѣли на „велики“ и „малы“: „Болѣръ и работникъ царства ми великихъ и малыхъ“ (въ българ. царски хризовули). Първитѣ вѣроятно сѫ били „настояшіе“, „владѫщи“ или „владалци“ и „господствующи“. Къмъ тѣзи трѣба да се отнесатъ „севасти“, „дуки“ и „капетани“ (и тритѣ категории войводи). Къмъ вторитѣ — „мали“-тѣ, трѣба да се отнесатъ „примикюри“, „кнезове“, „кастрофилаки“ и бирници или „побирчие“. По-дребнитѣ чиновници вѣроятно не влизали въ двѣтѣ категории болѣри; такива сѫ били: алегатори, ватахи, топщикали, аподохаторе, писци, десеткаре-пчелніи, свинни, овчи, перпераке, житаре, градаре, изгончіе, къблари, глобници, песьяци и пр. (виждъ това изложение, глава IX). — Въ българскитѣ земи, останали въ Маджярско, болѣритѣ сѫщо сѫ дѣлѣли на голѣми и малки. Къмъ първитѣ принадлежали държавнитѣ или царскитѣ болѣри; къмъ вторитѣ — мѣстнитѣ, излѣзли изъ срѣдата на кнезоветѣ и разбогатѣлитѣ граждани. И тука всичкитѣ болѣри въ врѣме на война сѫ били длъжни да отиватъ съ всичкитѣ си хора. Болѣрскитѣ хора образували конницата, а останалото население—пешата войска. (Така е било и въ България: конницата образували българитѣ-туранци и наемната войска, а пешацитѣ — славянската масса). Кнезоветѣ се повишавали на болѣрски чинъ чрѣзъ особенни грамоти отъ краля. Ако нѣмали такива спечелени права, тѣ си оставали само като селски кмѣтове или старѣи. Въ всѣка область, въ централний градъ, при царский „войвода“ имало по едно върховно сѫдилище, което се образувало отъ самий войвода (по нѣкогашь и отъ неговий помощникъ) и обикновенно отъ 12 кнезове. Nadejde. Din vechiul drept român. Стр. 2, 3, 20, 21, 32.

2) Такива сѫ били Баликъ, Добротичъ, Иванку и други.

твърди". Чл. 40: „и вьси хризовоули и простагми што есть комоу сотворило царство ми и что въсхоштетъ комоу сотворити и тѣзи баштине да соу твърди, іакоже и прьвіихъ правовѣрнихъ". Чл. 43 „и да несть вольнь господинь царь или краль или господжа царица никомоу оузети баштине по силе, ни коупити, ни заменити, развѣ аште кто си самъ полюби". Бащинитѣ се давали заедно съ хората, селата, земитѣ, ливадитѣ, съ една рѣчь — съ всичкитѣ имъ „правини". Собственника е ималъ пълно право да се распорѣжда съ „бащината" си, както желаялъ. Въ единъ хризовулъ, съ който Урошъ V отстжпва Млетъ на двама свои любимци болѣри, се казва: „іако да имъ е твърдо до вѣка любе подь църковь за доушоу подписати, оу прикію дати, продати, харизати, заменити, коуде имь хотеніи обратити, како и свакоу свою соуштую баштиноу". Сжщо и въ Законника на Душана се казва за имотитѣ на властелитѣ „да соуть вольны ними или подь църковь дати, или за доушоу отдати или продати комоу любо" (чл. 40). Слѣдъ смъртьта на властела имота му прѣминава къмъ непосрѣдственнитѣ му наслѣдници. Чл. 40 отъ Законника казва: „кои властелинъ иматъ дѣтьцоу или не иматъ и оумретъ и по негове смърти баштина пуста останетъ, аще се обрѣштетъ отъ негова рода до третьяго братоучеда, то да иматъ неговоу баштиноу". По Душановия Законникъ болѣритѣ плащатъ на царя отъ своитѣ хора и земи само данъка „*сокъ*" (чл. 42), т. е. поземелния данъкъ, а всичкитѣ други данъци прибиратъ въ своя полза. Ако властела извърши нѣкое важно прѣстжпление, имота му се конфискува въ полза на хазната: „Властеломъ и властелчичемь комоу есть дало царство ми землю и градове, ако се кто отъ нихъ обрете опленивъ села и людии и затрьвъ при законъ царства ми, што есть царство ми оузакониль на собороу, да моу се оузме държава, а оньзи што боуде строуль, да въсе плати отъ свое коуке и да се накаже како и пребеглецъ" (чл. 142). „Кои се властелини на преселице комоу пизмомь коіе зло оучини, земли пленомъ и коукіе пожеже, коіе любо зло оучини такози тази държава да моу се оузме, а ина да не даеть" (чл. 57)*.

Всичкитѣ болѣри голѣми землевладѣлци и притежатели и зависими селяни имали една главна длъжность къмъ държавата и царя: въ случай на нужда да отиватъ на война съ хората си

*) Законник Душана. 1898 г. Съотвѣтствующитѣ членове.

съ войска, колкото всѣки може да извади, спорѣдъ силитѣ си. Въ единъ славяно-византийски законъ отъ сърбска редакция е казано: „се же старейшее отъ многихь оузаконоположи се: егда иматъ брань бити сіи войска: въсаки кнезь и войвода и боліаринъ да пріидетъ сь войскомь своимь кь цароу своемоу, гдѣ либо боудетъ и въсіаки боліаринъ или властелинъ иже не пріидетъ съ войскомь своимь на брань кь цароу да лишить се люто живота и именіа его вьса боудетъ царева, аще би било царево повеление и онъ би небрѣгалъ того, да лишить се своего живота“*).

Подъ термина „*ирония*“ се разбира земя населена съ зависими селяни, или другъ имотъ приносящъ доходъ, даденъ въ ползование на заслужили лица подъ условие да испълняватъ царска военна служба. Първоначално думата прония е означавала: прѣдпазвание, грижа, или, като християнски терминъ, промисълъ. Въ началото на срѣднитѣ вѣкове тя се употрѣбява въ едно срѣдно значение; тъй въ единъ документъ отъ X вѣкъ се казва: „който приеме въ прония погранични теми и има власть надъ клисуритѣ, длъженъ е съ всички срѣдства да се грижи за запазваниѳ прѣдѣлитѣ на Империята отъ неприятелски нападения“. Тука очевидно подъ думата прония се разбира военната власть на пограничнитѣ войводи. Въ сѫщо такъвъ смисълъ въ X вѣкъ сѫ се наричали *иронияри* и византийскитѣ управители на България. Въ XI вѣкъ византийскитѣ императори почватъ да раздаватъ държавни и общински земи на видни болѣри съ задължение да държатъ извѣстно число войници и да испълняватъ нуждната за държавата военна служба. Въ една инструкция, дадена отъ Алексей I Комненъ на войводата на островъ Критъ, се заповѣдва: на основание божественний царски указъ, кефалията на островъ Критъ има право да въдворява благороднитѣ и вѣрнитѣ архонти и стратиоти въ земитѣ имъ, да пази тѣхнитѣ чифлици и бащини подарени отъ царетѣ“. Въ врѣмето на императора Михаилъ VII Дука (1072 — 1078 г. г.) неговий любимецъ логофетъ Никифоръ билъ упълномощенъ отъ царя да управлява работитѣ на държавата; за него се расправя, че „той раздавалъ почести и

---

*) Пронијари и баштиници. Новакович Стр. 11.

пронии на когото искалъ". При Комненитѣ въ XII вѣкъ раздаването на прониитѣ е станало обикновенно явление. Царь Мануилъ е приемалъ на служба много италиянски владѣтели и имъ раздавалъ пронии. Тия чужденци полученитѣ владѣния ги смѣтали за *ленни* владѣния, при всичко че пронията не е едно и сѫщо съ лена. За тия пронии расправя Анна Комнена, като говори за управлението на баща си: „той имъ далъ пронии земи и води". При Иоанъ и Мануилъ Комнени се издаватъ закони за раздаване на титли и земи въ видъ на прония и вече официялно се употрѣбява термина *васалъ*, вѣроятно само по отношение на зап.-европейцитѣ пронияри. Въ края на XII вѣкъ при регента Андроника появява се реакция противъ раздаването на пронии[1].

Морейската хроника отъ XIII вѣкъ дава нѣкои данни за землевладѣнието и прониитѣ на Полуострова при латинското господство. „Вилхардуенъ — се казва въ нея — влѣзе въ прѣговори съ гръцкитѣ архонти и ги убѣждаваше да се подчинатъ доброволно. Архонтитѣ на Морея и всичката Месария се събраха въ Андровидъ и сключиха съ кръстоносцитѣ договоръ, по който всичкитѣ архонтополи *запазватъ своитѣ пронии*, като се задължаватъ съ васалска клѣтва да служатъ съразмѣрно съ имотитѣ си. Положението на селското население оставало сѫщото. Една комисия отъ шесть архонти и шесть франки била натоварена да отдѣли пронияр скитѣ земи отъ ония, които щѣли да зематъ франкитѣ". . „ . . Вилхардуенъ заповѣдалъ да му донесатъ книгата, въ която били забелѣзани частитѣ на всѣкиго, кой колко е получилъ отъ Шампенуа. Въ нея намѣрили, гдѣ на кого колко прония е записано. . . И намѣрили въ регистра, гдѣ сѫ били надѣлени съ пронии рицаритѣ по единъ ленъ и гдѣ сержантитѣ по два". Тукъ, както се види, еднакво се наричатъ пронии, както земитѣ оставени на мѣстнитѣ землевладѣлци-архонти, тъй и раздаденитѣ на рицаритѣ завоеватели. Пронията при благоприятни условия е имала тенденция да се обърне на феодално владѣние. Къмъ началото на XIV вѣкъ по нѣкадѣ пронията вече се сравнява съ лена, а по-кѫсно такова уравнение става на всѣкадѣ[2].

Пронияр ската система отъ Византия прѣминава въ България и Сърбия, а сѫщо къмъ италиянцитѣ. За историята на пронията въ италиянскитѣ владѣния въ Албания и Македония

1) Сборникъ статей по славяновѣденію изданный учениками Ламанскаго 1883 г. Значеніе византійской и юго-славянской проніи. Ѳ Успенски. Стр. 1—5.

2) Сборникъ статей. Значеніе проніи. Стр. 9, 10.

въ XV вѣкъ богатъ материялъ прѣдставляватъ документитѣ, събрани отъ Макушева[1]. За сърбскитѣ пронияри се говори въ Душановия Законникъ и въ нѣкои сърбски хризовули, гдѣто пронияритѣ се наричатъ още *краиштници*, защото главно се намирали по крайнитѣ прѣдѣли на сърбската държава. За пронитѣ въ старата българска държава може да се сѫди още по пронярството, което е господствувало до послѣдно врѣме въ турската империя. Извѣстно е, че турцитѣ, като завладѣли балканскитѣ земи, оставили въ тѣхъ стария държавенъ рѣдъ почти небутнатъ. Пронярството само въ названието си е прѣтърпѣло едно измѣнение, като е било парѣчено *спахилѫкъ*, а пронияритѣ—*спахии*. Освенъ това, християнскитѣ пронияри сѫ били замѣнени съ мюсюлмани, но и то не на всѣкадѣ, защото, дълго врѣме слѣдъ дохождането въ турцитѣ на Полуострова, се срѣщатъ пронияри-християни. Отъ съчинението на Рико се вижда, че въ XVII вѣкъ „въ Румелия е имало много спахилѫци; отъ Крушевацъ дори до Солунъ сѫ владѣяли спахии, наслѣдствени владѣтели още отъ 1394 г., отъ дохождането на турцитѣ. По всѣка вѣроятность тѣ сѫ били стари български, гръцки, или сърбски владѣтели, които запазили своитѣ наслѣдствени имоти, като приели мохамеданството[2].

Пронията се отличава както отъ арендата, тъй и отъ пълната собственность. Когато арендатора е само наддавачъ на експлоатираната отъ него земя и цѣльта му е да се ползува отъ наетата земя съ възможно по-голѣма полза, пронията се дава само на избрани лица, при това не само съ економически, а и съ военни цѣли. Отъ друга страна, пронията не е пълна собственность, защото пронияра не може да продава, да завѣщава и да подарява дадения му имотъ. Пронията сѫщо не е и ленно владѣние въ западно-европейски смисълъ, защото не се свързва съ ленни длъжности и инвеститури. Пронията на Балканский Полуостровъ се развива не отъ манастирски и черковни земи, като западно-европейската ленна система, а главно отъ свободнитѣ общински земи и отъ завоюванитѣ чужди провинции. По нѣкогашь пронията у писателитѣ се нарича още *економия*. Въ едно писмо на Михаилъ Акомината до единъ неговъ приятель се казва: „твърдѣ съмъ опечаленъ, че ти не си получилъ още

1) Сборникъ статей. Значеніе проніи. Стр. 14.

2) Ст. Новакович. Пронијари и краиштници. Стр. 6, 70.

никаква економия". У Анна Комнена „економия" се нарича правлението на една провинция[1].

Пронията е възнаграждение главно за военни заслуги и по условие да се продължи военната служба. Въ хризовулитѣ давание прониї често се исчисляватъ и заслугитѣ на дарено лице. Сѫщо се означаватъ и условията, по които се дава пр нията; тъй напр. нѣкой си Proganus получава Скутари въ пр ния, като се задължава да събере въ градътъ по-вѣрного г селение и да го удържи подъ властьта на Латинската репуб ка. По нѣкогашь подобнитѣ условия сѫ изчислени по-точно тогава тѣ обясняватъ не само личнитѣ длъжности на пронияр но и на неговата дружина, напр. колко войници трѣба да по държа пронияра, какво оръжие трѣба дя носятъ войницитѣ др. Отъ само себе си се разбира, че военната служба на пр нията се свързва съ правото му, да извлича доходъ отъ пр нията. Че пронията се давала за военни цѣли, това се виж както отъ византийскитѣ, така и отъ славянскитѣ источни въ които пронияритѣ се наричатъ: стратиоти, кавалери, васа и др. п. Въ нѣкои случаи изрично се прѣдвижда, че трѣба се испълнява военна служба; а въ други случаи, когато прони та не може да донася достатъченъ приходъ, на пронияра се пл ща и особенна парична заплата[2].

Друга характерна черта на пронията е административна и ступанската власть на пронияра; той въ едно и сѫщо врѣме е и воененъ, и чифликчия землевладѣлецъ. По отношение на върховната власть той е подчиненъ органъ; а спрямо населението на прониярската земя той е господарь. Може приблизител да се обясни, какви права е отстѫпвала върховната власть пронияра върху населението. Пронияркитѣ владѣния се осв бождаватъ отъ надзора на царската администрация и тия длъ ности минаватъ къмъ пронияра. Пронияра — кефалия е адм нистративенъ, сѫдебенъ, финансовъ и полицейски

му се всичкитѣ доходи отъ нея; пронияра се задължава да внася въ държавната хазна само една точно опрѣдѣлена сума, или доходитѣ отъ нѣкои точно означени пера. Пронияра има право да събира въ повѣрената му область всичкитѣ мита и да ги задържа за своя полза, защото отъ тѣхъ той поддържа войницитѣ си. Когато се дава една прония, прѣдвижда се, какви доходи ще събира пронияра и въ какъвъ размѣръ. И тъй, населението на едно землище, което се дава въ прония, излиза отъ непосрѣдствената власть на централното правителство и се тургa въ зависимость отъ пронияра. Разнитѣ видове данъци, сѫщо и разнитѣ видове ангарии, които лежатъ на населението, отиватъ въ полза на пронияра. Тия данъци и ангарии били опрѣдѣлени отъ *описнитѣ книги*, съставени по заповѣдь отъ върховната власть. Пронияра не е ималъ право, безъ съгласието на върховната власть да налага нови данъци и да създава нови задължения за населението. Ако пронияра не испълнява своитѣ обязанности, или прѣвишава даденитѣ му права, царя е могалъ да му отнеме пронията. Но, разбира се, трудно е било правилно да се регулиратъ отношенията, отъ една страна, на пронияра къмъ върховната власть, а отъ друга — на сѫщия къмъ населението. Имало е случаи, когато пронияра е скривалъ часть отъ своитѣ доходи въ врѣда на царя; още по-често пронияритѣ злоупотрѣбявали съ правата си относително подчиненото тѣмъ селско население. Описнитѣ и данъчнитѣ книги сѫ били единствената гаранция на селянитѣ въ сложний данъченъ въпросъ отъ злоупотрѣбленията на пронияритѣ*).

Като се разгледатъ повече исторически документи отъ срѣднитѣ вѣкове, дохожда се до заключение, както казахме и по-рано, че пронията се е развила възъ основа на държавнитѣ и общински земи. Отначало се давали въ прония само празнитѣ държавни земи, и то само, вѣроятно, за да се избѣгне раздаването имъ въ вѣчна собственость, тъй като болѣритѣ собственици въ X и XI вѣкъ и тѣй сѫ били доста силни и опасни за царската власть. По-кѫсно по разни причини царетѣ конфискуватъ имотитѣ на скомпромитиранитѣ болѣри собственици, отнимать обширнитѣ земи на богатитѣ манастири и ги подаряватъ заедно съ населенитѣ общински земи на своитѣ любимци, за да ги управляватъ и се ползуватъ отъ тѣхъ; по такъвъ на-

*) Сборникъ статей. Значеніе прониі и пр. Стр. 23—25.

чинъ пронияршкитѣ земи се увеличаватъ. Обаче постепенно, съ течение на врѣмето, прониитѣ се обръщатъ на пълна собственность на пронияритѣ[1].

IX

ЧЕРКОВНИ И МАНАСТИРСКИ ИМОТИ.

Въ врѣмето на Юстиниява всичкитѣ черковни имоти сж били подчинени на епископитѣ. Притежателитѣ на частнитѣ черкви, както и титоритѣ, които управлявали такива, били длъжни да се намиратъ подъ надзора на епископитѣ, които живѣяли въ централнитѣ градове на областитѣ и били колкото черковни, толкова и държавни органи. Вслѣдствие на това и всичкитѣ други видове черковни имоти прѣминали подъ управлението и контрола на строго организуваната православна черква. Черковнитѣ имоти подъ покровителството на римско-византийскитѣ закони се увеличавали по разни начини. Така, въ полза на черквата постжпвали имотитѣ на умрѣлитѣ клирици-монаси, на военнитѣ пленници и на др. Мѣстата на язическитѣ богослужения сжщо се конфискували въ полза на черквата. Православнитѣ християни при всѣки удобенъ случай подарявали на черквата всѣкакви движими и недвижими имоти. Въ царуванието на Константинъ Багрянородний (945 — 959 г. г.) обичая, щото при завѣщанията да се отпускатъ часть отъ робитѣ на свобода и да се оставя часть отъ наслѣдственния имотъ въ полза на черквата, е билъ толкова общеприетъ, щото законодателя е установилъ да се испълнява това правило, даже ако нѣма оставено завѣщание подиръ смъртьта на нѣкой покойникъ; именно едната третиня отъ имота отивала въ полза на черквата и само двѣтѣ третини получавали роднинитѣ и наслѣдницитѣ на починалия[2].

Независимо отъ епископската власть, още отъ първитѣ християнски врѣмена се устроявали свободни манастири, които щед-

---

1) Сборникъ статей. Значеніе проніи и пр. Стр. 28, 29.

2) Платонъ Соколовъ. Церковно-имущественное право въ греко-римской *имперіи. 1896 г. Стр.* 65—79. 104. 105, 119, 143 и 145.

ро бивали надарявани отъ самитѣ императори. За да се основе единъ такъвъ манастирь, не се изисквало особенно разрѣшение и всѣки свободенъ гражданинъ е могалъ да си основе такъвъ, като му опрѣдѣли съ особенъ типикъ точно правата. Въ типика обикновенно се е казвало: „да бѫде манастиря самостоятеленъ, свободенъ, неподчиненъ нито на царя, нито на патриярха, нито на епископа, нито на другъ манастирь, съ една дума — никому отъ хората“. Императоритѣ обикновенно подарявали на такива манастири особенни земи и доходи, за които издавали специални хризовули на името на управителя на манастиря. Такивато хризовули е било нуждно да се възобновяватъ при всѣко промѣнение на императора и на управителя (игумена) на манастиря. Освенъ това, императоритѣ освобождавали манастирскитѣ имоти, движими и недвижими, отъ всѣкакви данъци и задължения; въ такива случаи въ полза на манастиря отивали и данъцитѣ, които зависимитѣ манастирски селяни по-прѣди плащали на държавната хазна. Царетѣ признавали независимостьта на манастиритѣ; сѫщо и патриярха не се бъркалъ въ вътрѣшната имъ администрация, а само при богослужението въ манастиря е било задължително да се споменува името на патриярха“*).

Въ X и XI вѣкъ подаряванията на разни имоти, особенно недвижими, на черквитѣ и манастиритѣ сѫ били толкова чести и голѣми, щото една голѣма часть отъ земитѣ на византийската империя прѣминала въ рѫцетѣ на духовенството. Най-добра характеристика на това положение намираме въ едно съчинение на антиохийския патриярхъ Иоанъ, който е живѣлъ въ края на единадесетия и въ началото на дванадесетия вѣкъ. Въ него, между другото, като се обяснява възникванието на монашеството и високото му значение за християнската черква, се казва: „възбудена отъ евангелскитѣ слова и отъ писанията на свѣтитѣ отци, цѣлата вселенна виждаше съвършенното си спасение въ отричанието отъ светский животъ, въ аскетизма и монашеството. По този пѫть бѣха тръгнали още по-отрано не само антиохийската черква, но и Египетъ, Ливия, Палестина, Сирия, Персия, страната на аланитѣ и ивритѣ (Грузия), източнитѣ и западнитѣ прѣдѣли (азиятска и европейска Византия) и всичкитѣ народи, подчинени на римската черква. . . Вселенната се бѣше раздѣлила на двѣ групи почти равни, едни живущи въ бракъ, а други

*) Платонъ Соколовъ. Церковно-имущ. право и пр. Стр. 115—119.

въ безбрачие. Не само мужский полъ, но и женский, по природата си по-неженъ и по-слабъ, се устреми къмъ тоя животъ"*). Всички тия монаси и монахини, разбира се, отнасяли съ себе си въ черквата и своитѣ имоти, гдѣто ги оставали слѣдъ своята смъртъ. Манастирскитѣ имоти се увеличавали и вслѣдствие на разнитѣ хитрости на монаситѣ. Монашеский и манастирский животъ не е стоялъ на висотата на положението си. Въ повечето случаи аскетический животъ се е проповѣдвалъ само на думи и калугеритѣ не по-малко отъ мирянитѣ сѫ гледали да се ползуватъ отъ земнитѣ блага. Обратната страна на монашеский животъ въ врѣмето на патриярхъ Иоана се рисува отъ Евстатий Солунский въ съчинението му: „За поправянието на монашеский животъ". Като се обръща къмъ монаситѣ, той имъ казва: „Който иде при васъ да се научи на скромность, разумъ, приличие и всѣка добра поука, не печели освенъ мирски знания, и то отъ най-долно качество, напр. като какъ да се пази житото и да се продава по-скѫпо; гдѣ да се купи по-евтино вино и да се продаде по-скѫпо. Ако парицитѣ сѫ въ добро състояние, какъ да се обложатъ съ по-голѣми даждия и какъ да се даватъ кѫщята подъ наемъ по-скѫпо на търговцитѣ. Ако нѣкой братъ въ манастиря, въ своята си ступанска часть, възбужда подозрѣние, че твърдѣ много печели, другитѣ гледатъ по нѣкой хитъръ начинъ да се въсползуватъ и тѣ. Ако нѣкой гражданинъ е разбогатѣлъ и се слави съ своитѣ полета, кѫщя и добитъкъ, гледатъ нѣкакси да го прилъстятъ да вступи въ монашество. Най-напрѣдъ ще го угостятъ добрѣ, защото това най-много омайва светскитѣ хора. Като го хванатъ въ примката, искуснитѣ монаси все повече и повече го завличатъ: ще го окѫпятъ въ топла баня, ще му прѣдложатъ сладки ястия и пития и сетнѣ ще захванатъ да го поучаватъ: хвалятъ му се съ въздържание тия, които не правятъ разлика въ храната си; говорятъ му за своитѣ добродѣтели, до като го увлекатъ съвършенно и по такъвъ начинъ накаратъ богатия мирянинъ да се покалугери. И когато този успѣе да се увѣри, че е излъганъ, монаситѣ тургатъ засада да заграбатъ имота и кѫщичката на бѣдния селянинъ, съсѣдъ на манастиря. По т къвъ начинъ манастирската земя се разширява като пламак

*) Ж. М. Н. Пр. Кн. 211. 1879 г. Матеріали для внутреней исторіи в зант. государства. В. Василевски. Стр. 406.

и поглъща всичко, каквото срѣщне на пжтя си и всичко поробва. Такъвъ е тѣхния животъ—добавя Евстатий—остава още нѣщо по-грубо, покрито съ по-голѣмъ слой каль; но това може да се избере за прѣдмѣтъ на изложение отъ нѣкой обличителенъ писатель"[1]. . .

Обширнитѣ земи и грамаднитѣ богатства на манастиритѣ не могли да се удържатъ за дълго врѣме въ ржцетѣ на духовенството и калугеритѣ. По практическа необходимость и отъ държавенъ интересъ много отъ тия имоти почнали да минаватъ въ ржцетѣ на мирски хора. Отъ една страна, не всички духовни лица били достатъчно практични да управляватъ съ полза голѣмитѣ черковни и манастирски чифлици, напр. игумена на манастиря е бивалъ много старъ или бездѣятеленъ, или прѣдаденъ на духовнитѣ си длъжности и не е могалъ да бжде добъръ ступанинъ; епископитѣ често се удовлетворявали съ единъ добъръ черковенъ имотъ и нѣмали нужда отъ други. Въ такива случаи е било влѣзло въ обичай, манастирскитѣ и епископскитѣ земи да се даватъ на светски лица—богати хора—да ги управляватъ и заедно съ това да се грижатъ за доброто състояние на духовнитѣ учреждения, или пъкъ да плащатъ извѣстенъ доходъ отъ тия имоти. „По такъвъ начинъ—казва Евстатий Солунский—се избѣгвала възможностьта, щото калугеритѣ, на мѣсто псалтиря, или друго свѣщенно писание, да държатъ въ ржцетѣ си кантаря и смѣтки за да мѣрятъ криво и да лъжатъ хората". Тѣзи държатели на черковни имоти се наричали *харистикарии*. Собственно такъвъ начинъ за експлоатирание на недвижими имоти е билъ общеприетъ въ ония врѣмена. Всѣки голѣмъ землевладѣлецъ, който не е могалъ лично да експлоатира имотитѣ си, е билъ принуденъ да ги отстжпва на други лица, които му плащали опрѣдѣлена арендна плата, или му давали часть отъ земнитѣ произведения[2]. Отъ друга страна, самитѣ царе се намѣсвали въ управлението на манастирскитѣ имоти. Голѣмитѣ богатства, като минавали въ ржцетѣ на манастиритѣ, съ това намалявали силата на държавата, защото манастирскитѣ земи се освобождавали отъ всѣкакви данъци и задължения. Това зло е почнало да се чувствува отъ императоритѣ при династията на Комненитѣ. Историкътъ Михаилъ

1) Ж. М. Н. Пр. Кн. 211. 1879 г. Матеріали для внутреней исторіи византійскаго государства. В. Василевски. Стр. 434—437.

2) Ж. М. Н. Пр. Кн. 211. 1879 г. Матеріали и пр. Стр. 392—401.

Аталиота расправя слѣдующето за поведението на Исакъ Комнена (1057 — 1059 г. г.): „Когато получи властьта въ ржцетѣ си, той видѣ, какви голѣми расходи се изискватъ за поддържанието на войската, защото се имаха прѣдъ видъ много войни. Противницитѣ на Империята бѣха се усилили отъ всѣкадѣ и бѣха се вдигнали противъ ромеитѣ. Като видѣ, че има нужда отъ много пари, царя тури тежки данъци и се погрижи да достави на държавата *повече земи*. За това той отъ множина отнѣ дадениитѣ царски чифлици, при всичко че бѣха дадени съ царски грамоти. Той тури ржка и на нѣкои манастирски земи, които по своитѣ богатства съ нищо не отстжпваха на царскиитѣ съкровища“[1].

Тия мѣрки, разумѣва се, не сж могли да се харесатъ на духовенството и скоро тѣхното негодувание се е усилило твърдѣ много. Отстжпенитѣ имоти на харистикариитѣ не принасяли никакъвъ приходъ, защото харистикариитѣ ги експлоатирали въ своя полза безъ да се грижатъ за интереситѣ на манастиритѣ и черквитѣ; тѣ даже гледали да ги присвоятъ съвършенно въ своя частна собственность. Отъ това положение на работитѣ исказва своето възмущение горѣцитираниятъ антиохийски патриархъ Иоанъ: „Пожертвуванията, дадени отъ благочестивитѣ царе, архиереи, архонти, монаси и миряни, се отдаваха въ дарь на частни лица. . . Това беззаконие, както всички знаятъ, захвана отъ иконоборческата ересь. По-кжсно разрушенитѣ, или изложенитѣ на разрушение манастири царетѣ и патриярситѣ почнаха да ги раздаватъ на светски сановници, за да ги поправятъ и украсятъ. По-нататъкъ се раздаваха даже и богатитѣ и най-доходнитѣ манастири. Като получи манастиря въ своя власть, харистикария незабавно отпуща ненаситната си пазва и трупа вътрѣ всичко, каквото заграби,—не само кжща, земи и добитъкъ, но и всичкитѣ доходи, па и самитѣ храмове. Игумена и монаситѣ ги счита за свои роби и съ всичко се располага като съ своя собственность, съ всичко се ползува като съ бащино наслѣдство. На божиитѣ храмове и на монаситѣ той отдѣля най-нищожната часть, но и това го дава като свое задушно. Разрушава се всѣкакъвъ монашески рѣдъ и иноческо правило, игумена губи своята власть и съ всичко се распорѣжда харистикария; той дава заповѣди на игумена да покалугери тогова или оногова. .“[2].

1) Ж. М. Н. Пр. Кн. 211. 1879 г. Матеріали и пр. Стр. 414.

2) Ж. М. Н. Пр. Кн. 211. 1879 г. Матеріали и пр. Стр. 404, 408—411.

Не по-малко сѫ страдали манастиритѣ и епископитѣ отъ самата царска власть и царскитѣ чиновници, които сѫ отнимали земитѣ на духовенството, или сѫ ги облагали съ данъци. Тѣзи отношения твърдѣ релефно се рисуватъ въ писмата на българский архиепископъ въ Охритъ — Теофилактъ въ края на XI и въ началото на XII вѣкъ. Въ тѣхъ, като се излагатъ разни оплаквания противъ бирницитѣ и други финансови чиновници, въ сѫщото врѣме се рисува и лошото държавно византийско управление, вслѣдствие на което зависимитѣ селяни отъ черковнитѣ земи сѫ бивали принудени да се разбѣгватъ по горитѣ. Въ писмото си до зетътъ на царя, персеваста Вриения, Теофилактъ казва: „На всичко това зло причината е злонравието на бирницитѣ (taun praktoraun), които убѣдиха царя, че ний сме най-богатия човѣкъ... Тѣ дѣйствуватъ чрѣзъ подвластнитѣ ми хора, като напр. *парика* Лазарь, когото испратиха дори въ Цариградъ да ме клевети. Този Лазарь е българска природа, източникъ на всѣка злоба; малко му бѣше, че въоржжи противъ насъ жителитѣ на Охридъ, но обикаля и други български области, като старателно търси, нѣма ли нѣкой осѫденъ за ересь или многоженство или незаконенъ бракъ, да ги извади за свидѣтели противъ насъ, ужъ охридски жители, които сѫ изстрадали отъ мене, на които съмъ ограбилъ нивята и лозята. Той казвалъ, че азъ съмъ го подпалилъ, при всичко че той никога не е изгарялъ и нищо не е ималъ, което да може да изгори. Като нѣма никакво занятие, той е голъ като ракъ и се занимава само съ интриги. Но даже и да е подпаленъ, това не се отнася до мене. Той ужъ тогава се намиралъ далечъ отъ Охридъ, а пъкъ по нѣкакво чудо билъ тежко боленъ въ Пелагония! Той твърди, че у мене пѫтищата текатъ съ сирене, а планинитѣ съ млѣко, че моитѣ богатства сѫ грамадни, че азъ живѣя като сатрапъ. Въ сѫщность отъ провѣрката излѣзе, че, освенъ многошумната държавна земя, повече нищо не владѣя, макаръ че ме придириха добрѣ. . . Ако той каже, че клирицитѣ трѣба да плащатъ данъкъ, нека плащатъ; тѣ и до сега плащаха въ хазната за всичко, освенъ за единъ *зевгаръ*, който е освободенъ отъ всѣкакви данъци и задължения. По-прѣди клирицитѣ бѣха освободени отъ *десетината* на всичкитѣ животни и това никой не би считалъ за кражба отъ хазната, а само като единъ безсроченъ дарь, царска милость. Сега бирницитѣ, освенъ че не ни освобождаватъ отъ данъкъ върху единъ зевгарь, но още

увеличаватъ числото на зевгаритѣ при измѣрванието на земята и числото на животнитѣ при прѣброяванието имъ. За водеництѣ клирицитѣ заплатиха два пѫти повече отъ мирянитѣ; за тъй нарѣченитѣ на българский языкъ *„струги“*, които на гръцки може да се нарѣкатъ ями, ископани за ловение риба, отъ клирицитѣ се изисква нѣколко пѫти повече, отъ колкото отъ другитѣ хора. И всичко това е измислено за да се увеличи дохода на хазната отъ клирицитѣ! Сѫщо мога да кажа и за данъцитѣ, които се зѣха отъ манастирскитѣ хора по най-несправедливъ начинъ, макаръ че тѣ сѫ монаси и само нѣкои отъ тѣхъ миряни. Най-сетнѣ и мене тъй ме глобиха съ данъцитѣ, щото нѣма вече защо да се срамувамъ за величието на сана ми... Бирника ми зѣ обикновенния данъкъ за водеництѣ, които отдавна сѫ разрушени, а отъ сѫществующитѣ — два пѫти повече, отъ колкото отъ българитѣ. За едно малко езерце, което ми даваше единъ слабъ доходъ отъ 12 части(?), бѣхъ длъженъ да заплатя 8, при всичко че получихъ отъ тамъ риба всичко за единъ *диоволъ* и при всичко, че другитѣ хора за сѫщо такова мѣсто плащатъ само единъ диоволъ. Макаръ че съ царски грамоти манастирский добитъкъ бѣше освободенъ отъ данъкъ, пакъ земаха и отъ черковнитѣ хора *десетината*, и то за повече добитъкъ, отъ колкото имаше на лице, който бѣхъ далъ на селянитѣ за тѣхното поддържание. Той, бирника, всѣкакъ заплашваше селянитѣ отъ нашето село (haurion), че той ще имъ наложи много по-голѣми данъци, ако пожелаятъ и за напрѣдъ да останатъ подъ манастиря. При описа той увеличава дѣйствителното число на парицитѣ и не отстѫпва нищо отъ единъ зевгарь (на човѣкъ?). Той заплашва, че ще увеличи и всичкитѣ други данъци. При измѣрванието на земята и изчисляванието на модиитѣ, скѫсява въжето и постѫпва по най-неточенъ начинъ“. Въ едно друго писмо до севастократора Исака, архиепископъ Теофилактъ, като се оплаква, че му се отнѣма цѣлото имущество, моли се да му оставатъ поне една малка часть, необходима за живѣяние: „Извѣстно ви е, че селото, което владѣеше черквата отъ давни врѣмена и което никому другиму непринадлежеше, земá го царя отъ мене, откѫсна го отъ черквата; съ него стана сѫщото, каквото и съ земитѣ на други архонти. Благодарение на снисходителностьта на прѣдишния бирникъ, азъ владѣяхъ тоя мой имотъ, както и мнозина други своитѣ. Сега като моя господарь ме лишава отъ това село, азъ не протести-

рамъ. . . само относително черковния домъ и двора, не вѣрвамъ и за тѣхъ да има нѣкаква заповѣдь отъ царя. . ". Въ друго писмо до сѫщия, архиепископа оплаква тежкото положение на страната вслѣдствие непоносимитѣ данъци: „Ти много си направилъ за нашата земя, ти оживи Прѣспа и Дѣволъ съ духътъ на твоята справедливость. Още по-важно дѣло ще свърши твоята дѣсница, ако съжалишь сега Дѣволската епископия. . . тя почти е останала безъ черковно пѣние, безъ освѣщение, почти нѣма епископия. Когато епископа е принуденъ да се спасява съ бѣгство поради жестокитѣ притѣснения, разбира се, едва ли нѣкой другъ ще остане при черквата. По сѫщата причина и хората, които живѣятъ около черквата, дадени ней съ грамота отъ силния и свѣтия нашь господарь, още по отъ рано сѫ оставили своитѣ бащини огнища и се скитатъ по горитѣ. Поради това въ прѣкраснѣйшата изъ българскитѣ черкви не остана ни дяконъ, уви, ни пресвитеръ! Азъ отидохъ да обиколя и узнахъ. . . Ако ти великий господине съблаговолишь да земешь подъ твое покровителство селянитѣ, които нѣкога отъ царя и господаря сѫ били дадени на тази черква и които сега се разбѣгали вслѣдствие на притѣсненията, тѣ ще се ободрятъ и пакъ ще излѣзатъ отъ горитѣ. . . Съжали черквата, която нѣкога е била най-богата — *една отъ ония седемъ съборни черкви*, които издигна християнѣйший царь Борисъ Българский"... Най-послѣ, въ писмото си до патриярха Николай, архиепископа испраща послѣднитѣ си молби: „. . Послѣ това работитѣ ставатъ още по-лоши, притурницитѣ още по-жестоки. Лишаватъ клирицитѣ отъ послѣднята имъ дрѣха и ги оставятъ голи. Селянитѣ ги прѣтоварватъ съ неправилни смѣтки и ги прѣдирватъ по найнемилостивъ начинъ. Земята се измѣрва съ бълхови крачки, за да ражда само трънe и коприва. Всичко се расхвърлюва и се прѣтеглюва така, щото това безумие дохожда до измѣрването на плътьта и коститѣ. Испитването на утробата и сърдцето отъ сега нататъкъ принадлежи съвмѣстно на Бога и бирницитѣ. ."*).

На висшето духовенство и манастиритѣ трудно е било да се боратъ съ държавната власть; съ по-голѣмъ успѣхъ тѣ сѫ могли да взематъ нѣкои мѣрки противъ харистикариитѣ. Въ 1027 г. по прѣдложение на цариградский патриярхъ Алексей, Св. Синодъ вѣлъ рѣшение въ такъвъ смисълъ: осѫжда се обичая,

*) Ж. М. Н. Пр. Кн. 211. 1879 г. Матеріали и пр. Стр. 418—428, 430—432.

допуснатъ отъ прѣдишнитѣ епископи и патриярси, да се даватъ манастиритѣ въ владѣние и управление на светски хора подъ прѣдлогъ, да се поддържатъ и украшаватъ. Такива хора „сѫ искали манастиритѣ за да имъ бѫдатъ настойници и давали обѣщания, че ще ги облагодѣтелствуватъ, съ мнима готовность се явявали усърдни почитатели и защитници на свѣтитѣ обители; дѣлата имъ обаче показватъ крайното имъ безсрамие и противорѣчие съ думитѣ. Лъженастойника до ситость се ползува отъ благата на манастиря, а не иска да прави ни най-малкитѣ расходи за поддържанието му. И ето по такъвъ начинъ черквата дохожда до послѣдна нужда и запустѣние. Не стига, че харистикария разорява манастиря, но още го продава, или го отстѫпва другиму въ дарь, за да се довърши отъ скакалцитѣ, което е останало отъ гѫсеницитѣ“. За напрѣдъ Св. Синодъ опрѣдѣля, никой харистикарий да нѣма право да продава, или да отстѫпва другиму получения манастирь; такива сдѣлки се обявяватъ за недѣйствителни. За напрѣдъ нѣма да се даватъ никому, безъ разрѣшение отъ патриярха, черковни земи, лозя или други недвижими имоти. Има епископии, които сѫ получили въ ползуване митрополитски земи, а митрополититѣ бѣдствуватъ; такива земи да се повърнатъ на митрополититѣ. Въ 1028 г. отъ Синода били зѣти още рѣдъ други постановления по този въпросъ. Въ 1071 и 1107 г. г. пакъ били разглѣждани подобни спорове, обаче харистикарията не билъ съвършенно унищоженъ. Между другото е била зѣта мѣрка, щото най-плодороднитѣ земи да се даватъ подъ наемъ на селяни и клирици; а пъкъ харистикариитѣ, ако не си плащатъ рѣдовно условния наемъ, да се испъждатъ отъ даденитѣ имъ земи*).

Имаме една категория источници, които хвърлятъ особенна свѣтлина върху черковнитѣ и манастирскитѣ имоти въ българскитѣ земи и даватъ много данни за обяснение положението на зависимитѣ селяни отъ сѫщитѣ земи. Тия источници сѫ царскитѣ и господарскитѣ хризовули, давани отъ българскитѣ, влашкитѣ и сърбскитѣ държавни владѣтели на разнитѣ черкви и манас-

*) Извѣстія константинополскаго археологическаго института. Т. V. 1900 г. Мнѣнія и постановленія константинополскихъ помѣстныхъ соборовъ. Ѳ. Успенски. Стр. 7, 8—11.

тири, които въ всѣко отношение сѫ единъ богатъ источникъ за изучвание юридическото положение на българското население въ срѣднитѣ вѣкове. Тукъ ще се постараемъ да прѣдставимъ нѣкои извлѣчения отъ тѣхъ по въпроса, който ни занимава.

Царетѣ по традиция отъ поколѣние на поколѣние сѫ правили разни подаръци на манастиритѣ и черквитѣ, като се смѣтали това за особенна честь. Тъй царь Константинъ Асень въ 1278 г. въ хризовула си на Вирпинский до Скопие манастирь казва: „скровища и иманиіа даати къ стымъ и божественнымъ церквамъ іако же бо и свѣтыи ы православныи цариіе гръчци и блъгарсцыи. . . такожде и царство ми онѣмъ благовѣрнымъ и свѣтымъ царемъ прежде мене бывшимъ поревновахъ дани же неоскѫдныѭ ызливати и обогащати ихъ“[1]. Царь Иоанъ Александъръ въ хризовула си на Зографский манастирь отъ 1342 г. сѫщо говори за обичая, да се правятъ подаръци на манастиритѣ: „съй оубо издавна прѣдръжимъ есть отъ православныихъ и благочестивыихъ и христолюбивыхъ царии блъгарскиихъ, дѣдъ и предѣдъ царства ми и прилагали сѫтъ и крѣпили къждоихъ елико благоволилъ есть даже и до царства нашего. . .“[2]. На пър-

1) Срезнѣвскій. Свѣденія и замѣтки о малоизвѣстныхъ и неизвѣстныхъ памятникахъ. Болгарскія грамоти и другія записи. Часть 81, 1879 г. Стр. 14—16.

2) Свѣденія и замѣтки. Ч. 81, стр. 25. — За многочисленнитѣ български манастири най-точни данни сѫ събрани у Сърку. Тукъ ще направимъ нѣкои извлѣчения отъ неговото съчинение „Время и жизнь патріарха Евтимія Тырновскаго“. „Началото на манастиритѣ въ България се отнася къмъ най-ранното врѣме на християнския животъ на българитѣ. . . Може съ пълна основателность да се заключи, че въ България е имало монаси-славяни при князь Бориса. . . Може да се мисли, че при Бориса е имало манастири въ повече мѣста на царството. . . въ селата Омаръ, Троица, Мамилъ-Ташъ, Дивдядово, Иванъ-Чифчикъ, Господевъ-Долъ. Въ царуванието на Симеона числото на манастиритѣ и монаситѣ значително се е увеличило, напр. въ Прѣславъ, при устието на р. Тича. Отшелничеството се е усилило при царь Петра. Тогава били основани манастиритѣ на Ив. Рилский, Ив. Камшавский, Прохоръ Пшинский, Гавр. Лѣсновский, Иванъ Осоговский и др. въ Албания, Охридъ, Битоля, Прилѣпъ. Около Скопие има 14, а около Битоля 70 манастири. Въ врѣмето на царь Самуила, уредѫда се Зографский манастирь. Князь Владимиръ въздигналъ единъ манастирь въ Албания. На Прѣспанското езеро сѫществували 40 черкви. Императоръ Диогенъ въздигналъ Вирпинский манастирь. Иоанъ Асень II е показвалъ особенно уважение къмъ калугеритѣ; той построилъ черкви и манастири въ Търново и въ околноститѣ му. Има манастири въ Дряново, Батошево; има и други още въ развалини въ източна и сѣверна България; така сѫщо около Варна и Бабадагъ, около Провадия, Тръстеникъ и Червенъ. Имало е манастири около Видинъ, Арчаръ, Суходолъ, Изворъ, Раково. Развалини отъ манастири се намиратъ около

во мѣсто царетѣ сѫ подарявали на манастиритѣ черкви и разни черковни принадлежности. Тъй въ 1362 г. полунезависимия болѣринъ Хреля подарява на Хилендарский манастирь черквата Св.-Михаилъ въ Щинъ съ всичкитѣ ѝ принадлежности въ градътъ. Въ 1347 г. болѣрина Оливеръ подарилъ на Лѣсновский манастирь „иже онь іесть създалъ храмъ от основаніе иже въ мѣстѣ Лѣсновe и оукрасивъ всѣкыми лѣпотами църковными одаровавь. . . оу градоу Щипоу цьрковь Св.-Николи. . . у Пиіанци цьрковь Св.-Николе. .“[1]. Най-много на манастиритѣ сѫ били подарявани села, земи и други недвижими доходни имоти, или сѫ подтвърждавани правата имъ на по-прѣди подаренитѣ имоти. Въ горѣ-цитирания хризовулъ на Константинъ Асень се вижда, че той подарява на манастиря цѣлъ рѣдъ недвижими имоти: „И начелникомъ Стоуденецъ и Сливщица отъ извора сѭ и панагиръ кѫ Ноемврiа. . . село Довигодѫ сь селомъ Длѫбица и сь чрѣшовѣни сь вино сь нивиіемъ сь жрънками и пашищи сь планинами и сь забѣлы и сь всѣми правинами и прежде законными ихъ, а синори селъ тѣхъ отъ Чрьногорѫ како слази долчецъ та на Длѫбица. . . село Побѫжда сь виноградоу сь нивиіемъ сь жрънками. . . село Кидово. . . . село Глоумево сь метохемь село Здоуныѭ съ заселки тѣ-ми сь бльзнескомъ, сь мокросѣки и сь голѣмимь подомъ и сь поповѣни сь виноградоу съ зимовищи съ лѣтовищи сь планинами съ ловищемъ звѣрнымъ и рыбнымъ . . . село Бродъ . . . сь броднинами, сь мостнинами . . . и сь тръгомъ и сь панагиремъ иже стаетъ по септемврѣ и всака недѣлѭ тръгъ и съ доходкомъ тръга тога . .“[2]. Сѫщо и въ хризовула на Иоанъ Александъръ, даденъ въ 1348 г. на Орѣховский манастирь до София: „за всѭ область и одръжание того монастырѣ . . . и се-

---

Бѣлоградчикъ. По сѣверний склонъ на Балкана има Троянский, Гложенский, Тетевенский, Варовитский, Черепишский. Карлуковский, Бешевишкий и Градешницкий манастири. Въ софийската котловина е имало цѣлъ рѣдъ манастири. Имало е сѫщо манастири около Баня Костенецъ. Голѣмо Бѣлово, сетнѣ Баткунский манастирь. Развалини отъ манастири се намиратъ въ Чепино, Кричимъ, Перущица. Сѫществуватъ още манастиритѣ Кукленский, Бачковский, Молдовский и Бѣло-Черковский по сѣверний склонъ на Родопитѣ. Въ Срѣдна-Гора по южний склонъ на Стара-Планина е имало и сега сѫществуватъ цѣлъ рѣд манастири, особенно около Сопотъ, Калоферъ, Сливенъ, Котелъ, Ямболъ, на Еми не-балканъ и пр. Стр. 25—45.

1) Флорински. Памятники законодателн. дѣятелности Душана. Стр. 8 и слѣдующитѣ.

2) Свѣденія и замѣтки. Стр. 16 и слѣд.

лище Бѣлица до междѫ Костина брода и селище Бобовци и сенокоси въ Ракити и Блатечницѫ сь всѣмъ бранищемъ иде още сѫтъ или нивіа или кипоурие или периволе . . . или орешие или иныѭ какви либо сѫтъ стаси или прилежаніа. . . И виноградъ въ Драчевѣ и другіи виноградъ въ скринѣ и дроугіи въ Драчеи веси и дроугіи въ Житомірѣ его иже далъ чръностарецъ за постригъ. . .“[1]. Въ хризовула на царь Иоанъ Шишманъ отъ 1379 г. на Рилский манастирь се подаряватъ: „за всѣ его всѫ села и за всѣ его метохіе и за всѣ его стаси и правини рѣкше новаа и ветхаа . . . и гдѣ же се находѭтъ селища . . . или стаси какови либо иже сѫтъ тѣхъ селищъ и тѣхъ людии иде же се находѭтъ подъ областію того монастирѣ царства ми. .“[2]. Обикновенно заедно съ селата и земитѣ били подарявани и селянитѣ населени въ тѣхъ; това е било толкова обикновенно, щото много пѫти въ хризовула, като се казва, че се подарява еди коя си земя, отъ само себе си се разбира, че се подарява съ населенитѣ тамъ хора. Но по нѣкогашь изрично се споменува, че се подаряватъ и хората; това може да се види отъ туку що приведената цитата отъ хризовула на царь Иоанъ Шишманъ. Въ хризовула на Иоанъ Александра на Орѣховский манастирь се казва сѫщо: „и за всѭ моу люди и за всѭ моу работники и за всѣ моу дзевгеліа и за люди орѣховенъ еже сѫтъ въ Срѣдци . . . иже аще сѫтъ или парици и отроци или технитаре или людіе какови либо . . .“[3]. Както се види отъ този сѫщий цитатъ, подарявали се на мамастиритѣ и занаятчии — „технитаре“. Въ единъ хризовулъ на сърбский царь Душанъ подаряватъ се на Призренский манастирь: „оулиари оу Чгимли (11 души) кои даю воскь; млинари именемъ Жака з братомъ и з дѣтию и сь виногради и с нивиемъ“. Сѫщо и рибари „оу Пловв“ (седемъ семейства), ковачи (трима души), между които „ковача Роудла с коломъ гвозденымъ и сь ковачемь Смиломь и доходькомь що есть давалъ царствоу ми за годище“. Сѫщо ценгари (цигани) ковачи, шивачи, зидари, хамутчии и др[4]. По нѣкогашь изрично се изброяватъ по имената хората, които се подаряватъ, както напр. по-горѣ съ ковачитѣ Рудлъ и Смилъ. Изрично по имената имъ или поне по гла-

1) Свѣденія и замѣтки. Стр. 32.
2) Свѣденія и зимѣтки. Стр. 37, 38.
3) Свѣденія и замѣтки. Стр. 32.
4) Памятники закон. дѣятелности Душана. Флорински. Стр. 100.

витѣ на семействата се изброяватъ подаренитѣ власи, може би, защото тѣ сѫ имали по-голѣма възможность да избѣгатъ и е ставало нужда да се търсятъ. Тъй напр. Душанъ, като подарява на Призренский манастирь осемъ влашки катуна, изброява въ тѣхъ 459 семейства; тукъ се изброяватъ само имената на главитѣ на семействата, като при всѣко име се добавя „с братомь и синови“, „сь синови“, „сь дѣтью“, „сь синови и анепси“. Забелѣжително е, че царетѣ сѫ подарявали на манастиритѣ и болѣрски семейства. Тъй въ хризовулитѣ на Душана се срѣщатъ такива мѣста: „такогъе приложи царство ми Орландоу Мищовикьа сь бащиномь, сь виногради, сь млины *и сь людьми* (значи той ималъ свои подчинени селяни) и с всѣмь що си има оу градоу“. „И приложи царство ми властелчика царства ми Новака Пецию сь дворьми и сь виногради и сь нивами и сь млины“[1]. Такива подарявания на болѣри очевидно не сѫ ставали въ тѣхна врѣда, а въ тѣхна полза и съ тѣхно съгласие. Това може да се види отъ слѣдующий примѣръ. Въ 1343 год. Душанъ завладѣлъ Струмица и, както се види, при това му спомогналъ съ нѣщо мѣстний болѣринъ „градатни властелинъ Роудль“; за награда „его полюбленье и порабогавіе въ таковое време“ Душанъ обѣщалъ да испълни всѣка негова просба и, като испълнява желанието на Рудла, опрѣдѣля: „да есть человѣкъ Св. Богородици Хилиндарскіе Роудль с всѣмъ своимъ сь църквомь сь одиштриомь ю же есть създалъ троудомъ своимь и сь всѣми правинами, село Бороуево що му есть дало кралство ми (тукъ трѣба да се разбира, че този имотъ не е подаренъ отъ краля, но само че правата на болѣрина върху него сѫ били утвърдени), съ людьми и сь всомь бащиномь своимь и що си има оу градоу и оу банстѣ двѣ ниве и воденица сь людьми ливадами и сь селищемь еже моу есть далъ Хрель, Робово сь всѣми правинами и сь коужничиемъ и сь всѣмь тѣмь що си има оу градоу и оу поли сь всѣмь тѣмь га приложи и записа кралство ми. . .“[2]. Сѫщностьта на подаряването се състои въ слѣдующето: „а Роудль свое все да държи до смрѣти, а по смрѣти его да есть църковно“. При това Рудлъ съ своитѣ земи и зависими селяни се освобождава отъ всички данъци и ангарии.

---

1) Памятники законод. дѣятелности Душана. Стр. 199, 100.

2) Памят. зак. дѣят. Душана. Стр. 39—40.

Въ срѣдневѣковата епоха общественната безопасность е била твърдѣ несигурна, за това всѣки, който ималъ възможность, е взималъ извънрѣдни мѣрки за своето запазвание. Въ размирни врѣмена населението се е криело въ горитѣ, а по-състоятелнитѣ хора въ крѣпости и кули. Манастиритѣ не сѫ били забравени и въ това отношение. Така ний знаемъ, че царь Иоанъ Александъръ, като е надарилъ Параторийский манастирь до гр. Ямболъ съ едно селище, имотъ и добитъкъ, за отбрана на монаситѣ отъ разбойницитѣ, въздигналъ и единъ укрѣпенъ „пиргъ“ (кула)[1]. „Протосевастъ“ Хреля въ оградата на Рилския манастирь „въздигналъ пиргъ на 1335 год. въ честь на св. Иванъ Рилски съ голѣмъ трудъ и разноски, като построилъ тамъ и една черква, въ която по-послѣ билъ погребенъ[2]. Въ владѣнията на Призренский манастирь се е намиралъ „градъ Вишеградъ“ съ привързанитѣ къмъ него двѣ села Повилско и Връбичани. Душанъ подарилъ този „градъ“ на манастиря да му служи за „житница и винница и мѣстохранилница цьркознога, мѣсто пирга“[3]. Очевидно този „градъ“ е трѣбвало да служи не толкова за хранилище на манастирскитѣ имоти и храни, колкото за крѣпость и отбрана отъ неприятелски нападения. Споменатитѣ двѣ села — Повилско и Връбичани — „изь горнихъ сель оу шикьли“ били задължени „да стоіе оу манастири на парамоунѣ“, т. е. да държатъ постоянна стража на стенитѣ на Вишеградъ.

Освенъ хора и други недвижими имоти, царетѣ сѫ давали на манастиритѣ и пожертвувания парични или въ земни произведения еднократно или като годишенъ доходъ. Тъй напр. въ хризовула на влашкия войвода Мирчу, даденъ въ 1399 г. на Стругалский манастирь, се казва: „и еще що есть законъ Г дни да ловятъ господствоу ми мороуни и то освобаждамъ да есть монастироу и еще же моу прилагамъ да иматъ оброкъ отъ кѫщѫ господства ми на всѣко лѣто ЕІ къбли и В возилници вина“[4]. Въ единъ хризовулъ, даденъ на Призренский манастирь, Душанъ между другото подарява още слѣдующето: „Приложи царство ми доходькь оу горнемь пилотѣ що соу давали царствоу ми. . . чьбре вина този да даю църкви; а оу дольнемь

1) Пѫтувания по България. К Иречекъ. Стр. 701.

2) Памят. зак. дѣят. Душана. Стр. 34.

3) Памят. закон. дѣят. Душана. Стр. 113.

4) Влахо-болгарскія грамоты. Ю. Венелинъ. 1840 г. Стр. 19.

пилотѣ да даю цьркви сто тисоукь свиле воліа сто перперъ. И коукіа оу Скьдрѣ кою е коупила кралица Елена. . . ЛГ споуди соли свако годище. И що есть доходькь царства ми оу Барѣ акростикь (наемна плата) сто перперь, този Баранамъ оставихъ, а да даю цьркви масло десеть товарь, а оу товароу четирнадесеть стари и да носи арбанаси. И на широкомь бродоу да се дае цьркви четириста споудь соли всако годище. И отъ Призрена отъ царине да се дае доходькь цьркви всако гогодище тисоука перперь"[1]. Въ единъ хризовулъ, даденъ на Хилендарския манастирь, Душанъ между другото подарява: „и приложисмо отъ всега добитька живога що се находи оу царства ми десетькь всако годишге да си оузимаю на Гюргевъ день лѣтнии оу новомь Брънѣ сребра за 4,000 крьстатихъ перперь. И што есть биль доходькь царства ми отъ сель църковнихъ сокіе и този даде царство ми цьркви хилиндарскіе 2,000 крьстатихь перперь всако годище". „Да се даю отъ коуке царства ми на всако годище Р перперь бенетицѣхь (венециянски) и Г гоунь и Г кожоухь и Г клашнь и Г мѣхь сиреніа и Г сировь и да си оузима всако лѣто на плочи И споудь соли. . ."[2].

Манастирскитѣ и черковнитѣ земи сѫ били напълно подъ властьта на манастирскигѣ и черковнитѣ власти и никой отъ държавнитѣ чиновници не е могалъ да заповѣдва въ тѣхъ. Въ хризовула на царь Константинъ Асень, даденъ на Вирпинский манастирь, се заповѣдва на властитѣ, никой да не се бърка въ подаренитѣ на манастиря имоти: „ни да метаха съ ними, ни севасть, ни прахторь, ни кнѭзъ, ни кастрофилакъ, ни ватахъ, ни топщикалъ, ни сѫдити, ни свѭзати, ни глобѫ възѭти ни кои доходъкъ". „Въ сихъ областѣхъ да се не прикасаіетъ никои владѫщи ни инъ никто". „И да не метаха никои кефалиа и никотори владѣлецъ царства ми ни владѣлци господствоуіѫщи по царствоу ми да не има вълѣзти въ село Рѣчици и ни сѫдити, ни свѭзати, ни глобѫ вѣзѭти, ни кои доходъкъ вѣзѭти"[3]. Въ подобенъ смисълъ има нѣколко постановления и въ хризовула на Иоанъ Александра, даденъ на Орѣховский манастирь: „а отъ всѣхъ болѣръ и работникъ царства ми малыхъ же и великихъ посилаемыхъ по всѣ врѣмена по всеи хорѣ въсприемати дани съдражѭти вьсѣкьѭ работы царства ми еже сѫтъ настоящимъ

1) Памят. зак. дѣят. Душана. Стр. 101, 102.
2) Памят. зак. дѣят. Душана. Стр. 45 и 43.
3) Свѣденія и замѣтки. 81. Стр. 16, 17.

севасти хоры тоѭ: доуки, капетаны, писци, десѭткаре всѣкимъ свинии, овчи, пчелнии, винари же и повари, аподохаторе, крагоуіаре и песъіаци, градаре, побирчие, изгончие, отъ сихъ всѣхъ да не иматъ власти никто испакостити ни ночи поставити на силѫ въ сиіа села". „Да не метахсѭтъ з глобами севасти, ни прахтори царства ми, развѣ архимандритъ да си взематъ въ монастири що е правина; такожде и поппове кои сѫ въ людѣхъ манастырскихъ да имъ не пакоститъ велика църква ни про с па с, ни ексарси, ни ини прочии"[1]. Въ хризовула на Иоанъ Шишманъ, даденъ на Рилския манастирь, пакъ се казва: „Да имъ не смѣѭтъ забавлѣти иже сѫтъ севасти и прахтори и примикюри и алагатори, ни сѫдіе, потомъ ни перпераке, ни житаре, ни винаре и десеткаре пчелнии и свинии и овчии и аподохатори, ни си(?) ни стротори, ни сѣнаре, ни митары, ни крагоуіарѭ же, ни песаци, ни градаре, ни ворничіе и побирчие и находницы, ни инъ никто отъ въсѣхъ болѣръ и работникъ царства ми великихъ и малыхъ. . . никто отъ таковыхъ да не смѣетъ забавити тѣмъ людемъ св. Отца". „Такожде и еще къ симъ никто отъ таковыхъ да не смѣетъ насиліомъ влѣсти въ села и въ люди того манастирѣ царства ми св. отца, насиліомъ хлѣба вьзѭти, ни коурета оубити, ни ногоѭ бъхма стати на дворѣ ихъ, нѫ вси да отгоними биваѭтъ и да отстоятъ далече іавленіемъ сего златопечатлѣннаго слова царства ми. Такожде и градъ Стобъ никако же да не иматъ области надъ человѣкомъ монастирскиимъ, ни надъ стасѭ ихъ, ни до единого власа"[2]. Сѫщо такива постановления се срѣщатъ и въ грамотитѣ на влашкитѣ войводи. Въ грамотата на Владъ войвода отъ 1441 г., дадена на Снѣговский манастирь, по-този въпросъ се казва: „И да не смѣетъ позабавитъ тіази села ни сѫдецъ, ни глобникъ, ни бирчии, ни кто отъ болѣръ и отъ слугъ господства ми посилаемыхъ по милостѣхъ и по службахъ господствами"[3]. Въ друга една грамота на сѫщий господарь, дадена на Тисменский манастирь, пакъ се казва: „сего ради да не смѣетъ банговати села манастирски или блата или хотари, или воденица и лозіа или цагани или що либо, ни сѫдецъ, ни глобникъ, ни бирчиа ни вамешъ отъ пчелъ, ни кьбларъ, ни кнезъ ацигански, ни вамешь отъ Братилъ ни инъ кто отъ болѣри господства ми (на друго мѣсто: вели-

1) Свѣденія и замѣтки. 81. Стр. 32, 33.

2) Свѣденія и замѣтки. 81. Стр. 37, 38.

3) Влахоболгарскія грамоты. Стр 88.

кихъ и малыхъ) посилаемыхъ по службахъ и работахъ господства ми"[1].

Манастирскитѣ и черковнитѣ селяни сѫ били освободени почти отъ всички данъци, които другото население е плащало на царщината или на болѣритѣ. Тъй въ по-горѣ цитираний хризовулъ на царь Константинъ Асень се изброяватъ нѣкои отъ тия данъци: „А люди кои сѭ обрѣтаѭтъ въ градѣ Скопскомъ св. Христова Георгиіа Горга. . . да не работаѭтъ цриньѭ никоѭ работѭ; ни да даваѭтъ никоѭ приплатѫ. . . и тѭѭ вражди да сѭ не взимаѭтъ на силѣхъ развѣ на истцихъ, нѫ и то сѫдомъ. . . приселицѫ да не плащаѭтъ метохѭ св. Гергіа, ни волоберщинѫ, ни димнинѫ". . . [2]. Въ хризовула на царь Иоанъ Александъръ, даденъ на Зографский манастирь: „іеще же и о пѭтдесѭтихъ перперѣхъ еже задѣваахѫ ради житарства и горнины и градозиданіа и тѭѭ повѣмъ осѣщисѫ и не взимати сѭ ни до единоѭ чѭти. . "[3]. Въ хризовула на сѫщий царь, даденъ на Орѣховский манастирь, се изброяватъ повече опростени данъци: „И въсѭ моу правины ни писати, ни дани вьзѭти, ни комадъ, ни митати, ни десѭтъкъ никакъвъ, ни хлѣбъ, ни вино, ни мѭсо, ни зоби, ни коурѭта; ни самѣхъ послати на коѭ либо работѫ царства ми, ни имъ конь енгарежати, ни волове, ни ослѭте, ни подводѫ вьзѭти, ни ино что испакостити тѣмъ людемъ". . . [4]. Въ хризовула на Иванъ Шишманъ, даденъ на Рилския манастирь, пакъ се изброяватъ подобни опрощавания: „да не смѣетъ позабавити ни на нивіихъ иже имати на поли и иже въ горахъ, ни человѣка его послати на работѫ; ни работники ихъ, ни имъ зевгари енгарепсати, то ни конь, ни скотинѫ. Аще кто начнетъ отъ людеи манастирскихъ ходити съ коупіѫ з добиткомъ своимъ по въси държавѣ и области царства моего, да коупоуваѭтъ и да продаваѭтъ свободно и ничиимъ забавленіемъ. . . а да имъ се не възиматъ коумеркъ ни діовато, то ни инс нищо"[5]. Въ хризовула на влашкия войвода Мирчу, даденъ на Стругалский манастирь, се опрощаватъ слѣдующитѣ данъци и ангарии: „село Поулковци освобаждатъ го господство ми да естъ на охабѫ, почіавше отъ овчіего вама, отъ сви-

1) Влахоболгар. грамоты. Стр. 91.
2) Свѣденія и замѣтки. 81. Стр. 16.
3) Свѣденія и замѣтки. 81. Стр. 27.
4) Свѣденія и замѣтки. 81. Стр. 32, 33.
5) Свѣденія и замѣтки. 81. Стр. 38.

ніего вама, отъ пчеларства, отъ кълларства, отъ винарства, отъ глобѫ, отъ повозѫ, отъ подводѫ, рѣкше и отъ маліихъ службахъ и даждахъ даже и до великихъ и отъ тѣхъ въсѣхъ да есть на охабѫ томузи монастирю"[1]. Въ хризовула на сѫщия, даденъ на Тисменский манастирь, се говори за селянитѣ, подчинени и подарени на манастиря: „и да сте въ послушание отъ въсѣхъ службахъ и даждахъ и отъ посадѫ и отъ къбли охабни и отъ кошници охабни. . . а нь кто аще вы възлъжетъ нѣкако си да сѫ не оувѣрите". .[2]. Въ сърбскитѣ хризовули на Душана манастирскитѣ селяни не плащатъ и не испълняватъ: „ни градозиданіе, ни градоблюденіе, ни села, ни жетве, ни врьшеніа, ни приселице и котла да имъ несть и номистра и планиниотикъ. Ни плетве, ни жетве. „Освободи св. царство ми ихъ отъ всѣхъ работъ великихъ и малыхъ: и отъ писа и отъ позоба и отъ приселице и отъ наметъкъ и приплате и поклона царскаго и отъ града и отъ провода поклисарь и отъ глобе и поданка и травнине; отъ псарь и герокарь и всакого поноса господскаго и *отъ сокіа* и димнине и перпераніа и десетка житнога и виннога и всакаго десетка живно и намѣтка свинскаго и овчега и войске и оранія и копанія и всакаго нападанія работнега и просто рѣкше отъ всѣхъ работъ великихъ и малыхъ". Споменуватъ се още: яслине перпере и покровце; „и отъ соколарь и псарь"; „и отъ винограда и сенокоше". „И на всѣхъ тръговѣхъ царства ми да се не оузима църковнимъ людемъ царина тъкмо едина църковь Богородица Хгетовска (да оузима). . . и да не есть сеи зи църкве войске, ни оранія, ни екзарха, ни поданка коего ли бо"[3].

Всичкитѣ горѣизброени данъци и ангарии, отъ които се отказвала държавната власть, се прибирали и отивали въ полза на манастиритѣ и черквитѣ. Обаче манастирскитѣ и черковнитѣ имоти не сѫ били съвършено свободни отъ всѣкакви задължения къмъ държавата. Тъй напр. въ сърбскитѣ хризовули рѣдко кога черковнитѣ селяни се освобождаватъ отъ плащанието на данъка „*сокъ*", който почти всѣкога се събира въ полза на царщината. Въ други случаи царетѣ си запазватъ и повече права; така селянитѣ на Призренский манастирь се освобождаватъ отъ всички работи, „развѣ зиданія и бѣдбе дьнь и лѣха винограда".

1) Влахоболгар. грамоты. Стр. 19.

2) Влахоболгар. грамоты. Стр. 27.

3) Памятн. зак. дѣят. Душана. Стр. 42, 47, 109.

Въ хризовула на Душана, даденъ на тетовската черква Св. Богородица, черковнитѣ селяни се освобождаватъ отъ всичкитѣ данъци и задължения, освенъ „тъкмо позобъ“, когато пѫтува царя „отъ коегажде села църковного крина една и три оглови и псатоу или вечера или обѣдь кьди га време прижене“. Когато пѫтувалъ царя, селянитѣ на Призренский манастирь сѫ били длъжни да му даватъ коне и коля за прѣнасяние до границата на окрѫга и, освенъ това, „криноу преводноу едноу и соли два динара на іасли и огловь“. Сѫщо отъ манастирскитѣ имоти се плаща извѣстенъ данъкъ на патриярха или митрополита[1]. Погорѣ цитирахме едно мѣсто отъ хризовула на царь Иоанъ Александра, даденъ на Орѣховский манастирь, гдѣто се казва, че, никой нѣма право да се бърка въ манастирскитѣ имоти, „развѣ архимандритъ да си взематъ въ манастири що е правина“[2]. Въ хризовула на Душана, даденъ на Призренский манастирь, се казва, че, ако на манастирский праздникъ 8 Ноемврий (Архангеловъ день) доде въ манастиря митрополитътъ, той получава 12 перпера или единъ жребецъ. Сѫщо при всѣко посѣщение на патриярха, или при всѣко негово идване да рѫкоположи игумена на манастиря дава му се единъ конь.

Манастиритѣ и черквата иматъ привилегията на сѫдъ и събирание всѣкакви глоби отъ манастирскитѣ и черковнитѣ земи и селяни. Въ хризовула на царь Константинъ Асеня даденъ на Вирпинский манастирь, е казано: „о всакомъ длъгоу да сѫдитъ игоуменъ настоѭщий и съ игоуменовѣмъ отрокомъ да се възима всаки длъгъ. . . вражда и разбой и конскѫ краждѫ, да си вьзметъ църква на своихъ си людѣхъ“[3]. Въ хризовула на Иоанъ Александра, даденъ на Ореховский манастирь: „и глоби какови ли бо сѫ оустроѭтъ въ тѣхъ людѣхъ монастирскихъ малы же и голѣми или фоулъ или распоустъ или разбои или конски татъ или прочьѭ глобы. . . да си взиматъ въ монастирѣ що е правина“[4]. Въ хризовула на Иоанъ Шишманъ, даденъ на Рилский манастирь: „И еще же къ симъ аще каковаа рикось дѣетсѭ въ области манастырской, той манастыръ царства ми вьсе съ ис-

1) Памятн. закон. дѣят. Душана. Стр. 47, 56, 109.

2) Свѣденія и замѣтки. 81. Стр. 33. „Развѣ да имаѭтъ всѣкѫ власть съ всѣми своими правинами... и настоѭщи архимандритъ... виноградъ въ Драчовѣ. . . . .“

3) Свѣденія и замѣтки. 81. Стр. 19.

4) Свѣденія и замѣтки. 81. Стр. 33.

правленіемъ да възиматъ". По сѫщий въпросъ даватъ нѣкои подробности и хризовулитѣ на Душана; така въ хризовула, даденъ на Лѣсновский манастирь, се опрѣдѣля: „и о соудѣ що се не може разсудить предъ епископомъ да греде предъ царство ми, а инде нигдѣ же да имъ не боуде соуда; и вражда ако се слоучи въ метохіи да ю оузима църковь, а инъ никто такожде и всака глоба да іесть църковна"; въ хризовула, даденъ на Хилендарский манастирь: „и никто да не соуде метохіе хилиндарской ни за единъ соудъ, ни за землю, ни за враждоу, нь да соуде старци коихъ посила свѣти монастири и соудіе коихъ они поставе . ."; въ хризовула, даденъ на тетовската черква: „и що се оучини вражда мегю църковними людми да оузима църковь такожде и дѣвичь разбой. . . и що се пре църковніи людіе на двороу кральства ми или предъ иными властми или роука или е послоухъ или е глоба коіа любо да оузима вьсе църква, рѣкше игоумень . ."*).

Колкото се отнася до работата и задълженията на зависимитѣ манастирски селяни, по този въпросъ намираме нѣкои данни само въ сърбскитѣ источници; обаче нѣма съмнѣние, че сѫщо такива или приблизително такива щѣха да бѫдатъ отбелѣзани тия задължения и въ българскитѣ хризовули, ако и тука имаше случай, да се говори за тѣхъ. Въ единъ сърбски хризовулъ на Душана, даденъ на Хилендарский манастирь въ 1342 г., се говори за задълженията на зависимитѣ селяни изобщо: „и елико се находе людіе оу църкви те да слушаю игумена сь всакимъ страхомъ кралевства ми, како и всакога господара о всѣхъ работахъ, що кому заповедуе не тъкмо о работахъ, но и вь всакомъ исправленіи църковнѣмъ". Въ другъ хризовулъ отъ сѫщий, даденъ на сѫщий манастирь въ 1354 г., се опрѣдѣля по-точно положението на селянитѣ живущи въ Хилендарскитѣ метоси: „и законъ метохіи хилиндарской да работи сваки *кои е отдѣленъ* 2 дни оу недѣліе и два дни орлиіа есени и дьнь пролѣтію и дьнь сѣна и винограда же и що пооре и покоси все да сьврьстоуе и сьвърши и оусипе и да имъ не ни едне работѣ кефаліине. . . ". Нѣкои отъ тия села сѫ имали по-специялни задължения: „село Горожоупи, село Милища, село Плонски и тази три села да донесе на годище К товарь соли отъ Зете светомоу Николаіе. И вино тази села да донесе отъ Пилота, вино оу Доброущоу

*) Свѣденія и замѣтки. 81. Стр. 38.

и да ороу 6 дни оу годище, 3 дни есени и 3 пролѣтни". По сѫщий въпросъ срѣщаме още по-голѣми подробности въ хризовула, даденъ на Призренский манастирь, гдѣто се обяснява, че манастирскитѣ селяни работятъ два деня въ недѣлята, каквато работа имъ укаже игумена, и освенъ това работятъ всѣкаква манастирска работа, като напр. орѫтъ, събиратъ хранитѣ, косѫтъ сѣно, копаятъ лозята. Всѣка стась (стопанство) дава по една агнешка кожа (игоуменоу испорькъ) и по 30 снопчета ленъ; плащатъ на попа (бирь духовна) по „лоукна" жито или по два динара отъ „одъръ"; за праздницитѣ донасятъ въ манастиря дърва и свѣщи, особенно когато гостува тамъ царя или патриярха. Освенъ това, планинскитѣ села трѣба да пазятъ на опрѣдѣлени мѣста стража. Албанцитѣ се подчинявали на сѫщий законъ; само „духовната бирь" у тѣхъ е била по-малка, а именно тѣ сѫ били длъжни да плащатъ „отъ одра" само единъ динаръ, а не два; или половина „лоукно" жито, на мѣсто цѣло лукно. Зависимитѣ отъ манастиря власи, освенъ дѣто сѫ били длъжни да даватъ отъ приплода на добитъка си — по двѣ овци отъ 50 и по единъ конь отъ стойность 30 перпера, но сѫ били още длъжни да даватъ овчи кожи, прѣдмѣти отъ своитѣ издѣлия, като обуща и др., а тъй сѫщо да испълняватъ разни работи по заповѣдь на игумена, напр. да возатъ соль, хлѣбъ, разни други тяжести, да косятъ сено за манастирскитѣ коне, да строятъ и поправятъ разни здания[1]. Болѣритѣ-властели, приписани къмъ Призренския манастирь, сѫщо били длъжни да испълняватъ нѣкои работи: „И властели кои се обретаю оу църкви да ороу всакога жита бѣдьбоу и що изоре да завлачи и сѣна да коси дьнь и стѣжи и постатъ (лѣха) винограда и поуть сь игуменомъ"[2]. Нѣма съмнѣние, че всички тия работи се извършвали отъ селянитѣ, които сѫ живѣяли на болѣрскитѣ земи. По причина на разни мѣстни условия всичкитѣ села не сѫ могли да испълняватъ еднакви служби; въ такива случаи самъ царя е земалъ въ внимание мѣстнитѣ условия и правѣлъ съотвѣтствующи измѣнения въ издаденитѣ хризовули. Тъй напр. Серский митрополитъ Иаковъ, първий игуменъ на Призренский манастирь, изложилъ на царя, че въ селото Сеняни има много лозя, но малко хора и малко друга земя; вслѣдствие на това Душанъ „оучини сеняномь за-

1) Памятники закон. дѣят. Душана. Стр. 50, 54, 104, 105.

2) Памятн. закон. дѣят. Душана. Стр. 106.

конъ: да онзи виноградъ сами граде и теже, а да имъ не оузимаю льна, ни іагнетинь, ни коудра, ни да имъ есть далнега поути; да оноузи землю кои есть била оузета църкви и нихъ тоузи землю да си подѣле и да си ю имаю, а да ороу църкви на бранище на стлъпѣхъ църковнихъ що имъ есть законъ три дьніи есени заманицомь (разноврѣменно) и три дьніи према лѣтине и бѣдьбоу и три дьніи сѣна да косе на бранище заманицомъ, а иному да ихъ не женоу на сено, ни на ораніи и все да свьрстоую, како имъ вели игоумень, а инѣ работѣ да имъ нѣсть". Така сѫщо власитѣ отъ Броганіе, които до тогава сѫ пасли манастирскитѣ овци: „ине работе оу жоупоу да имъ нѣ, а да ороу църкви и сено косе дома, а да имъ се дае мѣсечина за овце и травнина да имъ се не оузима и іагнетина да имъ се не оузима". Власитѣ отъ Добрушница да пасятъ кобилитѣ на манастиря „и да имъ се дае белѣгъ на Дмитровъ дьнь на два жребица воліа (отъ стойность) десеть перперъ и мѣсечина и гоуни и клашніе, а да даваю иноу доходъкъ іако и дроуги власи"[1].

Празнитѣ манастирски земи или бивали заселявани съ дошли и докарани отъ други мѣста зависими селяни, или се отдавали подъ наемъ или ползуване на свои и ближни хора. Душанъ, като подарява на черквата Св.-Богородица, издигната отъ „дьакъ Драгой", извѣстна часть земя, дава ѝ право „селити свободни люди къ църкви" (свободни, т. е. независими отъ другъ нѣкой владѣтель), които трѣба да работятъ само на черквата[2]. Въ Душановитѣ хризовули по нѣкадѣ изрично се забранява на частни лица да нарушаватъ правата на манастиря и за нарушенията се прѣдвиждатъ изрични наказания; напр., като се запазва неприкосновенностьта на призренскитѣ манастирски имоти-земи, казва се: „никто да не постави млина на църковной земли, кто ли га постави да плати петь соть перперь и млинъ да моу се оузме". „И на сіе забѣле кто оуждене пасти по игоуменовоу реченію всакь да дае травниноу како іесть законъ; кто ли оуждене посилиемь — да плати цароу Т перперъ и църкви доходъкъ по законоу"[3]. Въ единъ хризовулъ на сѫщий, даденъ на Хилендарский манастирь, се казва: „И даде царство ми планиноу Коритникъ съ всѣми мегіами и пра-

1) Памятники закон. дѣят. Душана. Стр. 106, 107.
2) Памятники закон. дѣят. Душана. Стр. 119.
3) Памят. закон. дѣят. Душана. Стр. 107, 108.

винами. И да не метаха никто мзды планины, ни данька не даюче, тъкмо монастиръ; а коли кто начне пасти по воли монастирской, да плати и цьркви отъ сто кобилъ — кобилоу и отъ сто овецъ — овцоу и отъ сто говедъ — говедо; кто ли начнетъ силомъ пасти, да плати господароу настоещемоу петь сотъ перперъ или петь сотъ овновы"*). Въ другъ хризовулъ, даденъ на Хилендарский манастирь, се расправя, че старцитѣ на манастиря се оплакали на Душана, какво „сьоусѣлы странници и конюси наврьхъ забѣла цьрковнога, на Понорьцоу и на Кроушчици гдѣ пасоу монастирске овце и кобиле". Тогава, се казва въ хризовула, „посла царство ми соудию парабька да имъ освободи отъ станникъ и отъ конюхъ забѣль цьрковни Понорьць и Кроушчицоу и Лабикіево да нагію отъ Ораховца 12 старецъ добрыхъ чловѣкъ, коуде іе мегіа Понорьцоу и Кроушчицы и Лабикіевоу да отешоу коуде пише хризовоулъ прародителя царства ми свѣтого краля, да не пасе ти забелѣ никой властелинъ, ни влахъ, ни арбанасинъ. Кто ли се нагіе. . . пасти посиліемъ всаки настоіештий кефаліа да оузметъ на немъ Т овновь за то. . .".

X

СЕЛСКИ СТУПАНСТВА.

Въ византийскитѣ, българскитѣ и сърбскитѣ източници често се срѣщатъ терминитѣ *зевгаръ* и *стасъ*, при това не всѣкогашъ въ едно и сѫщо значение. Така напр. въ хризовула на Иоанъ Александъръ, даденъ на Орѣховский манастирь, се казва: „ни зевгаре енгарепсати". Въ Хилендарската описна книга се казва, че отдѣлнитѣ стопанства иматъ „зевгари". Въ цитиранитѣ случаи зевгарь означава „чифтъ волове". Но термина зевгарь се употрѣбява и въ другъ, прѣносенъ смисълъ на думата, когато обикновенно означава една часть земя. Така напр. въ източницитѣ често срѣщаме такива изражения: „земя въ четири зевгари", „поле въ сто зевгари", „два зевгаря земя", „парици съ тѣхната земя въ 12 зевгари" и пр. Въ всички

*) Памятники закон. дѣят. Душана. Стр. 50.

тия случаи „зевгарь“ означава една часть земя[1]. Въ послѣдния смисълъ често думата зевгарь се замѣнява съ думата „стась“: „или сѫть нивіа, или виногради, или сенокоси, или жрънки. . . *или иныѭ каковы ли бо сѫтъ стаси* и прилежаніа. . .“; „и гдѣ се находѭтъ селища или сенокоси или жрънки или мѣста жрънчаная или ловища или винограда или ниви *или стаси какови ли бо* иже сѫтъ тѣхъ селищъ и тѣхъ людіи“[2]. Въ другъ прѣносенъ смисълъ се употрѣбяватъ терминитѣ „зевгарь“ и „стась“, когато служатъ за означавание на едно селско стопанство, на една селска економическа и данъчна единица; въ това послѣдното значение се употрѣбява и термина „дворъ“ или „дворище“[3], който и до сега се пази на всѣкадѣ въ България. За по-добро обяснение на работата слѣдва да се спремъ върху разглѣжданието на съотвѣтствующитѣ источници.

Царь Мануилъ Палеологъ въ 1407 г. заповѣдалъ, да отдѣлятъ на острова Лемносъ три зевгаря земя за Атонский манастирь Русикъ. Чиновницитѣ отишли на мѣстото—казва се въ съставений за това протоколъ — и, като не могли да намѣратъ толкова земя отъ добро качество на едно мѣсто, рѣшили да я опрѣдѣлятъ на части, гдѣ колкото намѣратъ. За това, на една страна опрѣдѣлили три модия, на друга—петь, на трета—12 и тъй нататъкъ. По-нататъкъ опрѣдѣлили една часть отъ 40 модия. Сетнѣ земята се оказала неудобна за обработвание—единъ каменистъ склонъ; тя не била измѣрена, а добавена изцѣло къмъ тритѣ зевгаря, като мѣсто за пасище. Въ заключителната часть на протокола се изброяватъ 748 модия, когато въ сѫщность отъ отдѣлнитѣ измѣрени части се набиратъ двойно повече модии, и то безъ каменистата неизмѣрена часть[4]. Тука на-първъ погледъ се вижда необяснимо, защо два модия се смѣтатъ за единъ и още отгорѣ се притуря едно пасище. Обяснение на това ще търсимъ по-надолу, а сега ще констатираме само факта, че само по числото на модиитѣ не може да се сѫди за размѣра на зевгаря. Въ 1234 г. царь Иоанъ Дука Ватаци заповѣдалъ на

---

1) Памятники закон. дѣят. Душана. Флорински. Стр. 53.

2) Ж. М. Н. Пр. Кн. 240. 1885 г Слѣды письцовыхъ книгъ въ Византіи. Ѳ. Успенски. Стр. 11—12. — „Купи си зевгарь волови, поори равни дворови“. Нар. пѣс. въ Велесъ.

3) Свѣденія и замѣтки. 81. Грамота Иоана Александра отъ 1348 г. Стр. 32. — Грамота Иоана Шишмана отъ 1379 г. Стр. 37.

4) Ж. М. Н. Пр. Кн. 240. 1885 г. Слѣды письцовыхъ книгъ. Стр. 13.

войводата на Тракасийската тема да се распорѣди за да се дадатъ на Лемвеотийский манастирь отъ държавната земя на село Кукулъ шесть зевгаря по „прѣцѣнката на най-добритѣ хора“ и стопани въ с. Кукулъ. Протокола по отвеждането на тая земя, съставенъ отъ надлежния чиновникъ, гласи: „Отидохъ на мѣстото, повикахъ най-добритѣ стопани на с. Кукулъ и на с. Палата и всички заедно прѣгледахме държавната земя, границитѣ на която сѫ. . . Оцѣнена е тази земя въ шесть зевгаря, като се смѣтатъ петь зевгаря ниви, единъ зевгарь пасище и ливади, а всичко, както е казано, шесть зевгаря“[1]. Отъ този актъ разбираме, че измѣрването на пространството и опрѣдѣленото число модии не е единственъ и сѫществен признакъ на зевгаря; че, за да се признае една часть земя за единъ зевгарь, е имало нужда да се опрѣдѣли и качеството на земята, за което е имало нужда да се земе мнѣнието на околнитѣ вѣщи люди и добри стопани. Въ приведения случай едно пространство земя отъ неизвѣстно количество модии се квалифицира отъ вѣщитѣ люди за петь зевгаря, т. е. за петь стопански и економически единици. А пъкъ необходимитѣ за тия стопанства пасище и ливади се опрѣдѣлятъ за единъ завгарь, който би трѣбало да заключава въ себе си много повече модии, отъ колкото модиитѣ на единъ зевгарь ниви. Отъ тука слѣдва да заключимъ, че термина зевгарь не означава едно пространство земя отъ извѣстна мѣрка, а една економическа и данъчна единица. При опрѣдѣляние размѣра на зевгаря се зема въ внимание и качеството, производителностьта на земята.

Въ 1332 г. царь Андроникъ Палеологъ подарилъ една часть земя на Стогейската епископия въ Тесалия; въ хризовула за това подаряване е казано: „тъй като боголюбезната епископия и клирицитѣ заявиха, че иматъ отъ прѣдишнитѣ царе два хризовула, съ които имъ сѫ подарени въ с. Кобелче парици съ тѣхни 19 зевгаря и други хиляда модия, и че епископията владѣе и държи тия парици съ земята имъ въ 19 зевзаря и съ всичкото означено въ описа. . . то ний намѣрихме за добрѣ да подтвърдимъ тия права на епископията“[2]. Тукъ, въ този хризовулъ ний забелѣзваме още една особенна черта въ понятието зевгарь: отначало се говори за „парици съ тѣхни 19 зевга-

1) Ж. М. Н. Пр. Кн. 240. 1885 г. Слѣды письцовыхъ книгъ. Стр. 14.

2) Ж. М. Н. Пр. Кн. 240. 1885 г. Слѣды письцовыхъ книгъ. Стр. 15, 16.

ря“, а по-надолу за „парици съ земята имъ въ 19 зевгаря“. Въ първия случай зевгарь значи нѣщо повече отъ една часть земя,—едно понятие, което въ правно отношение се приравнява съ парика. А това е стопанството на селянина-парикъ. Така щото подъ „парици съ тѣхнитѣ 19 зевгаря“ се разбира „парици съ тѣхнитѣ 19 стопанства“, 19 селски кѫщи. Въ сѫщий хризовулъ, освенъ за 19 зевгаря, се говори и за друга земя отъ хиляда модия; а това значи, че 19-тѣ кѫщи и стопанства, освенъ своитѣ 19 зевгаря ниви, иматъ и друга земя, която вѣроятно имъ служи за общо пасище. Разликата между понятията зевгарь — часть земя, и зевгарь — селско стопанство, се забелѣзва и въ другитѣ источници. Когато зевгарь означава „часть земя“, често на мѣсто зевгарь се употрѣбява термина „зевгаратъ“. Но „зевгаратъ“ има и друго по-широко значение; тъй напр. казва се, че жителитѣ на едно село трѣба да се подведатъ въ зевгаратно или войдатно състояние, а това значи, цѣлото село да се раздѣли и опише на малки економически или данъчни единици, на отдѣлни стопанства, отъ разни величини. При подвеждание на селянитѣ въ зевгаратно състояние, зема се въ внимание количеството на животнитѣ, размѣра на земята и въобще имотното състояние на всѣки селянинъ; така щото единъ зевгаратъ по-точно значи една часть земя, заета отъ единъ селянинъ, който плаща извѣстни данъци и има извѣстни задължения*). Слѣдователно въ послѣдния смисълъ думата зевгаратъ (а по нѣкогашь и зевгарь) получава особенно техническо значение и заключава въ себе си съвъкупность на понятията, които образуватъ селското или данъчното стопанство. Въ такъвъ смисълъ напр. е употрѣбено изражението „да даю на зевгарь по четире кобла жита“, гдѣто зевгарь не значи нищо друго, освенъ едно селско стопанство. Въ сѫщо такова значение се употрѣбяватъ и думитѣ „парическа стась“ отъ другитѣ прѣимущественно славянски источници.

Значението на термина „зевгарь“ въ смисълъ „селско стопанство“ по-добрѣ испѫква въ Лампсакската описна книга. Тука на мѣсто да се опишатъ всичкитѣ селски стопанства, съ имената на стопанитѣ, съ числото на лицата въ семейството; на мѣсто да се опише економическото състояние на всѣки селянинъ, да се изчислятъ подробно имотитѣ му, ний виждаме само едни общи указания за числото на обложенитѣ съ да-

*) Ж. М. Н. Пр. Кн. 240. 1885 г. Слѣды письцовыхъ книгъ. Стр 17.

нъкъ селски стопанства. Тъй напр. казва се: 21 зевгарата плащатъ 208 перпера; 52 войдата сѫ обложени съ 251 перпера. Тука термина „зевгаратъ“ не може да се разбира нито въ смисълъ „чифтъ волове“, нито като „часть земя“; той означава именно селско стопанство или парическа стась. Въ този документъ разнитѣ стопанства сѫ подведени подъ зевгаратно или войдатно състояние въ зависимость отъ тѣхната икономическа или платежна сила. Тука, освенъ това, нарѣдъ съ зевгаратнитѣ и войдатнитѣ земи се говори и за друга една *пасбищна* земя, която принадлежи на всичкитѣ селски стопанства. Слѣдователно въ понятието зевгарь влизатъ не само кѫщата съ двора и разнитѣ земледѣлчески принадлежности, но и разнитѣ права на стопанството, напр. правата му върху общата общинска земя, служаща за пасище. Но селскитѣ стопанства, освенъ права, сѫ имали и задължения; въ сѫщата описна книга се говори, че всѣки зевгаратъ изпълнява и извѣстни ангарии, при това зевгаратъ се употрѣбява направо въ смисълъ на селянинъ или парикъ. „Относително ангариитѣ на зевгаратитѣ и войдатитѣ ний (т. е. описателитѣ) намѣрихме слѣдующето: тѣ обявиха подъ клѣтва, че въ гръцко врѣме (господство) плащали за седемъ ангарии отъ всѣкиго“. Тукъ зевгаратитѣ и войдатитѣ даватъ клѣтва и изпълняватъ ангарии, слѣдователно подъ тия термини се разбиратъ самитѣ селяни, които прѣдставляватъ разнитѣ стопанства и които иматъ извѣстни задължения[1]. И така, термина „зевгарь“ или „зевгаратъ“ прѣдставлява отъ себе си едно сложно понятие и съдържа повече признаци. Това е една економическа и данъчна единица, която съдържа въ себе си стопанина на кѫщата, кѫщата съ двора, пасището, всичкитѣ селско-стопански принадлежности, всичкитѣ права и задължения на селския стопанинъ или на стопанството; съ една дума — това е една „стась“, която на едно мѣсто доста точно се опрѣдѣля съ тия думи: „стѭсь дрѭгова съ нивиіема, съ виногради, с' млины, с' ливѭдами, с' всѣми правинами“[2].

Най-добъръ материялъ за организацията и съдържанието на зевгаря или „парическата стась“ дава Хилендарский описъ, тъй като въ него се исчисляватъ подробно всичкитѣ елементи, които влизатъ въ понятието „селско стопанство“ и които образуватъ

1) Ж. М. Н. Пр. Кн. 240. 1885 г. Слѣды пис. Кн. Стр. 18, 19.

2) Ж. М. Н. Пр. Кн. 240. 1885 г. Слѣды пис. Кн. Стр. 6.

данъчната единица „стась“ или „зевгарь“. По този документъ селското стопанство или парическата стась прѣди всичко се състои отъ семейството на стопанина, т. е. отъ лицата, които обработватъ земята на стопанството, или се занимаватъ съ разни занаяти; на второ мѣсто идатъ разнитѣ движими и недвижими имоти на стопанството; сетнѣ различнитѣ права. А именно, въ Хилендарский опись при описванието на стопанствата се отговаря на слѣдующитѣ въпроси: 1) името на стопанина и другитѣ лица въ семейството; 2) едрия добитъкъ: волове, крави, коне и магарета; 3) дребния добитъкъ: свини, овце и др.; 4) овощни дървета; 5) кошари пчели; 6) градини и лозя; и 7) нивя и земята „особь парическихъ стасей“. По Хилендарский описъ личний съставъ на семейството обикновенно се състои отъ стопанина на кѫщата, жена му и дѣцата му. За глава на семейството се смѣта и вдовицата даже и тогава, когато има да живѣятъ при нея въ едно стопанство жененъ синъ, зетъ или братъ. По нѣкога при името на стопанина се отбелѣзва и занятието му: ковачь, млинарь, швецъ, виноградарь и др. под.; срѣщатъ се указания на происхождението, нпр. българинъ, албанецъ и др. Въ числото на стопанитѣ се споменуватъ и духовни лица: попъ, попадия вдовица. Въ стопанството по нѣкогашь влизатъ и роднинитѣ на стопанина, които живѣятъ заедно съ него въ една кѫща: майка, внуци, зетове, снахи, братя съ семействата имъ, „свѣденикъ и свѣденица“; съ една дума — всички лица, които образуватъ една българска „рода“ или „задруга“. Забелѣзва се сѫщо голѣма свобода въ раздѣлата на семействата и въ подраздѣлението на малки стаси; женения синъ напр. по нѣкогашь живѣе при баща си, а по нѣкогашь е отдѣленъ; въ послѣдния случай той е записанъ, като отдѣленъ стопанинъ. Къмъ новообразуваната стась по нѣкогашь се присъединяватъ братята, сестритѣ и зетоветѣ на отдѣления; отдѣленитѣ семейства се отбелѣзватъ отъ гдѣ сѫ отдѣлени, тъй напр. казва се синъ на еди-кого-си, братъ, другъ братъ на сѫщия и пр. Имущественния съставъ на стопанството по Хилендарский описъ се рисува съ рѣдка пълнота. По този описъ може нагледно да се опрѣдѣли, кои сѫ били источницитѣ за прѣхрана и за плащание данъцитѣ на всѣки селянинъ. Главния имотъ на селското стопанство се състои отъ нивитѣ му, градината, лозята, а сѫщо и отъ домашнитѣ му животни. Размѣра на земята въ разнитѣ стаси е различенъ: по нѣкогашь се намалява на половина и на елна четвъртина отъ нормалната стась; даже

има селяни, които нѣматъ никакъ земя. По Хилендарския описъ най-голѣмата часть земя въ едно стопанство е отъ 125 кобла, но такава стась има само една. Други десеть стаси иматъ по 100 кобла, нѣкои иматъ по 70, а много други по 50 кобла. Има стаси по 25 и даже по 13 кобла. Отъ 127 стаси само 42 иматъ ниви; останалитѣ 85 нѣматъ никакъ ниви, а само кѫща съ дворъ. Всѣко село по Хилендарския описъ, освенъ земята, подраздѣлена на стаси, има още по едно голѣмо землище, което, ако и да е манастирско, намира се въ общо ползуване на жителитѣ отъ цѣлото село. Тъй напр. селото Градецъ има раздѣлена на стаси земя 2,160 кобла, а нераздѣлена въ общо владѣние 8,000 кобла; селото Мунзени има раздѣлена на стаси земя 300 кобла, а нераздѣлена 2,400 кобла; селото Лужица въ стаси има 230 кобла, а въ общо владѣние 2,000 кобла[1]. Тази земя „особь парическихъ стасей“ е служила за двѣ цѣли. Една часть отъ нея била опрѣдѣлена за пасище на цѣлото село, а сѫщо и за ливади; за нея, разбира се, селянитѣ плащали на манастиря или наемна плата, или извѣстенъ данъкъ отъ животнитѣ; другата се е давала за обработване на сѫщитѣ селяни, или на лица дошли отъ другадѣ, но не вече на отдѣлни стаси, а на по-малки парчета, — на ниви, отъ които обикновенно или се плащало *десѣтъкъ*, или се зимало часть отъ произведението. Отъ общата земя сѫ зимали за обработване главно ония селяни, които не сѫ имали никакъ свои стаси и се съставлявали особенъ разрѣдъ селяни, тъй нарѣченитѣ десетинници или *мортити* (морта-десѣтъкъ.) Но, освѣнъ това, и ония селяни, които сѫ имали свои стаси, не се удовлетворявали само съ тѣхъ, а зимали за обработване и отъ общата селска земя, или отъ стаситѣ на своитѣ съселяни. Когато единъ селянинъ зималъ за обработване часть отъ общата земя, плащалъ за нея, както казахме по-горѣ, десѣтъкъ, а когато обработвалъ нивитѣ на своитѣ съселяни, зималъ ги на *исполица*[2]. Въ послѣдния случай

1) Ж. М. Н. Пр. Кн. 240. 1885 г. Слѣды пис. Кн. Стр. 19—23.

2) Безобразовъ. Приложеніе къ Исторіи Византіи Герцберга. Стр. 617. —Сѫщо Ж. М. Н. Пр. Кн. 200. 1878. Законодателство иконоборцевъ. В. Васи ски. Стр. 100, особенно за „мортата“ или „десетината“. Той привежда пара отъ Устава на Ярослава: „Десетина нивы, сѣявшему деветъ снопов, а имею му землю десятый снопъ, аще ли кто инако раздѣлитъ, Богомъ проклятъ будет и отъ Nomos Gueorguikos: часть мортита — девятъ снопов, часть з левладѣлца одинъ снопъ и т. н.“. — Мортититѣ въ турско врѣме се запазили п названието исполджии. Иречекъ. Пѫтувания по България.

условията на наеманието очевидно сѫ били по-тѣжки, обаче вслѣдствие на разни мѣстни условия селянитѣ често прѣдпочитали да зиматъ нивитѣ на своитѣ съсѣди на исполица, отъ колкото да плащатъ само десѣтъкъ за една селска земя, много поотдалечена или по-малко плодородна.

По-горѣ видѣхме, че зевгаритѣ или стаситѣ се състоятъ отъ семейства съ различна голѣмина и отъ имотни принадлежности отъ различна стойность. Отъ това като че ли слѣдва да се заключи, че стаситѣ или зевгаритѣ не сѫ били всѣкогашъ отъ една и сѫща величина, а сѫ били по-малки или по-голѣми. Но стаситѣ съ различно съдържание могатъ да иматъ приблизително еднаква стойность. За имотното значение на стаситѣ бихме могли да си съставимъ по-ясно понятие, ако да можехме да имъ опрѣдѣлимъ стойностьта; а стойностьта имъ най-добрѣ може да се опрѣдѣли по данъка, който се плаща отъ тѣхъ. Тъй напр. по Хилендарския описъ стась, която има 125 кобла земя, плаща данъкъ петь перпера; сѫщия данъкъ плащатъ двѣ стаси, които иматъ по сто кобла. Отъ другитѣ стаси, които иматъ по еднакво число кобли, петь плащатъ по четири перпера и четири по три. Стаситѣ съ 70 кобла плащатъ по два и половина перпера. Стаситѣ съ по 50 кобла не плащатъ всички еднакъвъ данъкъ; едната напр. плаща три перпера, т. е. толкова, колкото плащатъ стаситѣ съ земя повече отъ 70 кобла; а другитѣ по два и половина, по два и даже по единъ перперъ. Стаситѣ отъ 25 и 13 кобла плащатъ по два перпера. Любопитно е, че стаситѣ, които нѣматъ никакъ земя, а само кѫща съ дворъ, едни плащатъ единъ и половина перперъ, а други по два перпера, т. е. по толкова, колкото плащатъ и стаситѣ съ по 50 кобла. Отъ тия данни дохождаме до заключение, че, при облаганието на стаситѣ съ данъкъ, зиматъ се въ внимание не само числото на коблитѣ земя, но и други данни. А тия данни сѫ слѣдующитѣ: стойностьта и производителностьта на лозята, градинитѣ, работнитѣ рѫце и количеството на добитъка. Ако една стась напр. нѣма ниви, то тя навѣрно ще има или по-голѣмо лозе, или повече добитъкъ. За примѣръ да сравнимъ два рѣда отъ Хилендарския описъ: „Янъ има Кана и дъщеря Зоя, зетъ Иванъ, внуци Иванъ, Димитъръ и сестри Ксения и Мария, зевгарь (чифтъ волове) три говѣди, 5 овци, 4 свини, лозе отъ $3^1/_2$ кобла и друго лозе отъ $1^1/_2$ кобла — данъ два перпера“. „Георги има Ирина и синъ Иванъ, зевгарь и двѣ говѣди, лозе и прикіа половина кобла, земя 50

кобла — дань два перпера". Тука имаме двѣ стаси различни по съдържание, но които плащатъ еднакъвъ данъкъ — по два перпера. Въ едната стась има 50 кобла ниви и половина коблъ лозе; въ другата нѣма никакъ ниви, но пъкъ има петь кобла лозе, 15 овци, 4 свини, които приравняватъ тази стась къмъ оная отъ 50 кобла земя. При опрѣдѣляние данъчната сила на стопанствата безъ съмнѣние сѫ зимали въ внимание не само нивята, лозята, но и всичкитѣ стопански доходни пера. Възможно е при това, щото измѣрването и исчисляванието да не е бивало много точно, тъй като чиновницитѣ, натоварени съ тая работа, сѫ могли да не бѫдатъ много точни. Отъ казаното до тука може да се заключи, че въ една стась сѫ можели да влизатъ разни стопански пера, че стася може и никакъ да нѣма земя (нивя), че всѣко едно отъ стопанскитѣ пера може да образува отдѣлна стась, тъй напр. единъ селянинъ е могалъ да се занимава само съ лозарство или градинарство и др. Сѫщо слѣдва да се заключи, че едно голѣмо стопанство, една задруга или рода е можела да има въ свое расположение повече стаси земя*).

При всичко че отдѣлнитѣ стаси, на видъ отъ разни величини, често могатъ да се уравновѣсватъ въ своята стойность чрѣзъ еднаквата имъ доходность, обаче пакъ това уравновѣсване не всѣкогашъ се достига. Пакъ остава като положителенъ фактъ, че едни стаси сѫ по-голѣми, а други по-малки, както по своята цѣнность и доходность, така и въ всѣко друго отношение. Държавната власть е зимала въ внимание тази неравномѣрность на стаситѣ при облаганието имъ съ данъци. Стопанствата отъ различни размѣри сѫ имали и различни названия. Тъй напр., при описването на едно село, селянитѣ се записвали подъ „зевгаратно" или „войдатно" състояние. Спорѣдъ Успенски, „войдатни" зевгарь означава земя, принадлежаща на военен човѣкъ, и е по-голѣмъ отъ обикновенния, а данъка, който се плаща отъ него, е два пѫти по-малъкъ; спорѣдъ други автори, „войдатъ" не значи друго нищо, освенъ половина обикновенъ зевгарь съ данъкъ отъ половина зевгарь. Въ Лампсакския описъ разнитѣ видове економически и данъчни единици се дѣлятъ на четири категории: *зевгарати, войдати, актимони* и *апори*. За зевгаратитѣ и войдатитѣ по този описъ говорихме по-горѣ. Актимонитѣ сѫ селяни, които нѣматъ земя — ниви, а иматъ своя

*) Ж. М. Н. Пр. Кн. 240. 1885 г. Слѣды пис. кн. Стр. 23, 24.

собственна кжща; апоритѣ пъкъ нѣматъ никакъвъ имотъ. На актимонитѣ държавата по нѣкогашь опрѣдѣля по една часть земя, която имъ се отстжпва въ частно владѣение и тогава тѣ се записватъ, като зевгарати или войдати. Обикновенно войдатитѣ плащатъ два пжти по-малко отъ зевгаратитѣ; актимонитѣ по-малко отъ зевгаратитѣ, а апоритѣ още по-малко[1].

Въ описа на Тетовский манастирь се исчисляватъ имотитѣ на манастиря, като се означава за всѣки имотъ, отъ кого и по какъвъ начинъ е придобитъ. При това може да се забелѣжи, че гия имоти не образуватъ цѣли стаси, а се състоятъ отъ отдѣлни парчета ниви и ливади въ по-голѣмъ или по-малъкъ размѣръ. Тѣзи парчета не сж части отъ съсѣднитѣ тѣмъ ниви и ливади, защото отъ описа се вижда, че тѣ граничатъ съ съвсемъ други имоти: Нѣколко примѣри ще ни обяснятъ по-добрѣ работата: „нива при върбата, дадена отъ Алавандъ на черквата за поменъ на душата му — 10 замѣти. Друга нива до нея, която продалъ Пардо съ родътъ си“. Тука имаме двѣ ниви, придобити отъ различни хора и слѣдователно отъ различни стаси. Други примѣри: „нива надъ Велющъ на петь плуга, дадена отъ дъщерята на Францулъ до Дърмановата нива“. „Нива отъ шесть замѣта, купена отъ Стрѣза, отъ Лѣшкий пжть на долу, по Хтетовский пжть до князевата нива“. Отъ приведенитѣ примѣри не остава никакво съмнѣние, че тукъ землевладѣнието е било на отдѣлни парчета, расхвърлени въ различни мѣста, а не по-цѣли стаси на едно мѣсто. А отъ това слѣдва да се заключи, че въобще на Балканский Полуостровъ стаситѣ на селянитѣ не сж били цѣли на едно мѣсто, а се състоели отъ ниви и ливади, расхвърлени на разни мѣста и които само въ идеална съвъкупность сж съставлявали една или повече стаси[2].

Отъ горното изложение ний забелѣзахме, че за измѣрването на земята въ нашитѣ источници се употрѣбяватъ мѣркитѣ *модий* и *коблъ*. Еднаква величина съ модия и кобла е и *заметъ* или *мѣтъ*. Но, освенъ тѣзи мѣрки, за измѣрването на зе-

---

1) Безобразовъ. Приложеніе къ исторіи Горцберга. Стр. 650. — Ж. М. Н. Пр. Кн. 231, часть II, 1884 г. Слѣды письцовыхъ книгъ. Стр. 321. — Въ Ромжния селянитѣ се дѣлятъ на три категории: първенци или първитѣ хора въ селото, които иматъ по четири вола; селяни отъ срѣдня ржка, които иматъ по два вола; и бѣдни, които нѣматъ никакъвъ добитъкъ. **Columna lui Traian. 1882 г. № 1, Obiceiurile juridice a poporului român.** Стр. 38.

2) Ж. М. Н. Пр. Кн. 240. 1885 г. Слѣды письц. книгъ. Стр. 32, 33.

мята се срѣщатъ и други: такива сѫ *гонъ* и *погонъ*, които, спорѣдъ Успенски, сѫ равни на $^1/_3$ часть отъ кобла, и „плугъ“ и „дънина“, които заключаватъ въ себе си по петь кобла. Съ помощьта на тия единици за мѣрата на пространството можемъ да си съставимъ приблизително понятие за величината на стася или зевгаря. „Нива на 6 плуга“ или „нива въ 15 дьнинъ“ означаватъ такива части земя, за обработването на които сѫ потрѣбни шесть или 15 дена съ единъ чифтъ волове (едно рало). Въ римската империя една часть земя „quod juncta boves exarare possunt uno die“ е съставлявала единъ югеръ, слѣдователно петь кобла образуватъ единъ югеръ. Лозята въ старо врѣме се смѣтали осъмь пѫти по-доходни отъ нивитѣ. Тъй като селскитѣ стаси по Хилендарския описъ иматъ отъ 25 до 125 кобла; то, ако притуримъ къмъ тѣхъ и лозята, прѣсмѣтнати като ниви, ще получимъ за една стась отъ 100 до 200 кобла или отъ 20 до 40 югера. Приблизително отъ такава величина излиза размѣра на стася и по едно друго изчисление. Зависимитѣ селяни отъ Тетовский манастирь плащали на манастиря по „десеть замети“ или десетата часть отъ земнитѣ си произведения. Слѣдователно тѣхнитѣ стаси се състоели отъ по сто замети или кобла*).

Безъ съмнѣние въ значение на стась и зевгарь се говори за „*дворище*“ въ старитѣ русски источници. Този старъ славянски терминъ до послѣдно врѣме въ най-чиста форма се запазва и въ българский езикъ и очевидно въ старо врѣме не ще да е билъ по-малко распространенъ въ България, отъ колкото въ Русия. „Дворище — казва проф. Леонтовичь, — е означавало една группа кѫщя или селски семейства, които живѣ-

*) Ж. М. Н. Пр. Кн. 240, 1885 г. Слѣды письц. книгъ. Стр. 48, 49. — „Погонъ“ и сега въ Македония означава едно пространство земя одъ 40 крачки дължина и 40 крачки широчина, т. е. единъ дюлюмъ. Въ Ромѫния „погонъ“ означава едно пространство по-голѣмо отъ единъ хектаръ. — Въ гръцкитѣ земи на турската империя зевгарь е едно пространство земя (нива), колкото може да се обработва съ единъ чифтъ волове. Въ единъ зевгарь земя по нѣкогашь, освенъ означеното пространство нива, влиза и друго землище за паша, което не се измѣрва. За това въ една планиниста или гориста мѣстность зевгаря много по-голѣмъ, отъ колкото въ долинитѣ. Тамъ, гдѣто се обработва всичка земя, зевгаря има 100—200 гона въ зависимость отъ качеството на земята; единъ гонъ е равенъ на $^1/_{10}$ часть отъ русската десетина, слѣдователно, единъ зевгарь=на 10—20 десетини, или приблизително толкова хектара. — Безобразов Приложеніе къ исторіи Герцберга. Стр. 654. — Въ южна Македония единъ зевгарь сега е равенъ на 50 уврата или дюлюма земя.

яли на една часть обща земя, находяще се въ общо владѣение, съ общо стопанство, съ общъ дворъ, съ общѝ данъци и ангарии; то е било нормална данъчна единица". Състава на дворището така се характеризира въ разнитѣ источници: „Зо всимъ на все зъ землею, з пашнею, з боры, з лѣсы, з озеры, з ловы зверынными и пташными, яко се тое дворище въ границахъ и обиходех своих само въ себѣ мает на котором дворищы человѣкъ на имя Шаекъ сущъ". „Дворища. . . съ ихъ всими землями пашными и борными и сь сеножатьми и зь боры и лѣсы и гаи и сь дубравами и з ловы и сь ставы и ставищи и сь млины и ихъ вымелкы и сь бобровыми гоны, какъ тые дворисча и люди съ давна и нинѣ сами въ собѣ и въ границахъ въ своихъ маютъ". По нѣкогашь се забелѣзва, че въ състава на дворището влиза и това, което собственника „въ дубровѣ и на болотѣ прикопаетъ поля и протеребить (расчисти отъ гората поле за ниви) сѣножать, тое суспокойне держати маетъ". Въ дворището влизатъ и всичкитѣ принадлежности на стопанството, напр. кѫща, „гумнище", „оборъ", домашнитѣ животни и др. Въ русскитѣ источници дворището по нѣкогашь се вика „земя" и бива „пусто" или „заселено". Така напр. киевската митрополия е владѣяла въ разни села и колиби двадесеть „земи". Дворището се вика още *„селище"*, което сѫщо е могло да бѫде пусто, или заселено. Когато дворището е уединено въ нѣкое пусто мѣсто, далечъ отъ други кѫщя и села, вика се „станъ" или *„становище"*, а така сѫщо и *„държава"*. Хората, които влизали въ състава на едно или повече дворища или „земи", се наричали „земци" (може би, отъ това понятие и отъ гръцката дума ἡόγα произлиза българската дума „хора"). „Дворището като земя съ всички стопански принадлежности въ русскитѣ источници често се вика *„отчина"*, или *„дѣдина"* (или „дѣднина"), или „господарство". За означавание на сѫщото понятие въ старитѣ сърбски источници се употрѣбява термина „бащина", а въ България и до сега единъ имотъ, принадлежащъ нѣкому по наслѣдство, се вика „бащиния". Въ сѫщия смисълъ „господарство" се срѣща въ българо-романскитѣ источници. Частьта отъ дворището, която е купена, се вика „купленица", или „купля", а подарената „данина". Едно дворище е могло да се раздѣли на нѣколко части, когато съставляющитѣ го членове се отдѣляли въ повече стопанства; тогава, спорѣдъ русскитѣ источници, е ставала *„подѣла"*. Отдѣленитѣ части на едно дворище се викали „дѣлни-

ци“ или „дѣленици“. По нѣкогашь подѣленитѣ части на дворището си запазвали единството само въ нѣкои отношения, напр. на едно мѣсто плащали данъцитѣ си, заедно испълнявали общитѣ ангарии и др. п.[1].

Видѣхме по-горѣ, че зевгарь или стась иматъ повече значения. Прѣди всичко зевгарь означава „чифтъ волове“[2]; сетнѣ зевгарь и стась означаватъ една часть земя; сетнѣ една данъчна и економическа единица или стопанство съ разни права и задължения и най-послѣ самия стопанинъ на кѫщата. Този комплексъ отъ понятия зевгаря или стася нѣматъ отъ самото начало, а го придобиватъ съ течение на дълго врѣме, въ продължение на повече столѣтия. За историята на този терминъ можемъ да си съставимъ понятие по аналогичната сѫдба на римский jugum и западно-европейската *хуфа* или *манза*. Като основна данъчна единица въ римско врѣме отначало е служелъ jugum, т. е. единъ кѫсъ земя, който може да исхрани едно семейство и да се обработва съ едно рало и единъ чифтъ во-

---

1) Ж. М. Н. Пр. 1896 г. Леонтовичъ. Крестянскій дворъ въ юго-западной Россіи. Кн. I, стр. 359, 365, 367; кн. II, стр. 372, 376; кн. III, стр. 3. 41, 23, 27; кн. IV, стр. 218, 233, 229, 231; кн. X, стр. 174, 179, 181, 182, 191. — Въ славяно-българскитѣ ромѫнски документи отъ XV—XVI вѣкъ наслѣдственния имотъ се нарича „очина“, „дѣдина“. Въ ромѫнский народенъ езикъ и до сега наслѣдственний имотъ се нарича „bastina“, „de bastina“. — Въ старитѣ сърбски источници термина „бащина“ на всѣкадѣ се употрѣбява въ смисълъ на наслѣдственъ имотъ. „Забелѣжително е — казва Новаковичъ — че въ сърбский езикъ думата „бащина“ се е запазила въ старославянски гласовенъ обликъ. Миклошичъ намира, че тази дума е туранска. Българитѣ сѫ могли да иматъ честьта да турятъ печата на своя езикъ на понятия като „бащина“. Може би, този институтъ е хваналъ коренъ въ ония сърбски(?) или словенски земи, които сѫ били подъ българска власть, и се е распространилъ у сърбскитѣ плѣмена. Думата „бащина“ е позната въ най-западнитѣ сърбски земи, при всичко че въ по-западнитѣ краища се чуватъ и синонимитѣ „дедина“, „племенщина“, „племенито“. Стара србска војска. Стр. 47. — У ромѫнитѣ въ Маджарско, гдѣто има голѣми „задруги“, тѣзи послѣднитѣ съ течение на врѣмето се дѣлятъ на 2, 3, 4 и повече дѣлове („del“), а общий имотъ се нарича: отнина, дѣднина, обчина, община. Pic. Les lois roumaines ect. Стр. 55. — Въ Ромѫния „seliste“, или „vatastina“ се нарича двора на селянина; tarina (царина) се нарича полето за паша, а работната земя — „ogor„ (угъръ); неработната земя се нарича още „pârloga“ („прѣлогъ“). Columna lui Fraian. 1882 г. № 1, Obiceiurile juridice. Стр. 33, 34.

2) Въ турския езикъ въ источна България „чивгаръ“ значи „чифтъ волове“; тази дума не ще да е донесена на Полуострова отъ турцитѣ-османи, а ще да е заета отъ българитѣ-туранци, нѣкогашни византийски подданници.

лове. Въ врѣмето на императора Деоклетияна jugum се обръща на условна, абстрактна мѣра; единъ jugum или caput земя е могалъ да обхване по-голѣмо или по-малко пространство въ зависимость отъ качеството, плодородието и културата на почвата; така щото единъ югумъ ниви отъ първо качество съдържалъ 20 югера, отъ второ качество 40, а отъ трето качество 60 югера. Земята подъ лозе или подъ маслинени плантации е била съотвѣтстенно по-скъпа и единъ югумъ лозе или маслинена градина е обхващалъ много по-малко пространство земя. Единъ югумъ маслинена плантация отъ първо качество съдържалъ 225 рута земя, а отъ второ качество 450. Единъ югумъ лозе е билъ само една осма часть отъ югумъ нива. Югума отъ пасище не се опрѣдѣлялъ чрѣзъ измѣрвание, а обикновенно най-простата часть земя се придавала къмъ другитѣ югуми като пасище[1]. Въ срѣднитѣ вѣкове въ Западна Европа като економическа и данъчна единица служи *хуфата* или mansus'а. Хуфа или манса е била една часть земя, отъ която може да се поддържа и да се прѣхранва едно семейство. Това не е било пространство земя отъ извѣстно измѣрение, а е могло да съдържа отъ 20 до 60 югера въ зависимость отъ качеството на земята. Освенъ това, срѣдневѣковата германска хуфа е имала и други признаци, които съ отсъствували у римския югумъ. Въ термина хуфа съ влизали понятията: 1) къща съ дворъ, другитѣ постройки и всичкитѣ домашни животни; 2) нивитѣ отъ 20 до 60 моргена или югера; 3) правото на селянина-стопанинъ да се ползува отъ общинскитѣ или господарскитѣ пасища, гори и води; и 4) задълженията на селянина-стопанинъ да плаща данъцитѣ и ангариитѣ, които се слѣдвали отъ хуфата въ полза на господаря-болѣринъ или държавата[2].

Въ срѣднитѣ вѣкове една голѣма часть отъ българското население е било пастирско и номадско. Номадитѣ лѣтно врѣме се скитали по планинитѣ, а зимѣ слизали въ равнинитѣ, както правятъ днесь каракачанитѣ. Въ Балканитѣ тѣ живѣяли въ малки селца, съ-

1) Ж. М. Н. Пр. Кн. 231. 1884. г. Слѣды письцовыхъ книгъ въ Византіи. Ѳ. Успенски. Стр. 1—7, 12.

2) Ж. М. Н. Пр. Кн. 231, часть II. 1884. Слѣды пис. кн. Стр. 32, 39, 40.

стоящи се отъ по нѣколко кжщи, расхвърлени далечъ една отъ друга, които се викали *катуни* или *колиби*. Номадското българско население живѣяло въ родове, а по-кжсно въ голѣми дружини не само отъ единъ родъ, а и отъ смѣсено происхождение. И сега влашкитѣ каракачани—остатъкъ отъ старото номадско население на Полуострова — живѣятъ на дружини отъ по 60—100 души подъ началството на единъ *кехая* или *челникъ*, по гръцки *челингасъ*; челника въ старо врѣме се е наричалъ още *примикюръ*, *кнезъ* и съ др. подоб. названия. По-кжсно номадитѣ се остановяватъ за винаги въ ония планински мѣстности, гдѣто по-напрѣдъ отивали само прѣзъ лѣтото; и оставатъ да живѣятъ въ своитѣ малки катуни или колиби, които носятъ имената на родоначалницитѣ на тия власи[1]. Отъ такова происхождение сж всичкитѣ малки селца и колиби по сѣверний склонъ на Стара-Планина отъ Прѣславъ до Морава, по планинскитѣ склонове на Родопитѣ и сетнѣ въ голѣма часть на Западна България, въ кюстендилското краище, въ Царибродско и другадѣ[2]. По-кжсно колибаритѣ по нѣкадѣ се сгрупирватъ въ по-голѣми села, но тогава тѣ продължаватъ да живѣятъ двоякъ начинъ на живота, — селски въ селата и — колибарски въ старитѣ си колиби, разпръснати по балканитѣ; въ тия послѣднитѣ тѣ си държатъ говѣдата и овцетѣ, при които прѣкарватъ по-голѣмата часть отъ годината. Тия балкански кжщички се викатъ *колиби, пояти* и *кошари*[3], или по изражението на нѣкои стари русски паметници — „*кошарища*“[4]. Въ старо врѣме, както обяснихме на друго мѣсто, номадитѣ пастири отъ славянска и други народности се наричали *власи* и се различавали отъ другото установено население по своитѣ права и економическо положение. Това може да се види отъ нѣкои стари источници; тъй напр. въ една грамота на сърбския краль

1) Новакович. Село. Стр. 50, 251 „си дружина вечераетъ, челникъ Перо не вечератъ“. Народ. пѣс. За българскитѣ овчарски голѣми группи въ западна Македония вижъ Пер. Спис. Кн. 61.

2) Иречекъ. Пжтувания по България. Стр. 82, 395.

3) Иречекъ. Пжтувания. Стр. 82.

4) Журналъ Мин. Нар. Пр. 1894 год. Мартъ. Леонтовичъ. Очерки исторіи литовско-русскаго права. Стр. 1. „Збарщина въ XV вѣкѣ была владѣніе князей Несвицкихъ и составляла западную половину Волинской украйны. До XV вѣка вся эта мѣстность была слабо населена, прѣдставляла собой такое же „кошарище“ (степное пасбище), какъ и порубежье Владимирскаго повета съ Белзской землей“.

Стефанъ Първовѣнчаний се различаватъ „властитѣ“ отъ *„земельске“* люди; „а што доходи от влах или земельскихъ люди. . .“ „Въ една грамота на краль Милютина влаха се различава отъ парика, който живѣялъ на едно опрѣдѣлено мѣсто: „или іе парикь, или влахь, или кто любо тугьеземліанинъ. . .“[1] „Властитѣ, като нѣмали постоянно мѣстожителство, прѣминавали отъ една страна въ друга и, кадѣто отивали, били длъжни да пазаруватъ за стадата си *пасища*. Въ една грамота на царь Душана се правать распорѣждания за ония, които на сила биха влѣзли въ чужди пасища, и вѣроятно тукъ се имать прѣдъ видъ главно властитѣ: „и що естъ планина църковна и пашница и зимовица всемь да обладае църковь, . . аще ли кто начнет по силе пасти или *зимовати*, да дае правнину по законоу“. Пасищата се дѣлѣли на *зимовища* и *лѣтовища* и отъ тѣхъ обикновенно се е плащало *травнина*[2]. Царетѣ, като обявявали властитѣ за зависими и подчинени, съ това ги лишавали отъ правото да се мѣстатъ отъ една страна въ друга; та съ течение на врѣмето послѣднитѣ губѣли първоначалний си номадский характеръ. Прикрѣпени къмъ земята, властитѣ често бивали принудени да се заловятъ за змледѣлие и да напущатъ скотоводството.

Занаятчиитѣ сѫ съставлявали ссобенъ разрѣдъ отъ срѣдневѣковото българско население. Въ хризовула на българский царь Иоанъ Александъръ, даденъ на Орѣховский манастирь, тѣ се наричатъ „технитаре“: „иде же сѫтъ или парици или отроци, или *технитаре*, или людіе какови ли бо“. . [3]. Въ старо врѣме занаятитѣ на Балканский Полуостровъ сѫ били най-разнообразни и занаятчиитѣ по своята специялность се групирали въ особенни корпорации; въ градоветѣ тѣ образували отдѣлни махали. Тъй напр. въ гр. Призренъ отъ старо врѣме се споменуватъ *терзи-махле*, *кюркчи-махле*, *житни-пазаръ;* а въ единъ документъ отъ 1537 г. въ сѫщий градъ се споменуватъ *демирджи-чаршия*, *табакларъ*, *серачларъ*. Отъ сѫщото врѣме въ Скопие се споменуватъ *бояджийска-улица* и др. Въ нѣкои села отъ струмската область, принадлежащи на Хилендарский манастирь — спорѣдъ сърбскитѣ грамоти — намирали се ковачи, шивачи, грънчари, клобучари (ботушари?) и цегари(?) Много села сѫ си получили названията отъ занаятитѣ, които сѫ

1) Новакович. Село. Стр. 34.

2) Новакович. Село. Стр. 39.

3) Срѣзневскій. Свѣденія и замѣтки. Часть 81. Стр. 32.

упражнявали жителитѣ имъ; тъй напр. въ западната етнографическа България срѣщаме села съ такива названия: Колари, Кожухари, Ковачи, Златари и др. п. Покрай голѣмитѣ рѣки нѣкои села се занимавали съ риболовство. Особенно сѫ били развити занаятитѣ въ западната етнографическа България. Керемидаритѣ (тухларитѣ), грънчаритѣ, златаритѣ, сарачитѣ отъ Нишъ, Бѣла Паланка и др. отъ край врѣме си отивали на работа въ далечнитѣ крайща на Полуострова; въ планинский прѣдѣлъ между Нишъ, София и Видинъ, съ главни центрове Пиротъ и Чипровецъ, отъ старо врѣме е съсрѣдоточено изработването на килимитѣ. Въ Враня и Лѣсковецъ се изработватъ вѫжа, а отъ околностьта на Битоля и Прилепъ излизатъ златари и терзии (повечето отъ Струга и Дебъръ). Дебранитѣ сѫ, освенъ това, още добри зидари и дърводѣлци[1].

Попскитѣ стопанства отъ най-старо врѣме съставлявали особенни економически единицы. Още Константинъ Великий освободилъ поповетѣ отъ всѣкакви данъци и други задължения. Въ законодателството еа Юстинияна клирицитѣ били признати за черковни длъжностни лица. На всѣки клирикъ била прѣдоставена по една опрѣдѣлена часть земя въ безплатно ползуване, която се викала клирикатъ. Но, освенъ това, свѣщенницитѣ сѫ можели да иматъ и други доходи. Ако тѣ сѫ искали да обработватъ и друга, общинска или частна земя, за нея плащали законния десѣтъкъ. Ако си купували друга земя въ собственность, тя минавала по наслѣдство на синоветѣ и внуцитѣ имъ. Собственно черковната земя, дадена отъ правителството, се намирала само въ ползуванието на свѣщенника, а слѣдъ неговасмърть оставала въ владѣение на новия попъ, замѣстника на първия[2]. Съ течение на врѣмето и поповетѣ, както и другитѣ селяни, сѫ станали подчинени на болѣритѣ, но тѣхното положение сé до нѣкадѣ е било привилегировано. Въ Душановий Законникъ срѣщаме слѣдующитѣ законоположения за поповетѣ: Чл. 31. „И попови бащини да си имаю свою землю бащиноу и да соу *свободни*; а ини попови кои не имаю бищине да имъ се даде три ниве законите и да есть поповска капа свободна; ако ли вече (повече) оузме отъ тѣзи земліе, да работа църквамъ по законоу“. Чл. 65. „И попъ коіје іе годе отъ свога господара да

1) Новакович. Село. Стр. 64—66.

2) Платонъ Соколовъ. Церковно-имущественное право и пр. Стр. 259, 263, 275, 278—280.

не греде никамо; ако ли га господарь не име хранити по законоу, да дојде къ своемоу архијерејоу, и архијереј да рече ономоузи властелиноу да храни попа по законоу, да ако онзи господарь не име чоуги, да іесть попь свободень коуде моу годѣ. Ако ли боуде попь бащинникъ, да га не есть воланъ отгнати, тъкмо да есть свободенъ".

XI

ДАНЪЦИТѢ.

Основния данъкъ въ римската империя е билъ данъка върху земята, който се плащалъ отъ най-старитѣ врѣмена. Всѣки земледѣлецъ плащалъ данъкъ отъ своя кжсъ земя. За запазвание равномѣрность и точность при събирание на данъцитѣ е станало нужда данъкоплатцитѣ да се записватъ въ особенни списъци, да се опише имота имъ и да се опрѣдѣли една поточна мѣрка за данъчна единица. Такъвъ описъ е станалъ въ римската империя въ годината, когато се е родилъ Иисусъ Христосъ. За данъчна единица отначало се е смѣтало едно парче земя, което може да исхрани едно селско семейство, а това е било такава часть земя, която може да се обработи съ едно рало и единъ чифтъ волове; това е било единъ jugum и за това данъчната единица се е нарѣкла „югумъ". По-сетнѣ тази единица се е указала неточна и въ нея се правили измѣнения и допълнения. Данъка се е плащалъ въ натура отъ земнитѣ произведения. Въ римско врѣме, когато е сжществувалъ колона́та, този данъкъ се е внасялъ въ хазната отъ голѣмитѣ землевладѣлци, отъ тѣхно име и за тѣхна смѣтка, тъй като колонитѣ били зависими отъ господаритѣ си и съ нищо не отговаряли прѣдъ държавата. Слѣдъ прѣселението на славянитѣ, когато, на мѣсто голѣмитѣ землевладѣлци, се явяватъ славянскитѣ общини, за рѣдовното исплащание на поземелния данъкъ отговарятъ общинитѣ. По описа, който ставалъ всѣки 15 години (всѣки *индиктъ*), се опрѣдѣляло числото на данъкоплатцитѣ въ общинитѣ и размѣра на данъцитѣ, а слѣдъ това самитѣ общини

се задължавали да внасятъ данъка отъ общината, като при това членоветѣ на всѣка община отговаряли солидарно за рѣдовното исплащание на цѣлия данъкъ[1]. Поземелния данъкъ у византийцитѣ се е наричалъ zeygaratikion, което название произтича отъ зевгарь—чифтъ волове, или отъ по-сложното понятие данъчна единица зевгарь—сѣлско стопанство. Сѫщия данъкъ въ източницитѣ се нарича още sitarxia, sitarkia или sitarkeia, която дума значи *житно* или *житарство*. Това славянско название на данъка сѫществува като византийски терминъ, по всѣка вѣроятность, още отъ прѣселението на славянитѣ въ Империята. По нѣкадѣ житарството се казва още „харманно или гумнено житарство“ — aloniatikou itoi sitarhias[2]. Послѣдното название явно показва, че този данъкъ отначало се е събиралъ въ натура; по-кѫсно обаче той се плаща въ пари. Още въ X вѣкъ житарството се е плащало въ натура, което нѣщо може да се заключи отъ думитѣ на Кедрина. Този византийски историкъ казва, че въ Самуилово врѣме „всѣки българинъ, който ималъ единъ чифтъ волове, давалъ данъкъ *една мѣра жито, една мѣра овесъ* и *единъ сѫсѫдъ вино*“[3]. Покѫсно, когато този данъкъ се обръща на париченъ, отъ единъ зевгарь или отъ едно стопанство се зима една жълтица или единъ перперъ. При това данъка си запазва старото название „житно“ или „житарство“, или се нарича още „перпериатикъ“, „житенъ или житарски перперъ“. Но въ такъвъ размѣръ този данъкъ го плащали само пълнитѣ стопани; по-слабитѣ—актимонитѣ и апоритѣ — плащали обикновенно по-малко. Отъ тукъ слѣдва, че, ако едно стопанство е било по-голѣмо, се е състояло отъ повече стаси, съразмѣрно съ имотното му състояние плащало и по-голѣмъ данъкъ.

Поземелния данъкъ отначало е билъ единственния данъкъ. По-кѫсно, съ течение на врѣмето зѣли да се въвеждатъ и други разни видове данъци, които къмъ края на XIV вѣкъ ставатъ толкова много, щото съвършенно съсипватъ селското насе-

1) Безобразовъ. Приложеніе къ исторіи Византіи Герцберга. Стр. 657. — Ж. М. Н. Пр. Кн. 210. 1880 г. Матеріалы для исторіи Визант. государства. В. Василевски. Стр. 363—365.

2) Ж. М. Н. Пр. Кн. 210, 1880 г. Матеріалы и пр. 366, 367.

3) Макушевъ. Историческія розысканія о славянахъ въ Албаніи. 1871 г Стр. 8. Кедринъ още расправя, че тогавашний бирникъ Иванъ Цуцомитъ зѣлъ да събира този натураленъ данъкъ въ пари; това се показало тѣжко на данъкоплатцитѣ въ Южна Албания и тѣ, подбутнати отъ Дѣляна, се присъединили къмъ своитѣ еднородци — българи.

ление. На първо мѣсто слѣдъ поземелния иде подушния данъкъ, или данъка на глава, който по гръцки се вика kefalaiografon, или просто kefalaion. По нѣкогашь въ византийскитѣ источници се споменува за единъ особенъ видъ данъкъ „за въздушенъ, aerikon или aer, който, по мнѣнието на проф. Василевски, е сѫщий подушенъ данъкъ. Въ сърбскитѣ источници често се говори за данъка „сокь". Този е единъ отъ най-важнитѣ данъци въ сърбската държава и отъ него населението се освобождава само въ рѣдки случаи. Той не ще да е друго нищо, освенъ данъкъ на глава или подушенъ данъкъ. Всѣка кѫща или стопанство, освенъ това, е плащало единъ особенъ данъкъ *„подимно"*, или *„димнина"*, за който често се споменува въ старитѣ царски грамоти. Въ гръцкитѣ хризовули на византийскитѣ императори, а сѫщо и въ сърбскитѣ на царь Душана, издадени въ Македония, този данъкъ се нарича kapnikon или kapnologion. Той по нѣкога въ гръцкитѣ и даже въ славянскитѣ источници се нарича още oikomodon: „оузимаци одь *икомоде* имоущимъ стаси на три перпера", се казва въ Хилендарский описъ. Този данъкъ се е плащалъ въ различенъ размѣръ въ зависимость отъ състоятелностьта на стопанството. Тъй напр. въ Патмоската книга се казва, че зевгаратнитѣ селяни плащатъ димнина по единъ перперъ, войдатнитѣ по половинъ, а актимонитѣ само по четвъртъ перперъ. Отъ Хилендарската описна книга се вижда, че въ шестѣхъ Хилендарски села този данъкъ се зима като *„данъ"* и се възкачва отъ $^1/_3$ до 5 перпера въ зависимость отъ голѣмината на стопанството. *„Горнина"* е единъ отъ основнитѣ данъци въ старо врѣме и често се срѣща въ источницитѣ, но, собственно какво означава той и отъ какво се зима, не може да се каже положително. Може би, тази „горнина", която се е зимала въ размѣръ на $^1/_{12}$ часть отъ перпера, т. е. единъ милиярсии (единъ левъ) на кѫща е билъ данъка въ полза на бирника за събирането на данъцитѣ; въ послѣдствие бирницитѣ сѫ получавали заплата отъ хазната, като чиновници, и тогава слѣдователно този данъкъ отивалъ въ полза на хазната. Непосрѣдственно слѣдъ горнитѣ данъци по значението си, слѣдва данъка за пасището или *„пасбищно"*. Всѣки стопанинъ, освенъ отъ нивята, лозята, воденицитѣ и други свои недвижими имоти, е ималъ нужда да се ползува и отъ общинското или държавното пасище; за това си ползуване той е билъ длъженъ да плаща единъ особенъ данъкъ. Пасбищното се е плащало на добитъкъ, отъ всѣка глава;

така напр. по Патмоската описна книга за една глава едъръ добитъкъ пасбищно се плаща $^1/_{10}$ милиарсий (10 стотинки), единъ перперъ за сто овци и половинъ перперъ за 50. Отъ всѣки видъ животни се е зималъ по особенъ данъкъ, който често получавалъ названието си отъ тия животни. По нѣкогашь отъ домашнитѣ животни държавата е зимала *„десетина“* въ натура. Десѣтина се е зимала отъ пуйки, гжски, свини, пчели и пр. Когато данъка върху животнитѣ се е зималъ въ пари, цѣлото село е плащало опрѣдѣлена сума за цѣлия данъкъ на селото по отдѣлни пера; така напр., по Хилендарската описна книга, шестѣхъ описани села всички заедно плащатъ свиненъ данъкъ 30 перпера и пчеленъ 15 перпера[1].

Но, освенъ тия данъци, срѣдневѣковното българско население е било обременено и съ други натурални задължения. На първо мѣсто въ този разрѣдъ стои *военната повинность*, която сж били длъжни да испълняватъ всичкитѣ подданици на държавата. Истинна, че държавата е имала специялни войници, както напр. войнишкитѣ села, наемнитѣ войници отъ германци и печенези, а сжщо и пониярскитѣ наемни войници; обаче въ извънрѣдни случаи, въ военно врѣме, държавата е имала нужда отъ всичкитѣ сили на страната. Въ такива случаи по царева заповѣдь се е образувало единъ видъ народно опълчение, което заедно съ другитѣ войски отивало на война. За това и царетѣ, когато даватъ разни правдини на отдѣлни лица, или когато ги освобождаватъ отъ разни задължения, когато подаряватъ селяни и села на манастиритѣ и болѣритѣ, като ги освобождаватъ отъ разни данъци и задължения, правятъ исключение за испълнението на военната служба въ случай на война. Това право на царя, заедно съ други нѣкои отъ първостепенна важность, всѣкогашь изрично сж запазени въ царскитѣ хризовули. Ето нѣкои примѣри. Влашкий войвода Мирчу въ 1409 год., като утвърдява правата на Стругалский манастирь върху нѣкои села, освобождава селянитѣ отъ всички даждия и задължения, освенъ отъ военната повинность: „развѣ *великж* войскж да слоужжтъ господству ми, а ино нищо по-много“[2]; „велика войска“, т. е. да даватъ войска въ крайна нужда, когато се дига цѣлата страна. Въ Законника на Душана се заповѣдва: „и бащине все да

1) Безобразовъ. Приложеніе и пр. Стр. 658—662. — Ж. М. Н. Пр. Кн. 210. 1880 г. Матеріалы и пр. Стр. 367—373.

2) Ю. Венелинъ. Влахо-болгарскія грамоты. Стр. 50.

соу свободне оль всѣхъ работь, развѣ да даю сокье и войскоу да воюю по законоу"[1]. Въ една грамота на сърбский краль Драгутинъ, съ която се подарява едно село на Хилендарский манастирь, се казва: „люди и власи" на това село всѣко лѣто да отиватъ въ Св.-Гора на работа и заради това се освобождаватъ отъ военната повинность, освенъ случаитѣ, когато нѣкоя опасность грози на царщината[2]. Босненский краль Стефанъ Томша въ 1458 г. потвърдява правата на болѣрина си Степанъ Радаковичъ, като казва: „и јоште оучини милость господство ми поштенномоу властелиноу нашему вјерномоу слоузи логофетоу Степаноу да е слободанъ он и његова дјеца и његова коуча оу войске турске (т. е. освободенъ е отъ войската, която краля е билъ длъженъ всѣка година да испраща на турцитѣ, като турски васалъ) и оль ине оль сваке, изамше (съ исключение) када господство ми греде нашом главомъ на ову войскоу, тада и он боуде полаг нас своими слоугами; када ли же заманична войска (всички, които могатъ да носятъ оружие) по роусагоу що иномоу роусагоу нашемоу, тој и његовем селом"[3]. И така всички подданници на държавата сѫ били длъжни да отбиватъ военна повинность („војштатник" — по една сърбска грамота)[4].

Освенъ тази военна повинность, сѫществувала е и друга, тъй нарѣченото *„градозидание"*, т. е. укрѣпяване на стари крѣпости, въздигание на нови и пазение страната отъ външни неприятели. Отъ тази повинность царетѣ често освобождавали разни лица и корпорации, тъй напр. освободени сѫ били отъ градозидание манастирскитѣ села. Нѣкои свободни общини били задължени „градъ зидати" само въ прѣдѣлитѣ на общината или окрѫга си. Поповетѣ сѫ били освободени отъ всѣка военна повинность. Този натуралeнъ данъкъ по нѣкогашь се обръща на париченъ. Къмъ военнитѣ задължения на страната, или по-добрѣ — къмъ задълженията на населението за военни нужди се отнасятъ още и слѣдующитѣ длъжности: всѣки е длъженъ 1) да дава хлѣбъ и храна на войницитѣ по опрѣдѣлена принудителна цѣна (това задължение по гръцки се казва *синони*); 2) да приема въ кѫщата си проходящитѣ войници (mitaton), или да имъ дава друго съотвѣтствующе помѣщение: 3) да дава храна безъ пари

1) Законик Душана.

2) Новакович. Стара србска војска.

3) Ст. Новакович. Стара србска војска. Стр. 69.

4) Ст. Новак. Стара србска војска. Стр. 95.

на правителственнитѣ чиновници, когато отиватъ по служебна работа, и на войската, когато отива въ походъ на война. Нѣкои отъ селата, като напр. манастирскитѣ, били освободени отъ послѣдното задължение; отъ тѣхъ е било забранено „ни дани възѭти, ни комодъ, ни хлѣбъ, ни вино, ни мѭсо, ни зоби, ни коурѭта. . . “. Освенъ тия даждия, жителитѣ на страната сѫ били длъжни да помагатъ на държавнитѣ нужди и съ собственния си трудъ, съ воловетѣ и конетѣ си; подобни задължения се викали *„ангарии“*. Манастирскитѣ села обикновенно се освобождаватъ отъ ангарии; отъ тѣхъ е забранено да се иска „ни зевгарь, ни конь, ни ослята енгарепсати“. Ангариитѣ сѫ били отъ най-разнообразенъ характеръ: „волоберщина, кошарщина, темница блюсти, орати, копати виноградъ, жѭти, въѭти“ и пр. Манастирскитѣ села, като се освобождаватъ отъ тия ангарии, по нѣкогашь въ хризовулитѣ се изброява подробно, отъ какви ангарии се освобождаватъ, а по нѣкогашь се казва изобщо, че се освобождаватъ „отъ всѣхъ работъ царства ми великихъ и малыхъ“.*)

За събиранието на разнитѣ видове данъци имало разни специялни чиновници. Въ нашитѣ царски хризовули се изброяватъ рѣдъ такива чиновници: „ни да метаха съ ними, ни севастъ, ни прахторъ (бирникъ), ни кнѭзь, ни кастрофилакъ, ни ватахъ, ни топщикалъ, никой владѭщи, ни инь никто“. „Отъ всѣхъ болѣръ малыхъ же и великихъ посылаемыхъ по всѣ врѣмена по всей хорѣ въсприемати дани и съдържати въсѣкиѭ работы царства ми и работникъ царства ми еже сѫтъ настоящии севастии хорѣ тоѭ: доуки, капетаны, писци, десѭткаре всѣкии: свинии, овчи, пчелныи, винаре же и повари; аподохатори, крагоуіаре и песьіаци, градаре, побирчие, изгончие“. Иже сѫтъ севасти и прахтори и примикюри и алагатори; ни сѫдие, потомъ ни перпераке, ни житаре, ни винаре, ни десѭткаре пчелнии и свиннии и овчии и аподахатори; ни стратаре, ни сенаре, ни митаре, ни крагоуіаре же, ни песьаци, ни градаре, ни варничие и побирчие и находници, ни инъ никто отъ въсѣхъ болѣръ и работникъ царства ми“. Обаче имало случаи, когато разнитѣ видове даждия били отдавани за събиране на частни лица прѣдприемачи „откупщици“, които, като зимали отъ горѣ

*) Ж. М. Н. Пр. Кн. 210. 1880 г. Матеріалы и пр. Стр. 374—377. — Безобразовъ. Стр. 660, 661. — Хризовулъ на Иоана Александра отъ 1348 г. въ *Свѣденія и замѣтки.* Срезневскаго. 81. Стр. 32, 33.

си събиранието на даждията, внасяли напрѣдъ въ хазната извѣстна опрѣдѣлена сума[1].

Разнитѣ глоби, на които е било изложено населението, не сѫ тежѣли по-малко отъ данъцитѣ. Манастирскитѣ села често сѫ бивали освобождавани отъ подобни глоби въ полза на хазната: „Да не метахсѭтъ въ глобами севасти, ни прахтори царства ми". Отъ манастирскитѣ села тия глоби събирали игумена и неговитѣ хора въ полза на манастиря: „И глобы каковы либо се оустроѭтъ въ тѣхъ людѣхъ малы же и голѣми или фоунъ или распоустъ, или разбой, или конскы тать (конскѫ краждѫ) или прочаѭ глобы. . .". Такива сѫ били още глобитѣ за „враждѫ", „душегоубинѫ", което е едно и сѫщо съ „флореатикъ" или „дѣвичъ разбой". Селянитѣ сѫ плащали разни мита и при прѣминуванието на рѣки, бродове, мостове, при влизанието въ градове и панаири. Подобни мита сѫ съставлявали голѣми доходи за хазната или за частнитѣ лица, въ чиито владѣния се намирали. Такива сѫ били „броднина", „мостнина", „и сь тръгомъ и съ панагиремъ иже стаетъ И септемврѣ и всака недѣлѭ трьгъ и сь доходькомь трьга тога. . ."[2].

Данъцитѣ, които плащали властитѣ или пастиритѣ, сѫ били по-други; за тѣхъ ний можемъ да съберемъ нѣкои данни само отъ сърбскитѣ грамоти. Въ една грамота на краль Милютина, дадена на Баня-манастирь, се опрѣдѣля[3]: „А се законъ влахомь: да имь несть десетка велијега ни мали; да даю на свако лѣто отъ 50 овецъ — овцоу с јагнетомь, а дроугоу іаловоу; и ако по грѣхоу изгине оу църкве кобиле — да даде слагаюче 5-ту кобилоу първо годище, а вече нища; и даю църкве на годище свакъ человѣкъ по двѣ іагнетине (агнешки кожи) и кто села имаю да косе сена три дни. . . и да донесе оу годищи товарь жита, а дроуги вина и да донесе соли църковне откоудь имъ игоумень рѣче 40 клѣтищъ 10 товаръ; и кто е войникъ и пелаторъ, да носе сиренија с планине; и пелаторъ да пасе и вълноу стриже, а войникъ да пасе пастоухе; а оу зло време и войникъ и пелаторъ да греде къ овцамъ". Властитѣ отъ се-

1) Свѣденія и замѣтки. 81: Грамота Константина Асеня. Стр. 16; грамота Иоана Александра, стр. 32; грамота Иоана Шишмана, стр. 37. — Памятники закон. дѣятел. Душана.

2) Ж. М. Н. Пр. Кн. 210. 1880 г. Матеріалы и пр. Стр. 373—374. — Свѣденія и замѣтки. Грамота Константина Асеня. Стр. 16, 19.

3) Новакович. Село. Стр. 35 и 54.

лата Костадиновци и Гойловци били длъжни да пасоу лакимию (хергелия) кобилъ. а дроугоу лакимию Тудоричевци и Соушичане; а овци (да пасоу) Ратишевци и Свѣтоврачане, а говѣда — Вардищане, а свиние — Лепчиновци". Въ хризовула на Душана, даденъ на Призренский манастирь, се заповѣдва на властитѣ: „да даю отъ 50 овецъ овцоу съ ягнетом, а дроугоу яловоу и съ роуни; и да даю годище престоупаюче коньволья 30 перперь, како соу давали царствоу ми (значи, такъвъ е билъ и царский данъкъ) а по семъ царю да не даю; и да даю отъ клѣтища іагнетиноу испорокъ; а кои соу поклонници да се сами десеткоую и да дае есени покрове, а пролѣтьи—по два брава іалова. А власи кои соу оубози (сакати) да теже вьлноу църковноу що имь повелева игоумень. А ине власи да дае окрае и клашне и соль да носе и оу зимище да косе сено кобиламъ и гради да направліаю и іагнила да граде и пастоухе да блюдоу оу кобилахь; и жито да носе и товарь съ игоумномь". Манастирскитѣ власи се освобождаватъ „отъ великихъ и малыхъ работъ", които сѫ били: да прѣнасятъ жито, вино, да каратъ и пасятъ царскитѣ коне, да прѣнасятъ чиновницитѣ и посланницитѣ, да отиватъ въ Свѣта-Гора съ разни порѫчки и др.[1]. Занаятчиитѣ сѫ плащали данъка си въ работа или издѣлия. Въ една грамота на влашкий войвода Мирчу, дадена въ 1399 г. на Стругалский манастирь, се опрѣдѣлятъ задълженията на рибаритѣ отъ село Пулковци: „и еще же *що естъ законъ* Г дни да ловятъ господствоу ми мороуни и то освобождамъ да есть монастирію. . ."[2].

Населението много е страдало отъ злоупотрѣбленията на бирницитѣ и други голѣми и малки чиновници. По този въпросъ тукъ ще приведемъ нѣкои откѫслеци отъ византийскитѣ источници. Михаилъ Акоминатъ Атинский митрополитъ отъ края на XII вѣкъ прѣдставилъ на императора въ Цариградъ едно изложение за печалното положение на жителитѣ отъ Атинский окрѫгъ. Въ него между другото се говори: „Нашия Атинский окрѫгъ вслѣдствие на разни тѣжки данъци отдавна вече изгуби толкова свои *епики* (славянски жители-селяни), щото малко остава— както казва поговорката — да се обърне на „скитска пустиня". А причината на това е, че сме обременени съ тѣжки

1) Памятники закон. д. Душана. Стр. 105.

2) Влахо-болг. грамоты. Стр. 19.

и многочисленни данъци,—по-многочисленни, отъ колкото съсѣдни-тѣ намъ окржзи. Ний по два и по три пжти повече отъ нашитѣ съсѣди прѣтърпѣхме описи, провѣрки и прѣброявания, като при това нашитѣ песъчливи и долнокачественни земи се измѣрваха почти съ бълхови крачки, прѣсмѣташе се всѣки косъмъ на главата ни, безъ да говоримъ за лозовитѣ корени и другитѣ растения. Его напр. миналата година: като излѣзе заповѣдь да се строятъ кораби, ний първи бѣхме обложени съ този данъкъ и само ний, а пъкъ кораби не се построиха. Когато дойде Сгирионъ, пакъ ний бѣхме привлечени да плащаме данъкъ за кораби. А пъкъ на претора (войводата) и на Згура (единъ виденъ владѣтель въ областьта), вслѣдствие на разни насилия, ний заплатихме такава сума, каквато не внасятъ нито Тиванский, нито Епирский окржзи, когато е извѣстно, че нашата область по стария обичай, подтвърденъ съ царски указъ, е длъжна да плаща много по-малко отъ Тива и Епиръ. Да оставимъ на страна поземелния данъкъ и хищническитѣ нападения на морскитѣ пирати; обаче ний не можемъ да говоримъ безъ сълзи за изнудванията и насилията на претора. Макаръ нашия окржгъ и да не зависи отъ неговата администрация и сждъ, защото съ царски хризовулъ даже влизанието му въ нашата область му е забранено; той пакъ подъ разни благовидни прѣдлози дохожда съ въоржжената си свита, увеличена отъ мѣстни търтеи, жалки човѣчета, който не струватъ и три олова. Тѣ влизатъ като въ неприятелска страна и съ грабежъ и хищничество добиватъ всѣкидневного си пропитание. Прѣдъ претора —по думитѣ на Свѣтото Писание—върви самата гибель — това сж тъй нарѣченитѣ „приготовители“; тѣ за всѣки день искатъ по 500 шедесини жито, цѣли стада овци и птици и всичкитѣ видове морска риба; а вино тѣмъ не стига, колкото изваждаме отъ всичкитѣ си лозя! И за да не влизаме въ подробности, тѣ отгорѣ на туй искатъ плата, като че ли Богъ знае за какви благодѣяния, и при това не малка плата, а цѣлъ купъ злато, което да може да удовлетвори ненаситната имъ жажда. Подиръ тѣхъ иде самъ претора и често, прѣди да се поклони въ храма на Св.-Богородица, едного улавя, че не излѣзалъ да го посрѣщне, другиго за друга вина го затваря въ тъмница и го глобява. И като своеволничи нѣколко дена, той иска плата „поклонно“, не знаемъ за нашитѣ ли нему поклони, или за неговото поклонение на Св.-Богородица. И не само той иска плата, но и логарита, и протовестиара, и протокентарха, и наредъ всичкитѣ отъ свитата

му. И всичко това се иска настойчиво, съ заявление, че нѣма да си отидатъ, до като не получатъ платата въ ржцетѣ си. Найпослѣ, слѣдъ нашитѣ настоятелни молби и клѣтви, че инакъ не можемъ да имъ платимъ сумата, освенъ ако я разложимъ и съберемъ отъ всичкитѣ жители на страната, едва, тогава се съгласяватъ да си отидатъ, и то като оставатъ „приематели". При това рѣдко ще се отърве конь или волъ да не ги зематъ ангария или по-добрѣ — за винаги, защото рѣдко тия животни се повръщатъ на господаритѣ имъ безъ плата. Тѣхъ изново ги продаватъ на стопанитѣ имъ и не веднажъ само, а често и по два пжти. Но, освенъ това, не се ли граби и не се ли опропастява и всѣкакъвъ видъ друга собственность?"[1]. Възмущението на населението отъ голѣмитѣ даждия често се обръщало и противъ върховната власть. Тъй напр., когато императоръ Исакъ Ангелъ искалъ да въведе новъ данъкъ за поддържание на германска наемна войска, той събралъ нѣкои отъ гражданитѣ на Цариградъ — прѣдставители на разни еснафи — сжщо членоветѣ на сената и духовенството, и поискалъ отъ тѣхъ да запишатъ по извѣстна сума. Множеството наченало силно да вика и да заявява, че подобни извънрѣдни данъци сж крайно разорителни. Нѣкои даже почнали да исчисляватъ разноскитѣ на царя, като казвали, че той съ своята расточителность разорилъ държавата, че раздалъ управлението на областитѣ на своитѣ ближни и роднини, хора съвършенно неспособни. Вслѣдствие на това царя побързалъ да оттегли прѣдложението си и се прѣсторилъ, че никакъ даже и не измислювалъ този данъкъ[2].

Тука му е мѣстото да кажемъ нѣколко думи и за монетната система, която дѣйствувала въ византийската империя и въ другитѣ балкански държавици въ продължение на срѣднитѣ вѣкове, защото при зиманието на данъцитѣ често става дума за разнитѣ видове монети. Отъ врѣмето на Константина Великий и до дохождението на турцитѣ на Полуострова главната монета е била златната монета *солидъ*, *номизма* или *императоръ*; по славянски той се е наричалъ още *перперъ* или *златница*, отъ кадѣто по-кжсно *жълтица*. Тази монета струвала 14 *милиарсии*, обаче дѣйствителния ѝ курсъ не е билъ по-голѣмъ отъ 12 милиарсии. Милиарсий е билъ сребърна монета съ стой-

1) Ж. М. Н. Пр. Кн. 225. 1883 г. Къ исторіи крестьянскаго землевладѣнія въ Византіи. Ѳ. Успенский. Стр. 56—60.

2) Ж. М. Н. Пр. Кн. 225. Къ исторіи крестян. земл. и пр. Стр. 62.

ностьта на сегашний български левъ. Половина милиарсий се е викалъ *кератий* или *кокий*; а единъ перперъ слѣдователно е струвалъ 24 кератия или кокия сребърни монети. На медни пари единъ перперъ е струвалъ отначало 210 *пула* или *фолла*, а по-кжсно само 144. Така щото медната монета „пулъ“ (и сега се чува въ населението) е струвала около петь стотинки. Съ течение на врѣмето монетитѣ ставали по-долнокачественни. Византийскитѣ императори, стѣснени економически, пущали въ обръщение монети отъ по-долно качество, за това било влѣзло въ обичай, при здѣлкитѣ да се споменува изрично, въ какви монети ще стане платата; обикновенно се уговорвало, че исплащанието трѣба да става съ чистопробни монети*).

КРАЙ.

*) Ж. М. Н. Пр. Кн. 210. 1880 г. Матеріалы для исторіи Византійскаго государства. Стр. 385, 386.